

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОЗЛЕНКО РОМАН ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК [904.4:94.355](477.7)"00/02"

ДИСЕРТАЦІЯ

РИМСЬКА ВІЙСЬКОВА ПРИСУТНІСТЬ В ОЛЬВІЇ (I-III СТ. Н. Е.)

Спеціальність 07.00.04 – археологія

Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Р.О. Козленко

Науковий керівник: **Буйських Алла Валеріївна**, доктор історичних наук,
старший науковий співробітник

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Козленко Р. О. Римська військова присутність в Ольвії (I-III ст. н. е.).

– Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 – археологія. – Інститут археології НАН України. – Київ, 2019.

На початку нової ери розширення меж Римської імперії призвело до посилення її впливу на територію Північного Причорномор'я. Серед античних полісів, які потрапили до уваги римської адміністрації, опинилася Ольвія, яка відігравала одну з ключових ролей у степовій причорноморській зоні, та межувала з варварською периферією. Внаслідок цілеспрямованої римської політики, у цьому античному місті з'явилися солдати римської армії.

Військова присутність Римської імперії на території Ольвійської держави є однією з найменш вивчених проблем вітчизняного антикознавства. Не дивлячись на наявність письмових та археологічних джерел, багаторічних досліджень Ольвії та її хори, римський період до цього часу містить багато нез'ясованих даних про історичні події, розуміння причин, розвитку та наслідків яких у дослідників суттєво різняться.

На даний час в історіографії майже відсутні праці, у яких, на основі археологічних досліджень, були б повноцінно розглянуті взаємовідносини між Ольвією та Римською імперією у перші сторіччя н. е.; викладені різні точки зору на характер військової присутності Риму у цьому місті, та представлені нові матеріали, які безпосередньо стосуються даної теми.

У наявному дослідженні до наукового обігу залучено низку знахідок, які підтверджують римську військову присутність в Ольвії: наприклад, фрагменти римської військової амуніції I-III ст. н. е., та інше військове спорядження; предмети гарнізонного побуту, культові пам'ятки, які були поширені у середовищі римської армії; нові епіграфічні пам'ятки тощо. На основі картографування місць їх виявлення, у межах уже відомих архітектурних

комплексів, локалізуються нові осередки розташування римської залоги в Ольвії.

Відкриття нових археологічних пам'яток, а саме фортів римського часу на північному кордоні Ольвійської держави, дозволяє по-новому поглянути на час та події, пов'язані з першою появою римських військ у степовому просторі Нижнього Побужжя, та на новому рівні повернутися до дискусії щодо існування навколо Ольвії комплексу фортифікаційних споруд на кшталт римського лімесу.

Однією з проблемних тем в історії Ольвії цього часу є також її взаємовідносини з сарматами. Даний період, не дивлячись на існування значної кількості письмових та епіграфічних джерел, а також різноманітних артефактів, характеризується полярністю бачення ситуації: щодо етнічного складу Ольвії раннього римського часу, а також до питання сарматської, у тому числі військової, присутності в Ольвії.

Розглянуті матеріали дозволяють по-новому охарактеризувати історію взаємовідносин Ольвії, Римської імперії та сарматів у I-II ст. н. е., і суттєво доповнити вже існуючі напрацювання у дослідженні цієї теми. Саме Римська імперія стала арбітром у багатьох конфліктних ситуаціях між античними державами Північного Причорномор'я та оточуючим варварським населенням. Виявлені на території Ольвійської держави римські укріплення дозволяють повернутися до теми військово-політичної історії Ольвії у I ст. н. е. у новому ракурсі.

Про значну роль яку відігравала Ольвія у римській політиці на теренах Північного Причорномор'я також свідчить низка нових епіграфічних свідочств, що дозволяє переглянути висновки стосовно значення цього міста у військово-політичних стосунках між Римом та Ольвією. Зокрема, інформація з відомих ольвійських епіграфічних пам'яток корелюється з виявленими археологічними об'єктами римського часу на теренах Ольвійської держави, та доповнює свідчення античних авторів.

Нарешті, одними з головних археологічних джерел в дослідженні римської військової присутності фортифікаційні споруди: укріплення, вали, стіни, башти; військові будівлі, казармені приміщення тощо. Співставлення усіх цих джерел в сукупності дозволяє по-новому висвітлити тему римської військової присутності в Ольвії.

Ключові слова: римська військова присутність, Північне Причорномор'я, Ольвія, Римська імперія, сармати, форт, цитадель, казарми, вексилляція, амуніція, теракота, орел, культ, епіграфіка.

ABSTRACT

Kozlenko R. O. The Roman military presence in Olbia (1st – 3rd c. AD). – Qualifying scientific research paper on manuscript copyright.

The dissertation for PhD degree in History, specialty 07.00.04 – archaeology. – Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2019.

At the beginning of our era, the expansion of the Roman Empire border led to an increase in its influence on the territory of the Northern Black Sea area. Olbia was among the ancient city-states that caught the Roman administration's interest, and played one of the key roles in the steppe Black Sea area, bordering on the barbarian periphery. Due to the purposeful Roman policy, soldiers of the Roman army appeared in this ancient city.

The military trace of the Roman Empire in Olbia is one of the least explored issues of native classical studies. Despite availability of written and archaeological sources, many years of Olbia and its chora research, the Roman period still hides a great deal of unexplained data about historical events, whereof understanding of causes, development and consequences differ among researchers significantly.

Currently, there are almost no works in historiography wherein, based on archaeological research held in Olbia in recent years, the relationship between Olbia and the Roman Empire in the first centuries AD would be fully studied; various points of view on the nature of Roman military traces in this city are outlined, and new materials directly related to the subject are presented.

In the research, a number of finds that confirm Roman military presence in Olbia are introduced into scientific usage. I refer to, in particular, fragments of Roman military ammunition of 1st – 3rd c. AD and other military equipment from the excavations in Olbia and its surroundings; garrison everyday items, religious artifacts that were distributed in the Roman army; new epigraphic finds and more. On the basis of discovered sites, within already known architectural complexes, new areas of the Roman garrison location in Olbia are revealed.

The discovery of new archaeological sites, namely Roman forts at the border of the Olbian State, allows taking a fresh look at the time and events associated with the first appearance of Roman troops in the steppe space of the Southern Bug area and to take a new level at the debate on the fortifications existence such as Roman limes around Olbia.

One of the problematic topics in Olbia's history at this time is the stage of its relationship with the Sarmatians and the Roman Empire. This period, despite availability of a large number of written and epigraphic sources, as well as various artifacts, is characterized by a contrast vision of the situation: regarding the ethnic composition of Olbia in early Roman times, the date of the first emergence of Roman troops at the Olbian State territory, and the issue of Sarmatian, including military, presence in Olbia. To the present, there is no agreed interpretation of these important issues in historiography, which would allow developing this relevant topic systematically.

The materials considered make it possible to redefine the history of relationship between Olbia, the Roman Empire and the nomadic Sarmatians in 1st – 2nd c. AD, and supplement the existing developments in the study of this topic substantially. The Roman fortifications discovered in the Olbian State, with their material remains, enable us to return to the topic of Olbia's military and political history in 1st c. AD in a new perspective, since the Roman Empire became the arbiter of many conflicts between the ancient states of the Northern Black Sea coast and their barbaric population.

The significant role played by Olbia in Roman politics in the Northern Black Sea region is also observed by a series of new epigraphic evidences analysed in the paper presented, which permits us to review the conclusions regarding the importance of this city in the military and political relations between Rome and Olbia. In particular, information from some of the well-known Olbian epigraphic monuments correlates with the discovered archaeological sites of Roman times at the Olbian State territory, and complements the evidence of ancient authors.

Finally, one of the main archaeological sources in the study of the Roman military traces is the architectural remains, which are represented by such structures as fortifications, ramparts, walls, towers; military buildings, barracks, etc. Comparison of all these sources, in aggregate, allows informing the subject of Roman military presence in Olbia in a new perspective.

Key words: Roman military presence, North Pontic region, Olbia, Roman Empire, Sarmatians, fort, citadel, barracks, vexillation, ammunition, terracotta, eagle, cult, epigraphy.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України

1. Козленко Р.О. Теракота римського воїна з території хори Ольвії / Р.О. Козленко // *Eminak*. – 2015. – № 3 (11). – С. 35-38.
2. Козленко Р.О. Римські форти на території Ольвійської держави / Р.О. Козленко // *Археологія*. – 2016. – № 2. – С. 78-87.
3. Козленко Р.А. К изучению взаимоотношений Ольвии, сарматов и Римской империи во второй половине I в. н. э. / Р.А. Козленко // *Eminak*. – № 4 (16). *Forum Olbicum I. Пам'яті В. В. Крапівіної*. – Київ-Миколаїв, 2016 а. – С. 233-237.
4. Козленко Р.О. Надгробок римського легіонера Гая Валерія Віктора з Ольвії / Р.О. Козленко // *Археологія*. – 2018. – № 3. – С. 86-93.
5. Козленко Р.А. Исследование римского военного присутствия в Северном Причерноморье в новейшей зарубежной историографии. *Рец.: Karasiewicz-Szczypiorski R. Forty i posterunki rzymskie w Scytii i Taurydzie w okresie pryncypatu*. Warszawa, 2015. 209 S. / Р.А. Козленко // *Eminak*. – 2019. – № 4 (28). – С. 216-223.

Статті в закордонних виданнях

6. Козленко Р.А. Тамгообразные знаки из Ольвии (к проблеме сарматского присутствия) / Р.А. Козленко // *Stratum plus*. – 2018. – № 4. – С. 239-254.

Статті у збірниках наукових праць і матеріали конференцій

7. Козленко Р.А. Новые укрепленные пункты в контексте Ольвийской оборонительной системы первых веков н. э. / Р.А. Козленко // *Боспорский феномен. Население, языки, контакты*. – СПб., 2011. – С. 492-499.
8. Козленко Р.А. Разведка по территории центральной части Ольвийской периферии / Р.А. Козленко // *АДУ 2011 р.* – К., 2012. – С. 323-324.
9. Козленко Р.О. Дослідження римського укріплення біля с. Кам'янка / Р.О. Козленко // *АДУ 2012 р.* – Київ-Луцьк, 2013. – С. 259-261.

10. Козленко Р.А. Римский форт на границе Ольвийского государства / Р.А. Козленко // *Laurea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти проф. В. И. Кадеева*. – Харьков, 2015. – С. 28-33.
11. Козленко Р.А. “Вспомогательные отряды” ольвийского декрета из-под Мангупа / Р.А. Козленко // *Стародавнє Причорномор’я*. – Вип. XI. – Одеса, 2016. – С. 248-256.
12. Козленко Р.А. К вопросу о римском военном присутствии в Среднем Поднестровье / Р.А. Козленко // *Проблемы истории и археологии Украины*. – Харьков, 2016 а. – С. 34-35.
13. Козленко Р.А. О строительных стандартах в планировке римских укреплений Ольвийского государства / Р.А. Козленко // *Північне Причорномор’я за античної доби (на пошану С.Д. Крижицького)*. – К., 2017. – С. 155-161.
14. Козленко Р.О. Дослідження римського форту Кам’янка V / Р.О. Козленко // *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.* – К., 2018. – С. 157-159.
15. Козленко Р.О. Фрагменти теракот римських воїнів з Ольвії / Р.О. Козленко // *Forum Olbicum II. Пам’яті В.В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії)*. – Миколаїв, 2018 а. – С. 96.
16. Козленко Р.О. Розвідувальні роботи на пам’ятках римського часу хори Ольвії / Р.О. Козленко // *I Всеукраїнський археологічний з’їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23-25 листопада 2018 р.)*. – К., 2018 б. – С. 114-115.
17. Kozlenko R.O. Problem istnienia limesu na terenie Północnego Nadczarnomorza w świetle nowych badań / R.O. Kozlenko // *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2015: streszczenia referatów XXXII konferencji*. – Lublin, 2016. – S. 31-32.
18. Kozlenko R.O. Olbia, the Sarmatians and the Roman Limes / R.O. Kozlenko // *Actualité archéologique ukrainienne: Olbia Pontique, le limes et les Barbares*. – Lausanne, 2018. – P. 79-90.

ЗМІСТ

ВСТУП	12
РОЗДІЛ I. Історіографічна і джерельна база дослідження	16
1.1. Аналіз писемних та археологічних джерел	16
1.2. Історія вивчення римської військової присутності в Ольвії	25
1.3. Методи дослідження	37
РОЗДІЛ II. Ольвія і Римська імперія у I ст. н. е.	43
2.1. Передумови військово-політичних контактів Ольвійської держави з Римською імперією	43
2.2. Поява підрозділів римських військ в Ольвії та її окрузі	66
2.3. Формування захисної системи навколо міста	79
РОЗДІЛ III. Ольвія і Римська імперія у II-III ст.	96
3.1. Відносини Ольвії та римської провінційної адміністрації у першій чверті II ст. н. е.	96
3.2. Ольвійсько – “тавро-скіфська” війна	102
3.3. Римська військова залога та будівництво цитаделі	106
3.4. Преторій	116
3.5. Казарми римської залоги в Нижньому місті	119
3.6. Пекарня в Нижньому місті та постачання римської залоги	129
3.7. Побутові речі	136
3.8. Римська військова амуніція та деталі озброєння	146
3.9. Пізній етап відносин Ольвії та Риму	157
ВИСНОВКИ	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	172
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	248
ДОДАТОК А. Огляд зарубіжної історіографії з проблематики римської військової справи перших сторіч н. е.	249
ДОДАТОК Б. <i>Aquila Romana</i> з Ольвії	261
ДОДАТОК В. Деякі типи римських воїнських фібул з Ольвії	270
ДОДАТОК Г. Чисельність та склад римської залоги Ольвії	272

ДОДАТОК Г. Релігійний світогляд римської залоги та формування провінційно-римської культури в Ольвії	275
ДОДАТОК Д. Римські надгробки з Ольвії	283
ДОДАТОК Е. Римські дороги та питання існування лімесу у Північному Причорномор'ї у II-III ст.	294
ДОДАТОК Є. Ілюстрації	297
ДОДАТОК Ж. Таблиці	360

ВСТУП

У перші сторіччя нової ери Ольвія була тісно пов'язана з Римською імперією. В оточенні варварських племен, Ольвійська держава, як один з головних центрів центрів в Північному Причорномор'ї, отримала підтримку римської провінційної адміністрації. У вирі подій навколо Римської імперії, Ольвія наблизилася до фінального етапу свого історичного розвитку, який ознаменувався перебуванням у цьому місті римських військових підрозділів.

Актуальність теми. Відносини Ольвії з Римською імперією охоплюють близько трьохсот років. Римський період в історії Ольвії містить ще багато інформації, розуміння та інтерпретація якої у дослідників наразі суттєво різниться. До їх числа відносяться загальні питання військово-політичних відносин Ольвії з римською адміністрацією, час першої появи та тривалість перебування в Ольвії та її окрузі підрозділів римських військ. Крім цього, дотепер не залучено до наукового обігу археологічний матеріал, який свідчить про присутність римських військ на теренах Ольвійської держави в I-III ст. н. е. Між тим, його детальне вивчення має конкретизувати та доповнити загальні відомості про взаємовідносини Ольвії та Римської імперії. Разом з цим, новітні археологічні дослідження – відкриття римських військових таборів поблизу Ольвії – дозволяють внести суттєві корективи в існуючі напрацювання та на новому рівні запропонувати вирішення цієї актуальної наукової проблеми.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Робота виконана в рамках НДР відділу археології Нижнього Побужжя Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України «Проблеми музеєфікації городища Ольвії та формування реєстру рухомих і нерухомих об'єктів», державний реєстраційний № 0115U002127, а також НДР відділу античної археології ІА НАНУ «Північне Причорномор'я в античний час: історія, економіка, населення, культура», державний реєстраційний № 0113U007365.

Мета і завдання роботи полягає у комплексному узагальнюючому дослідженні відносин Ольвії з Римською імперією в I-III ст. н. е., передовсім, на

рівні військово-політичних контактів з провінційною адміністрацією. Для досягнення мети визначено такі завдання:

1. Зібрати та проаналізувати писемні та археологічні джерела з даної тематики, висвітлити історію вивчення питання у науковій літературі.
2. Виділити та охарактеризувати основні етапи контактів Ольвії з Римською імперією.
3. На підставі всебічного аналізу джерел встановити час першої появи римського військового контингенту на теренах Ольвійської держави.
4. Залучити до наукового обігу новітні матеріали з розкопок римських військових таборів в ольвійській окрузі.
5. Вивчити та узагальнити колекцію археологічних артефактів з розкопок Ольвії та укріплених поселень округи, які мають відношення до перебування римських військових підрозділів.
6. На основі предметів матеріальної культури та архітектурних споруд локалізувати у межах ольвійського городища осередки розташування римської залоги.
7. На базі археологічних джерел дослідити вплив римських провінційних культів на релігійний світогляд римської залоги в Ольвії.
8. Ґрунтуючись на вивчених матеріалах, довести існування системи фортифікаційних споруд на території Ольвійської держави, збудованої на зразок римського лімесу.
9. На підставі вивчення писемних та археологічних джерел здійснити реконструкцію історії військово-політичних контактів Ольвії та Римської імперії.

Об'єктом дослідження виступають археологічні пам'ятки та артефакти, які свідчать про контакти Ольвії з Римською імперією.

Предметом дослідження є відносини Ольвійської держави та Римської імперії в I-III ст. н. е.

Хронологічні межі дослідження охоплюють I-III ст. н. е. Нижня межа маркується часом ранніх контактів Ольвії з Римською імперією, а верхня пов'язана з виведенням римських військових підрозділів з Ольвії.

Географічні межі охоплюють територію Ольвійської держави в її історичних межах (сучасний регіон Нижнього Побужжя).

Джерельна база роботи складається з писемних джерел – свідчень античних авторів, та археологічних пам'яток. З розкопок Ольвії та укріплень її округи походять численні археологічні знахідки: передовсім, деталі римської амуніції, наступальної та захисної зброї, а також предмети культу, які мають відношення до римських військових підрозділів. Залучаються пам'ятки епіграфіки, у тому числі з новітніх розкопок Ольвії. Знахідки зберігаються в фондах НІАЗ “Ольвія” НАН України, ІА НАН України, Одеському археологічному музеї НАН України, Національному музеї історії України, Херсонському обласному краєзнавчому музеї та Миколаївському обласному краєзнавчому музеї “Старофлотські казарми”.

Методи дослідження. В основі запропонованого дослідження знаходиться принцип історизму. Для розгляду появи і подальшого виокремлення матеріалу з фондів, та у працях дослідників, застосовано хронологічний підхід. Також використовуються традиційні для археологічного дослідження методи: порівняльно-історичний, порівняльно-типологічний, у контексті якого застосовується конструктивний метод аналізу будівельних споруд, а також хронологічний та кореляційний методи.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше в історіографії на основі системного аналізу писемних та археологічних джерел, створено комплексне дослідження, присвячене вивченню відносин Ольвійської держави та Римської імперії в I-III ст. н. е. До наукового обігу залучено нові матеріали, пов'язані з перебуванням римської залоги в Ольвії, та розглянуті нещодавно виявлені автором римські військові польові табори, один з яких – Кам'янка V – унікальна археологічна пам'ятка у Східній Європі.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання результатів дослідження для написання узагальнюючих наукових праць з археології та давньої історії України і суміжних територій, при підготовці лекційних курсів з античної історії у вищих навчальних закладах, створенні нових музейних експозицій.

Особистий внесок здобувача полягає у відкритті та дослідженні нових археологічних пам'яток – римських таборів, локалізації нових осередків розташування римської залоги в Ольвії, а також зборі, аналізі та систематизації археологічних матеріалів, які свідчать про військову присутність Римської імперії на території Ольвійської держави в I-III ст. н. е.

Апробація результатів. Частина результатів досліджень викладена в публікаціях щорічника “Археологічні дослідження в Україні” 2011, 2012 і 2016 рр., в доповідях на конференціях: Боспорський феномен (Санкт-Петербург 2007, 2011 рр.), пам'яті проф. В. І. Кадеева (Харків, Україна 2015 р.), пам'яті проф. П. О. Каришковського (Одеса, Україна 2016 р.), на конференції “Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2015: streszczenia referatów XXXII konferencji” (Люблин, Польща 2016 р.), Forum Olbicum пам'яті В. В. Крапівіної (Миколаїв, Україна 2016, 2018 рр.), Народы и культуры Нижнего Дуная в древности (Ізмаїл, Україна 2018), Actualité archéologique ukrainienne: Olbia Pontique, le limes et les Barbares (Лозанна, Швейцарія 2018), а також доповідях на засіданні Відділу античної археології ІА НАН України.

Структура роботи. Рукопис складається зі вступу, анотацій, трьох розділів, висновків, і додатків, які включають ілюстрації (63 рис.), списку використаної літератури (1071 найменування), письмових (28 джерел) і архівних (38 позицій) джерел, та переліку умовних скорочень. У додатках розміщені таблиці римських солдатських імен з Ольвії, динаміки потрапляння римських монет до Ольвії, та хронологічних груп предметів військового спорядження (3 табл.). Основний текст складається зі 171 сторінки. Загальний обсяг рукопису – 362 сторінки.

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЧНА І ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Аналіз писемних та археологічних джерел

Важливою складовою в дослідженні історії Ольвії римського періоду є писемні джерела, а саме свідчення античних авторів, які надають безпосередні відомості про це місто, а також інформацію про географію, населення, та військово-політичну ситуацію у Північно-Західному Причорномор'ї у I-III ст. н. е.

На рубежі ер історик та географ Страбон у “Географії”, а також історики Пліній Старший у “Природничій історії”, та Діон Кассій у “Римській історії”, повідомляють про розселення сарматських племен навколо Ольвії, сутички римлян із ними на Дунаї, та завоювання території майбутньої провінції Мезія [Strab. VII. 3. 13; Plin. Nat. Hist., IV, 41, 81, 91; Dio Cass., LIV, 20, 3]. Про сарматську війну на Дунаї на початку I ст. н. е. повідомляє також Луцій Флор [Flor. Epit. IV. 12, 20]. Про участь фракійських допоміжних загонів і кінноти на боці римської армії у війнах Риму з племенами варварів на верхньому і середньому Дунаї повідомляє Веллій Патеркул [Pater. II, 112].

Багато свідчень стосовно взаємин Риму з варварськими племенами Північного Причорномор'я міститься у творах історика Корнелія Тацита “Історія” та “Аннали”. Так, наприклад, він повідомляє, як у 10-11 рр. н. е. легат Панонії Гней Корнелій Лентул, за дорученням Августа, виступив у похід проти даків та сарматів, і відтіснив їх від Дунаю [Tac. Ann. IV, 44]. Як результат, імператор Август згадував про цю перемогу у переліку своїх військово-політичних досягнень, стосовно прибуття до Риму посольств від бастарнів, скіфів та сарматів із проханнями про мир [RGDA, 31]. Слід зазначити, що завдяки новітнім дослідженням встановлено, що Ольвія відновлюється після гетської навали саме за часів Августа і за безпосередньої підтримки Риму [Иванчик 2017], а не тільки за бажанням варварських племен, як повідомляє Діон Хрисостом [Dio Chrys. Or. XXXVI, 4].

Неабияку цінність мають свідчення Тацита стосовно історичних подій у Північному Причорномор'ї, а саме римсько-боспорської війни 45-49 рр. н. е. [Тас. Ann. XII, 15-21]. Його дані підтверджуються розкопками археологічних пам'яток цього часу в Тавриці [Новиченкова 1998, с. 66; Винокуров, Трейстер 2018, с. 45-50]. Цікавими є повідомлення Тацита про спільні дії у ході цієї війни сарматської кінноти і римських військ [Тас. Ann. XII, 15-16], адже подібний випадок міг мати місце на теренах Ольвійської держави, у період походу римських військових підрозділів на Херсонес у 60-рр. н. е., що простежується завдяки археологічним матеріалам з розкопок Ольвії та римського форту Кам'янка V.

Саме Корнелій Тацит повідомляє про вторгнення сарматських племен роксоланів у римську провінцію Мезія взимку 67-68 р. н. е., внаслідок чого було знищено дві римських когорти. Наступного року римляни завдали сарматам поразки під командуванням намісника провінції Марка Апонія [Тас. Hist. I, 79]. Цей пасаж є важливим з точки зору військово-політичних подій цього часу у Північно-Західному Причорномор'ї, у яких могли приймати участь роксолани, включно на теренах Ольвійської держави [див. II розділ].

Про сарматів, які заселяють землі до самого Істра, у першій половині I ст. н. е. повідомляють Помпоній Мела [Pomp. Mela. De chor. III, 4, 33] та Овідій [Ovid. Ex Ponto. V. 7], а Сенека у 50-х рр. н. е. зазначає, що р. Дунай розмежовує римські і сарматські землі, та стримує сарматські вторгнення [Sen. Nat. Quest., Prologus., 9; VI, 7, 1]. Неодноразово про сутички Риму з сарматськими племенами повідомляє також особистий секретар імператора Адріана, Гай Светоній Транквілл [Suet. Dom. 6. 1].

Історики Светоній та Діон Кассій повідомляють про дату створення імператором Нероном I Італійського легіону, а саме 20 вересня 67 р. н. е. [Suet. Nero, 19; Cass. Dio. IX, 24, 2], ¹ що є *terminus ante quem* у деяких побудовах стосовно римської військової присутності в Ольвії у I ст. н. е. за

¹ Розглядається й інша дата створення легіону, а саме 20 вересня 66 р. н. е. Докладніше див.: Domaszewski 1895, S. 19-20; Kolendo 1990, S. 128-131.

археологічними даними, адже зі складу цього легіону до Ольвії неодноразово будуть надсилати вексилляції.

Історик Аппіан Олександрійський у “Римській історії” розповідає про війни Риму з Мітридатом VI Євпатором [App. Mith.], у вир яких були залучені варварські племена Північного Причорномор’я [див. напр.: Хайнен 1993], і з яким у Ольвії в I ст. до н. е. були військово-політичні відносини [Крапивина, Диатроптов 2005].

Цікавим видається свідчення Амміана Марцеліна, стосовно розташування за річкою та містом Борисфенами вівтарів, присвячених Олександрові Великому та Цезарю Августу [Amm. Marc. XXII, 8. 40]. У зв’язку зі знахідкою найбільш ранньої посвяти з розкопок в Ольвії, від імені стратегів – Августу та його нащадку Гаю Юлію Цезарю і народу, яка свідчить про те, що Ольвія після гетського розгрому була відновлена під патронатом Риму [Иванчик 2017, с. 636-650], не виключно, що встановлення вівтаря Божественному імператору Августу у цій місцевості було пов’язано саме з цією подією.

Важливе свідчення щодо політичної ситуації у Північно-Західному Причорномор’ї на початку нашої ери надає вчений II ст. н. е. Клавдій Птолемей. Він пише про входження території на схід від провінції Нижня Мезія до її складу, аж до лиманів Дністра, або навіть Дніпра [Ptol. Geogr. III, 10: 7-9]. Не виключно, що він міг користуватися даними автора I ст. н. е. Марина Тірського [Бондарь 2013, с. 24], що може відображати ситуацію, пов’язану з військово-політичними подіями у Північно-Західному Причорномор’ї у другій половині I ст. н. е. [див. розділ II]. Саме Клавдій Птолемей вводить у античну писемну традицію по відношенню до цієї території географічний термін Європейська Сарматія [Ptol. Geogr. III, 5].

Історик Йосиф Флавій з промови царя Агріппи від 66 р., повідомляє про 3000 важко озброєних римських воїнів та 40 військових кораблів, які контролюють ситуацію на Понті та Меотійському морі [Joseph. Flav. Bell. Jud., II, 16, 4]. Ці свідчення підтверджують військову присутність Риму у Північному Причорномор’ї у I ст. н. е., у тому числі римського флоту. Він також

повідомляє про набіг у 70 р. н. е. на провінцію Мезію сарматів, внаслідок чого було знищено цілий гарнізон, а у зіткненні загинув римський легат Фонтей Агріппа [Joseph. Flav. Bell. Jud., VII, 4, 3; Tac. Hist. IV, 54]. Після цього, імператор Веспасіан надіслав до театру військових дій консула Рубрія Галла, який завдав сарматам нищівної поразки та відтіснив їх, а по завершенню цієї війни посилив чисельність та постачання римських гарнізонів у цьому регіоні [Joseph. Flav. Bell. Jud., VII, 4, 3].

Щодо локалізації римських фортець у Північному Причорномор'ї, Клавдій Птолемей та Пліній Старший згадують на лівому березі р. Дунай римські укріплення Аліобрікс, яке зараз атрибутується з фортом біля с. Орловка/Картал, та Кремнікс [Ptol. Geogr. III, 10: 5; Plin. Nat. Hist., IV, 12, 82]. У південній Тавриці ці автори локалізують римську фортецю Харакс [Ptol. Geogr. III, 6; Plin. Nat. Hist., IV, 85].

Загальну картину Ольвії кінця I ст. н. е. надають свідчення ритора Діона Хрисостома,² виголошені у “Борисфенітській промові” [Dio Chrys. Or. XXXVI]. Під час перебування в Ольвії³ він акцентував увагу на ольвійських захисних мурах, і встановленому військовому зтязі, у зв'язку з набігами “скіфів” (сарматів) та втратою часових.⁴ На початку промови згадується укріплення Алектор, яке знаходиться під контролем сарматської цариці, а також кілька веж більш раннього часу у межах Ольвії, що підтверджують дані археології.⁵ Цікавими видаються його відомості про, начебто, презирливе ставлення ольвіополітів до римлян, що може пояснюватися як його особовими не вподобаннями (він був відісланий за наказом імператора Доміціана), так і тим, що римські допоміжні війська, які перед цим покинули Ольвію, залишили її у

² З новітніх праць присвячених Діону Хрисостому див.: *Gangloff* 2006.

³ Слідом за Ю. Г. Виноградовим я притримуюсь пізньої дати відвідування Діоном Ольвії, а саме у 90-х рр. I ст. н. е. [Виноградов 1994, с. 169].

⁴ З промови Діона Хрисостома стає зрозумілим, що караульні знаходились не на дуже великій відстані від міста, та не були попереджені про варварський набіг із сусідніх з Ольвією поселень, адже система зв'язку за допомогою вогню та диму відома грекам з часів Троянської війни. Тобто, на час прибуття в Ольвію Діона Хрисостома ольвіополіти, схоже, могли контролювати лише найближчу територію навколо міста.

⁵ Див. з літ.: *Русяева* 2013, с. 134-135. Про варваризацію Ольвії за даними Діона Хрисостома див. також: *Podossinov* 2009, р. 147-168; *Подосинов* 2012, с. 157-187.

скрутному становищі, один на один із навколишніми варварськими племенами [Ростовцев 1915, с. 6]. Це підтверджується посольствами від Ольвії до римської адміністрації за військовою допомогою на рубежі I-II ст. н. е. [IOSPE I² 39; Зубарь 2005, с. 444-445].

В “Історії Августів” [SHA], за свідченням Юлія Капітоліна,⁶ повідомляється про те, що у середині II ст. н. е. Ольвія зазнає атаки від “тавро-скіфів”, в яких, за археологічними даними, більш вірогідно вбачати сарматів. Внаслідок цього, в період правління Антоніна Пія до Ольвії була надіслана допомога [SHA. Ant. Pius. IX, 9]. З того часу, вірогідно, на постійній основі, у місто введено римську залого. У цьому ж творі повідомляється про те, що в правління Адріана Рим сплачував дань сарматським племенам – роксоланам [SHA. Hadr., 6].

Важливі дані щодо побудови та організації римських польових таборів, та римської техніки будівництва, прийоми якої простежуються в Ольвії та городищах навколо неї, містяться у творах цілої низки античних військових авторів. Одним із необхідних вмінь римських легіонерів у польових умовах було зводити за короткий час надійний для укриття військовий табір.

Першим у античній традиції, хто здійснив один з найбільш детальних описів римського військового табору був Полібій. У творі “Історія” він зазначив чотирикутне планування польового табору, розташування у ньому командних пунктів, підрозділів, та загалом місця для розміщення військ у межах укріплення [Polyb., VI, 27-31]. Свідчення Полібія стосовно розташування штабів стають корисними при порівнянні цих, обов’язкових військових стандартів, на прикладі планування римської цитаделі Ольвії, навіть у міських умовах.

Вміння зводити за короткий час військові польові табори справило враження на Йосифа Флавія [Joseph. Flav. Bell. Jud. III, 5], як і Полібій, не

⁶ Огляд точок зору щодо авторства SHA, з літ. див.: *Rostovtzeff* 1926, р. 381-387. Більш новітні погляди див.: *Доватур* 1957, с. 245-256; *Штаерман* 1957, с. 233-245; *White* 1967, р. 115-133; *Syme* 1968 а, р. 70-74; *Marriot* 1979, р. 65-77; *Honore* 1987, р. 156-176; *Зубарь* 1993, с. 185-189; 1997, с. 85-90.

римлянина за походженням. Це може свідчити про потужний психологічний вплив, якому піддавалося варварське населення, яке спостерігало за появою неприступних фортець під час римських військових операцій, що призводило до розгубленості і моральної дезорієнтації перед навченою, дисциплінованою, і технічно оснащеною римською армією.

Найбільш повним та професіональним описом римського військового польового табору є трактат “Про устрій військових таборів” землеміра I або II ст. н. е. Псевдо-Гігіна [Pseudo-Hyg., *De Munit. Castr.* 1-50].⁷ Як у Полібія, він містить докладний опис розташування підрозділів римських військ у межах табору, командних будівель та ін. Цікавими є спостереження обох авторів щодо місця допоміжних та іррегулярних союзних військ у структурі римської армії, адже епіграфічні свідчення з Ольвії I та поч. II ст. н. е. вказують на те, що такі загони надсилалися до Ольвії з провінцій Римської імперії, а польові табори Дідова Хата III та Кам’янка V, відкриті на північному кордоні Ольвійської держави, розраховані на допоміжні підрозділи римських військ. Слід зазначити, що більшість римських таборів, наприклад уздовж нижньодунайського лімесу, побудовано з урахуванням основних принципів фортифікаційного мистецтва, викладених у трактаті Псевдо-Гігіна [Бондарь 2013, с. 86].

Еталонним твором з римського будівництва залишається “Десять книг про архітектуру” Вітрувія [Vitr. *De arch.*], у якому узагальнені теорія і практика містобудування, зведення укріплень, описи інженерних конструкцій і військових механізмів, які, у тому числі, використовувалися у римській армії.

Цінні свідчення стосовно побудови військового табору римським військом містяться у “Короткому огляді військової справи” історика IV ст. н. е. Флавія Веґеція Рената [Veget. *Epit. rei milit.* I, 21-25].⁸ У цьому трактаті також докладно описані відбір та підготовка новобранців до римської армії, її структура, військові вправи, зведення і упорядження таборів, які

⁷ Останні переклади цього твору з коментаріями див.: *Grillone* 2012; *Campbell* 2018. Аналіз опису римських військових таборів за Полібієм та Псевдо-Гігіном див.: *Fabricius* 1932; *Miller, De Voto* 1994. Про датування трактату та його авторство див.: *Webster* 1969, p. 168; *Birley* 1981 a, p. 287; *Gilliver* 1993, p. 34; *Колобов* 2002, с. 108-110.

⁸ Про датування *Epit. rei milit.* та SHA докладніше див.: *Birley* 1988 b, p. 58-68.

Веґецій розрізняє у термінології, в залежності від тимчасовості укріплень. Завдяки цьому твору відомо, що саме залізними лопатами римські солдати знімали дерен при зведенні польових укріплень і обкопували периметр табору, а у разі ймовірної небезпеки польові табори обносилися глибокими і широкими ровами [Veget., I, 24; III, 8]. Слід зазначити, що частини таких інструментів знайдені в межах римського форту Кам'янка V, і в одному з закритих комплексів I ст. н. е. в Ольвії, разом із фрагментами римської амуніції.

Також, у Веґеція зазначається необхідність наявності кінних загонів для захисту населення, яке зводило фортифікаційні споруди, а також для використання тягової сили, яка підвозила сировину, будівельні матеріали, провіант та ін. [Veget., III, 8]. У цьому контексті цікавою є згадка у творі Юлія Цезаря “Записки про Галльську війну”: про використання союзників у зведенні римських фортифікаційних укріплень [Caes. Bell. Gall. I, 24, 49]. Ці свідчення слід враховувати у зв'язку з будівництвом у I ст. н. е. навколо Ольвії фортів і захисних валів, із залученням у цьому процесі місцевого та, можливо, навколишнього населення регіону – за підтримки союзних військ, які неодноразово згадуються в ольвійській епіграфіці I-II ст. н. е. [IOSPE I² 177; Виноградов 1994, с. 167].

У “Периплі Понту Евксінського” Флавія Арріана [Arr. Per.], який у 130-х рр. н. е.⁹ у званні *legatus Augusti pro praetore* провінції Каппадокія здійснив плавання уздовж Понту, містяться цінні свідчення щодо відстаней між пунктами, про острів Левке [Arr. Per. 32-34], на якому знайдені клейма V Македонського легіону та Мезійської ескадри римського флоту [Охотников 1996, с. 51; Островерхов, Охотников 2007, с. 47], а також існування і локалізації римських фортець на східному узбережжі Чорного моря. Одна з них була розташована у гирлі р. Фасис і розрахована на 400 відбірних воїнів (*cohors*) [Arr. Per. 12]. Арріан зазначає, що спочатку стіни фортеці були земляними, з дерев'яними баштами (*castellum*), а уже він відвідав фортецю, побудовану з

⁹ Докладніше про дату інспекції Арріана та його твір див.: Ростовцев 1925, с. 64-69; Азбунов 1992, с. 76-91; Перевалов 2009, с. 254-259.

цегли, з міцним фундаментом, і двома захисними ровами (*castrum*).¹⁰ На її стінах розташовувалися військові інженерні машини.¹¹ Перелічені Арріаном укріплення локалізуються у Фасисі, Апсарі, Петрі – в межах існування так званого “Понтійського” [Леквінадзе 1969], або “Кавказького” лімесу [Speidel 1986].

Цьому ж автору належать трактати “Тактичне мистецтво” [Arr. Tact.] та “Диспозиція супроти аланів” [Arr. Ekt.]. Перший з них присвячений військово-спортивним вправам римської кінноти та кавалерійському тактичному мистецтву кочовиків. “Диспозиція проти аланів” описує план кампанії Арріана проти аланів, які у 136 р. н. е. атакували Кавказькі рубежі Римської імперії, і містить багато цінної інформації щодо дій римської армії у бойових умовах, її озброєння, місця римських союзних військ у строю, і тактичного мистецтва сарматських племен.¹²

Важливими джерелами з географії та комунікацій Римської імперії є твори пізнього античного періоду та раннього середньовіччя, зокрема: “Космографія” анонімного географа з Равенни, у якій повідомляється про існування римських доріг із провінції Дакія до країни сарматів-язигів [Ravenn. An. Cosmogr. IV. 5]; “Список посад”, який містить списки розташування римських військових з’єднань та місць дислокації римських гарнізонів [Not. Dign.]; Певтингерові таблиці – мапи з римськими дорогами та містами тощо.

Нумізматичні джерела представлені римськими монетами I-III ст. н. е. з розкопок Ольвії та пам’яток її округи. Слід відзначити суттєвий приток римської монети в Ольвію в період правління римського імператора Антоніна Пія (138-161 рр.) [Зограф 1940, с. 219-220; Карышковский 1965, с. 57], що корелюється з повідомленням у “Історії Августів” [SHA. Ant. Pius., IX, 9],

¹⁰ Важливим є повідомлення Арріана про територію, яка за межами укріплень населена ветеранами та торговцями (що відповідає класичній *canabae*), та його розпорядження також обнести її ровом, задля безпеки гавані та будинків, розташованих за стінами фортеці.

¹¹ Про можливе використання в Ольвії, на ділянці НГ, так само як і в Фасисі, біля гавані, військових будівельних принципів, для розташування на стінах інженерних машин, див.: Буйських 1991, с. 18-23.

¹² Детальніше про Arr. Ekt. див.: *Перевалов 2010; Brillowski 2017*, р. 195-216.

стосовно військової допомоги Ольвії від Риму для захисту від нападу “тавро-скіфів”, та введенням римської залози, що підтверджується іншими археологічними матеріалами. Римські монети I ст. н. е., які походять з Ольвії, островів Березань та Левке [Абрамзон, Тункина 2018, с. 56, 80, 82], і в достатній кількості знайдені на Тендрівській косі [Tunkina 2007, р. 231-239], можна сприймати як непрямі докази римської військової активності у цьому регіоні.

Лapidарні джерела.

У цій категорії слід, насамперед, виділити пам'ятки римського монументального мистецтва, такі як колони Траяна та Марка Аврелія в Римі, Тропеум Траяні в Адамклісі, на яких містяться детальні зображення римських імператорів, військовослужбовців, інженерних машин, башт та римських фортець [див. напр.: Coulston 1989; Dyczek 2016]. Невід'ємним джерелом також є солдатські рельєфи і надгробки I-III ст. н. е., з іконографією військовослужбовців римської армії: у військовому одязі, з предметами римської амуніції та озброєння.

Окрему, вагому, частину серед даних джерел складають епіграфічні пам'ятки. Вони, завдяки своїй інформативній складовій, суттєво розширюють та доповнюють знання щодо історичного розвитку Ольвійської держави у римський період. Дані епіграфіки неодноразово повідомляють про будівельні роботи, тож їх аналіз дозволяє визначити дату зведення архітектурної пам'ятки. Неабияку долю серед них займають латинські написи з Ольвії.

Епіграфічні джерела римського часу в Ольвії представлені: почесними декретами на честь римських військовослужбовців [НО 45], вівтарями [IOSPE I² 167], римськими надгробками [IOSPE I² 234-238; Зубарь, Козуб 2002, с. 102-109; 2004, с. 23-33; 2005, с. 177-195; Козуб 2002, с. 39-40; Zubar, Kozub 2002, р. 199-210; Иванчик 2013 а, с. 303-307; Козленко 2018 а, с. 86-93], вотивними плитками [Зубарь, Крапивина 2000, с. 239-241], будівельними написами [Ростовцев 1915, с. 8-10; IOSPE I² 322], посвятами [Яйленко 2017, с. 591-594] тощо.

Тож, писемні, епіграфічні та нумізматичні джерела є невід'ємною складовою при дослідженні римської військової присутності в Ольвії. Свідчення античних авторів є цінними при реконструкції військово-політичної обстановки. Праці грецьких та римських істориків з військового мистецтва надають важливі свідчення стосовно організації та структури римської армії, розгортання військового табору у польових та бойових умовах, тактичних прийомів тощо. Нумізматичні матеріали використовуються для кореляції усіх перерахованих джерел, та хронологічних побудов у вивченні етапів римського військового перебування в Ольвії, адже римською монетою оплачувалася солдатська служба у кожному стаціонарному римському гарнізоні.

1.2. Історія вивчення римської військової присутності в Ольвії.

Вивчення римської військової присутності в Ольвії зазвичай проходило в загальному контексті дослідження римського періоду історії античних центрів Північного Причорномор'я. На основі огляду вітчизняної та зарубіжної історіографії можна виділити три основних хронологічних етапи у дослідженні відносин Ольвії та Римської імперії.

Перший етап (кінець XIX – перша половина XX ст.)

Вивчення даної теми започаткував вихід у світ монографії В. В. Латишева “Дослідження про державний устрій міста Ольвії” [Латышев 1887]. У ній, зокрема, докладно проаналізовані свідчення Діона Хрисостома, розглянута проблема варварського етнічного компоненту у складі населення післягетської Ольвії, та вперше висловлено припущення стосовно повноцінного входження Ольвії до складу Римської імперії за часів імператора Септимія Севера, що отримує підтвердження завдяки епіграфічним даним з новітніх розкопок.

Надалі у “Корпусі грецьких та латинських написів Північного Причорномор'я” В. В. Латишев ввів до наукового обігу низку латинських написів з Ольвії [IOSPE I² 167, 171, 234-238, 322]. Це заклало фундамент для подальшого дослідження теми, і неодноразово спонукало дослідників до вивчення римського впливу на Ольвію.

Проте, питання військово-політичних контактів Римської імперії та Ольвії систематично вперше були розглянуті М. І. Ростовцевим. Зокрема, у статтях “Римські гарнізони на Таврійському півострові та Ай-Годорська фортеця” та “Військова окупація Ольвії римлянами” [Ростовцев 1900; Rostovzeff 1902; Ростовцев 1915] були окреслені основні етапи римської військової присутності в Ольвії, встановлено склад римської вексилляції, та висловлено припущення, що римські війська в Ольвії з’явилися ще в I ст. н. е. [Ростовцев 1900, с. 145; 1915, с. 2, 6].

У монографії “Еллінство та іранство на півдні Росії” [Ростовцев 1918] М. І. Ростовцев неодноразово звертається до історії Ольвії, приділяючи увагу її місцю у взаємовідносинах між Римською імперією та варварським світом у римські часи. У праці “Скіфія і Боспор” [Ростовцев 1925; Rostowzew 1931] ретельно проаналізовані та зіставлені свідчення античних авторів стосовно географії, хронології історичних подій та розселення племен на теренах Північного Причорномор’я. Окремі питання військово-політичних відносин Ольвії та Риму розглядаються також у класичному дослідженні Е. Міннза “Скіфи і греки” [Minns 1913, p. 469-470].

У 1905-1907, 1924 рр. Б. В. Фармаковським провадилися розкопки в південній частині Верхнього міста Ольвії, яке за результатами досліджень вважається римською цитаделлю. У її північній частині були відкриті: ділянка захисного муру, приміщення казарми [Фармаковский 1908, с. 9-10], та залишки споруди, яка могла слугувати арсеналом [Фармаковский 1926, с. 157-158]. Результати досліджень висвітлені автором розкопок в опублікованих археологічних звітах [Фармаковский 1908; 1926].

У статті Ф. Кюмонта до наукового обігу було введено ітінерарій на римському щиті з Дура-Европос, на якому у вигляді кам’яних фортець зазначені античні міста Північного Причорномор’я, серед яких фігурує Ольвія [Cumont 1925, p. 11-12]. Ця знахідка стала важливим свідомством щодо картографічних знань римлян.

У 1940-х рр. виходить низка праць В. М. Дьякова [Дьяков 1940, 1941, 1942], у яких розглянуті римська військова присутність у Тавриці, та шляхи проникнення Римської імперії в Північне Причорномор'я, які проходили, зокрема, через Ольвію. Їм було розвинуто припущення М. І. Ростовцева щодо існування навколо Херсонесу фортифікаційних споруд на кшталт римського лімесу, підтримана гіпотеза стосовно римської військової присутності в Ольвії за часів Нерона, та сформульована ідея про два шляхи римського проникнення у Північне Причорномор'я: через Мезію з заходу, та через Кавказ зі сходу.

Важливу інформацію для вивчення даної теми містить опублікований звіт Л. М. Славина про розкопки Ольвії у 1935-1936 рр., а саме на ділянці Нижнє місто [Славин 1940, с. 49-84]. Зіставлення архівних даних і матеріалів у наукових фондах з відкритими архітектурними комплексами дозволило встановити, що частина цієї ділянки за категоріями матеріальної культури має ознаки безпосередньої римської військової присутності [див. розділ III].

Отже, на даному етапі досліджень, переважно на основі епіграфічних та нумізматичних свідочств, були зроблені перші основоположні висновки стосовно періодизації римської військової присутності в Ольвії, та складу вексилляції римської залоги. Завдяки археологічним дослідженням визначено межі цитаделі та Нижнього міста Ольвії римського часу; на цих ділянках виявлено ряд об'єктів, пов'язаних з перебуванням римських військ.

Другий етап (середина – друга половина XX ст.)

У 1950-х рр., завдяки інтенсивним дослідженням на території римської цитаделі Ольвії, під керівництвом Р. І. Ветштейн досліджено монументальну споруду, яка отримує інтерпретацію преторію [Ветштейн 1957; 1972], тобто однієї з головних адміністративних споруд римського табору. У подальшому таке визначення викликало сумніви у окремих дослідників [Крыжицкий 1985, с. 163; Зубарь 1998, с. 94-95]. Однак, сучасний аналіз знахідок з розкопок цієї будівлі підтверджує її зв'язок з римською залогою Ольвії [див. розділ III].

У монографії О. М. Зографа “Античні монети” [Зограф 1951], присвяченій історії монетної справи у античних містах Північного

Причорномор'я розглянуто римські монети з Ольвії, та зроблено ряд висновків стосовно надходження римської монети до Ольвії у зв'язку з постачанням римської залози. Автор зазначає, що пік потрапляння денаріїв припадає на часи імператора Антоніна Пія.

У 1968 р. під редакцією Т. М. Книпович та О. І. Леві вийшла збірка "Написи Ольвії" [НО], у якій представлено епіграфічні пам'ятки з Ольвії, знайдені вже після виходу у світ IOSPE В. В. Латишева. До неї увійшла низка написів римського часу, які свідчать про римську військову присутність в Ольвії або залежність від Риму [НО 42, 45, 52].

У статті Т. М. Книпович розглянуті римські, у тому числі солдатські імена з епіграфічних пам'яток Ольвії [Книпович 1968]. Це одна з перших узагальнюючих праць на тему просопографії Ольвії римського часу. Автор дійшла до висновку, що римські імена в Ольвії загалом склали незначний відсоток. Питання соціально-політичної історії Ольвії римського часу за даними ономастики, та присутності римських громадян у античних містах Північного Причорномор'я розглядаються у статтях С. В. Дьячкова [Дьячков 1985, 1997].

У 1970-90-х рр. з'явилися праці С. Б. Буйських, присвячені укріпленням Ольвії римського часу та відносинам Ольвії та Риму [Буйських 1979, 1984, 1988, 1989, 1989 б, 1989 в, 1990, 1992]. У них відстоюється теза щодо існування у регіоні Північного Причорномор'я лімесу [Буйських 1989 а, 1993; Bujskikh 1994; Bujskikh 1994 а; Bujskikh 1997]. Проте, на противагу цьому висновку, В. М. Зубар заперечив можливість існування так званого Таврійського лімесу, у тому числі на території Ольвійської держави [Зубар 1997; Зубарь 2000]. Проте, новітні дослідження у вигляді відкриття римських фортів на кордонах Ольвійської держави [Козленко 2016] свідчать на користь існування навколо Ольвії фортифікаційних споруд на кшталт римського лімесу.

У цей же період з'явилася низка статей та монографії В. О. Анохіна [Анохин 1971, 1989] та П. О. Каришковського [Карышковский 1982, 1988], у яких на основі нумізматичних даних зроблено важливі висновки та

спостереження щодо впливу Римської імперії на Ольвію, у тому числі військового характеру. В. О. Анохін встановив дату введення в Ольвії нової ери у 49-50 рр. н. е., що було пов'язано із римським впливом у цей час. Проте, П. О. Каришковський на основі потрапляння до Ольвії римської монети, дійшов висновку, що римські війська в Ольвії з'явилися не раніше II ст. н. е.

У цей час опубліковано низку статей, присвячених окремим знахідкам та аналізу епіграфічних пам'яток, які можуть свідчити на користь ранньої римської присутності в Ольвії, а саме: військовому монетному дзеркалу [Герцигер 1986, с. 123-127] та базам колонок з написом від імені римського центуріона [Яйленко 1985, с. 88-89; 1987, с. 73-76; Виноградов 1990, с. 29, 32; Буйских 1992, с. 38].

У 1976 р. вийшла праця А. В. Буракова “Козирське городище рубежу та перших сторіч нової ери”. Це – єдине монографічне дослідження з розкопок городищ ольвійської округи означеного часу. В будівельних комплексах Козирського городища простежено провінційно-римську техніку будівництва [Бураков 1976, с. 16; Буйских 1991, с. 61; Буйских, Сон 2013]. На додаток, з цієї пам'ятки походить теракота римського воїна [Бураков 1988]. Як показують новітні дослідження подібних виробів з античних міст Північно-Західного Причорномор'я [Савельєва, Савельєв 2012; Савельєва 2018], вони зображують солдатів допоміжних військ римської армії [Козленко 2015; 2018], або моряків римського флоту.

У монографії С. Д. Крижицького “Ольвія. Історіографічне дослідження архітектурно-будівельних комплексів” [Крижицький 1985] порушено проблемні питання інтерпретації будівельних залишків на території римської цитаделі Ольвії. Римським традиціям в архітектурі античних міст Північного Причорномор'я присвячено також ряд вітчизняних праць [Крижицький 1989; Буйских 1991; Буйских 2007].

Наступними слід назвати статті Т. Сарновського [Sarnowski 1987, 1995], монографію “Римська армія у Нижній Мезії та на Північному узбережжі Чорного моря” [Sarnowski 1988]. Вона стала першим, узагальнюючим

монографічним дослідженням, у якому були виділені основні етапи римської військової присутності у містах Північного Причорномор'я. Однак, Ольвія у ній розглядається у контексті загальної військової політики Риму в регіоні, а не як окремий суб'єкт. До того ж, у цій праці здійснено аналіз писемних та епіграфічних джерел, без урахування архітектурних споруд та предметів матеріальної культури.

На цьому етапі завдяки інтенсивним розкопкам на теренах Ольвії та її округи було зроблено низку важливих відкриттів у вигляді будівлі преторію на теренах цитаделі Ольвії, та римського польового табору Дідова Хата III на північному кордоні Ольвійської держави. З'явилися перші узагальнюючі дослідження, присвячені ольвійській нумізматиці та архітектурі, у яких розглядаються проблемні питання, пов'язані з перебуванням римської залоги. Постає питання щодо існування навколо Ольвії комплексу захисних споруд, сформованих на зразок римського лімесу.

Третій етап (кін. XX – поч. XXI ст.)

У 1991 р. виходить узагальнююче дослідження С. Б. Буйських “Фортифікація Ольвійської держави (перші сторіччя н. е.)” [Буйських 1991], присвячене фортифікаційним спорудам Ольвії та укріпленням її округи. У ньому розглянуто римську військову техніку будівництва в Ольвії. На основі аналізу архітектурних споруд відстоюється головна теза – про безпосередню участь римських солдат у будівництві римської цитаделі Ольвії та її укріплень.

У монографіях С. Д. Крижицького “Архітектура античних держав Північного Причорномор'я” [Крыжицкий 1993], та В. В. Крапівіної “Ольвія. Матеріальна культура I-IV ст. н. е.” [Крапивина 1993] розглянуті відкриті споруди та основні категорії археологічного матеріалу з розкопок Ольвії. В. В. Крапівіна виділила окремі групи посуду, якими могли користуватися військовослужбовці римської залоги.

Крім знахідок з території Ольвії, слід залучити важливі матеріали, знайдені поза її межами, що мають безпосереднє відношення до питання, яке розглядається. Йдеться, перш за все, про публікацію ольвійського декрету з-під

Мангупу, здійснену В. О. Сидоренком [Сидоренко 1996]. Проте, Ю. Г. Виноградов дав іншу інтерпретацію тексту цієї пам'ятки, та, на основі цього, суттєво доповнив відомості щодо взаємовідносин Ольвії, сарматів та Риму у другій половині I ст. н. е. [Виноградов 1994]. У тексті декрету згадуються допоміжні загони, надіслані римською адміністрацією до Ольвії, та згадується намісник римської провінції Мезія Т. Плавтій Сильван, який у цей час здійснив поход на Херсонес. У окремій роботі Ю. Г. Виноградова та В. В. Назарова розглянуті основні періоди римської військової присутності в Ольвії, та наведено нові аргументи щодо появи римських військ в Ольвії у I ст. н. е. [Vinogradov, Nazarov 1994].

У статті, присвяченій будівельному напису з Ольвії, з переліченими підрозділами римської вексилляції [IOSPE I² 322], В. М. Зубар і Н. О. Сон запропонували інший варіант читання одного з проблемних рядків [Зубарь, Сон 1995]. Автори дійшли висновку, що солдатами римської вексилляції в Ольвії була зведена якась споруда завдовжки 61 м – вірогідно, ділянка оборонного муру.

У 1989 р. вийшла монографія М. Б. Щукіна “На рубежі ер” [Shchukin 1989; Щукин 1994], присвячена історико-археологічним реконструкціям політичних подій у Східній та Центральній Європі на рубежі ер. У ній, зокрема, розглянуто відносини між Ольвією, варварським світом та Римською імперією у перші сторіччя нової ери, підтримано ідеї ранньої появи римських військ в Ольвії, та визначення укріплення Дідова Хата III як римського військового табору.

Монографія О. В. Симоненка і Б. І. Лобая “Сармати Північно-Західного Причорномор'я у I ст. н. е.” [Симоненко, Лобай 1991] присвячена заможному сарматському похованню, відкритому біля с. Пороги, у Середньому Подністров'ї, яке ідентифікується з царем Інісмеєм, який чеканив в Ольвії власну монету. У наведеній праці також розглядаються дискусійні питання, пов'язані з відносинами Ольвії та сарматів у I ст. н. е., та вірогідність, у зв'язку з військово-політичним станом у степах Північно-Західного Причорномор'я,

ранньої римської присутності в Ольвії у цей час. Автори притримуються точки зору, що у період походу Т. Плавтія Сильвана на Херсонес римські війська оминули територію Ольвійської держави.

Озброєнню, амуніції і тактичному мистецтву сарматів Північного Причорномор'я присвячена монографія О. В. Симоненко “Сарматські вершники Північного Причорномор'я” [Симоненко 2015]. Вона є у нагоді при аналізі сарматського озброєння з розкопок Ольвії, яке належить до часів тісних тристоронніх відносин між Ольвією, сарматами та Римською імперією у I-II ст. н. е. Автором підтримується гіпотеза С. Б. Буйських стосовно того, що варварське об'єднання під назвою “тавро-скіфи”, яке у середині II ст. н. е. напало на Ольвію, складалася, переважно, з представників сарматських племен [Буйських 1991, с. 134; Симоненко 2015, с. 317].

Римській військовій амуніції з Ольвії присвячена лише одна стаття, у якій до наукового обігу вводиться кістяна бутероль II-III ст. н. е. від піхов римського меча [Сон, Назаров 1993, с. 120-123, рис. 3, 4]. Загалом, предметам римського військового спорядження перших сторіч н. е. з античних держав Північного Причорномор'я та римських таборів присвячено низку праць [Новиченкова 1998; Зубарь, Антонова 2001; Treister 1994; Журавлев 2002; Трейстер 2002; Zhuravlev 2003; Дорошко 2005, 2011, 2012; Костромичев 2006, 2011, 2012; Журавлев, Камелина 2012; Новиченкова 2015; Дорошко 2019]. Серед них окремо слід виділити монографію Д. А. Костромічева “Римська військова присутність у Херсонесі на початку I – першій половині V ст. (за даними археології)” [Костромичев 2011], з єдиним і найбільшим на даний час зводом римської військової амуніції з розкопок античних міст Північного Причорномор'я.

Актуальної проблеми існування в Північному Причорномор'ї римського лімесу, та визначення північно-східних кордонів Римської імперії торкнулися О. О. Филиппенко [Филиппенко 1994, 1996] та І. Ю. Булкін [Булкин 1997]. Останнім автором розглянуто питання локалізації римських військових доріг [Булкин 1997 а], та зроблено спробу підрахувати чисельний склад римських

гарнізонів, розквартированих у античних містах Північного Причорномор'я [Булкин 2005].

У 1999 р. виходить фундаментальна колективна монографія “Ольвія. Антична держава в Північному Причорномор'ї” [Крыжицкий, Русяева, Крапивина, Лейпунская, Скржинская, Анохин 1999], у якій з залученням доступних джерел, зокрема, розглянуто етапи та докази перебування в Ольвії римського гарнізону, та підтримано ідею стосовно римської військової присутності вже у I ст. н. е.

Наступним важливим етапом у вивченні історії взаємовідносин Ольвії з Римською імперією стали праці В. М. Зубаря, серед яких потрібно виділити монографію “Північний Понт і Римська імперія” [Зубарь 1998], та узагальнюючу статтю “Ольвія і Римська імперія: динаміка і характер контактів” [Зубарь 2005]. У них, на основі писемних, епіграфічних та деяких речових джерел, комплексно розглянуто військово-політичні контакти Ольвії і Римської імперії, та сформульовано авторське бачення значення Ольвії у римській політиці. Загалом, у працях В. М. Зубаря системно відстоюється точка зору про те, що у порівнянні з іншими античними центрами Північного Причорномор'я Ольвія відігравала другорядну роль у римській політиці. Під сумнів було поставлено інтерпретацію польових укріплень навколо Ольвії як римських таборів, визначення преторію та казарми на ольвійській цитаделі тощо. Саме високий рівень дискусійності призвів до посиленої уваги щодо цих та інших питань. Однак, новітні пошуки та дослідження дозволяють розглянути ці проблемні питання в іншому ракурсі.

У серії статей В. М. Зубаря, у співавторстві з Ю. І. Козуб, до наукового обігу введено цілий ряд римських солдатських надгробків [Зубар, Козуб 2002; Zubar, Kozub 2002; Зубар, Козуб 2004; Зубарь, Козуб 2005], які становлять цінне джерело інформації про склад римських вексилляцій, які дислокувалися в Ольвії, а також просопографічних даних та хронологічних побудов стосовно етапів римської військової присутності в Ольвії. Встановлено, що у складі римської залоги Ольвії перебували солдати фракійського походження. Проте,

більшість надгробків належить військовослужбовцям регулярних підрозділів з римськими іменами.

У цей період виходять статті В. М. Зубаря разом із В. В. Крапівіною, присвячені пізньому етапу перебування римського гарнізону в Ольвії, на основі аналізу нових епіграфічних знахідок [Зубарь, Крапивина 1999, 2000]. У них порушено питання про час остаточного виведення римської залоги з Ольвії. Автори вважають, що це сталося у третій чверті III ст. н. е., у зв'язку з готськими нашествиями.

Окремо слід виділити монографію Т. Сарновського та О. Савелі "Балаклава. Римська військова база та святилище Юпітера Доліхена" [Sarnowski, Savelja 2000], присвячену розкопкам римського військового табору у Балаклавській бухті, у Південно-Західній Тавриці, де було досліджено храм Юпітера Доліхена. Знахідки з цієї пам'ятки надали загальну уяву про побут римських легіонерів у межах римських військових баз у Північному Причорномор'ї, що може використовуватися у порівнянні з закритими археологічними комплексами в Ольвії.

У монографії О. В. Подосинова [Подосинов 2002] докладно розглянуто такий важливий документ як ітінерарій на римському щиті з розкопок Дура-Европос, на якому зображений сухопутний і морський шляхи у Північному Причорномор'ї, і зазначена римська Ольвія (Борисфен).

У 2003 р. вийшла монографія О. М. Дзиговського "Нариси історії сарматів Карпато-Дніпровських земель" [Дзиговский 2003]. У ній, на основі писемних та археологічних джерел, докладно розглянуті питання взаємовідносин сарматських племен з античними містами Північно-Західного Причорномор'я та Римською імперією. Автором підтримано ідею про римську військову присутність в Ольвії у другій половині I ст. н. е., внаслідок походу Т. Плавтія Сильвана на Херсонес.

Провідною стала монографія Н. Гуді "Нижньомезійський дунайський лімес і захист Північного і Західного узбережжя Чорного моря. Limes et litus Moesiae Inferioris (86-275 ст. н. е.)" [Gudea 2005], у якій підтримано ідею

існування у Північному Причорномор'ї оборонної системи на кшталт римського лімесу, яка складалася з військових таборів, зокрема навколо Ольвії.

Військовому диплому ветерана римської армії, фрагменти якого було знайдено на території римської цитаделі Ольвії, присвячені статті А. І. Іванчика та В. В. Крапівіної [Ivantchik 2007, с. 231-237; Иванчик, Крапивина 2007; Ivantchik, Krapivina 2007]. Ця непересічна для Північного Причорномор'я знахідка засвідчує військову присутність в Ольвії моряків римського мезійського флоту. Окрім того, що вона корелюється зі свідченням письмового джерела [SHA. Ant. Pius. IX, 9], диплом встановлює надійну дату появи римських військ в Ольвії за часів імператора Антоніна Пія – не пізніше 157 р. н. е.

Серія статей С. Д. Крижицького та Д. М. Хмелевського присвячена відкриттю нової ділянки оборонної стіни північної цитаделі Ольвії [Крыжицкий, Хмелевский 2009; Крыжицкий, Хмелевский 2010; Хмелевский 2016; Хмелевський 2018], форма воріт якої має аналогії у римських фортецях на лімесі.

Новітні розкопки ольвійського некрополя надали матеріальні свідчення присутності римських легіонерів в Ольвії, а саме поховання з римською військовою амуніцією, яке проаналізовано А. В. Івченком [Ивченко 2012; Ивченко 2014; Ивченко 2015]. Звідти ж походить новий надгробок римського легіонера [Иванчик 2013 а], який можна пов'язувати з цим похованням [Козленко 2018 а].

Останнім часом з'явилися праці, в яких так чи інакше розглядається роль Ольвії у римській політиці у Північному Причорномор'ї [Bârcă 2014; Braund 2015]. Серед них необхідно виділити монографію Р. Карасевича-Щипьорського по римських фортах Північного Причорномор'я [Karasiewicz-Szczypiorski 2015],¹³ та дискусійну за своїми висновками статтю, присвячену місцю Ольвії на периферії римського світу [Карасевич-Щыперски 2017, S. 89-104]. У ній

¹³ Докладніше див. рецензію на цю книгу [Козленко 2019, с. 216-223].

автор, слідом за В. М. Зубарем, робить висновок стосовно другорядного значення Ольвії у римській політиці у регіоні.

У монографії В. П. Яйленко “Історія та епіграфіка Ольвії, Херсонесу і Боспору VII ст. до н. е. – VII ст. н. е.” проводиться ревізія низки епіграфічних документів римського часу з Ольвії, та вводиться до наукового обігу другий напис з іменем римського центуріона з розкопок ділянки Нижнє місто [Яйленко 2017, с. 591-594], який автор датує часом Септимія Севера. Під сумнів ставиться ольвійське походження декрету з-під Мангупу [Яйленко 2017, с. 603-605]. Проте, з нашої точки зору, альтернативний висновок про дипломатичні посольства з Танаїсу до намісників римської провінції Мезія не можна вважати обґрунтованим.

Для підтвердження ранньої римської військової присутності в Північно-Західному Причорномор’ї залучено новітні публікації римського скла з Тіри [Колесниченко, Савельєв 2015], а також бронзовий орел з о. Березань [Колесниченко 2017], який може уособлювати бойовий значок римського військового підрозділу.

У окремій статті А. І. Іванчика проаналізований важливий епіграфічний документ з новітніх розкопок Ольвії [Іванчик 2017], який засвідчує, що після гетського розгрому Ольвія, на рубежі ер, була відновлена під патронатом Риму, а не завдяки варварському впливу, як про це повідомляє писемне джерело [Dio Chrys. Or. XXXVI, 4].

Автором дослідження також опубліковано праці, присвячені питанням ранньої римської військової присутності в Ольвії, та виявленим римським фортам на кордоні Ольвійської держави, на яких розпочато археологічні дослідження [Козленко 2016, 2016 а]. Декілька статей присвячено взаємовідносинам між Ольвією, Римською імперією та сарматами [Козленко 2016 в, 2018; Kozlenko 2018], у яких вводяться в обіг нові матеріали, у тому числі фрагменти ранньої римської військової амуніції з Ольвії. Окрема стаття присвячена будівельним стандартам, які використовувалися при зведенні

римських укріплень навколо Ольвії та римської цитаделі ольвійського городища [Козленко 2017].

Тож, даний етап характеризується появою монографічних досліджень, присвячених проблематиці римської будівельної техніки та матеріальної культури Ольвії римського часу. Масштабні археологічні розкопки надали різноманітні категорії археологічних матеріалів у вигляді нових латинських написів, предметів римського військового спорядження та пам'яток культової сфери, що поступово залучалися до наукового обігу. Завдяки цьому історіографічна база суттєво розширилася, й на даному етапі виділилися окремі напрями досліджень римського періоду Ольвії, які, зокрема, стосувалися перебування у місті римської залоги.

Проте, розглянуті праці, не дивлячись на те, що в них введено колосальний та різноманітний за ступенем важливості матеріал, до цього часу надали остаточної відповіді на питання стосовно римської військової присутності в Ольвії, та не визначили її особливості. В історіографії наразі існує дві діаметрально протилежних думки стосовно цього. Якщо з вивченням військової присутності Риму у Тірі та Херсонесі досягнутий консенсус, то Ольвія наразі становить своєрідну лакуну. Для вирішення цієї проблеми у наведеній праці й зібрані усі наявні матеріали з розкопок Ольвії.

1.2. Методи дослідження

Роботу виконано на загальнонаукових принципах системності, об'єктивності, та історизму. Принцип системності передбачає всебічне вивчення та узагальнення зібраних матеріалів, з урахуванням їх історичного контексту. Принцип об'єктивності був головним при зібранні та комплексному аналізі джерелознавчої та історіографічної бази в процесі виконання дослідження. В основі запропонованого дослідження знаходиться принцип історизму, який дотримується погляду на об'єкти у їх розвитку, та дослідженні змін при вивченні явища, події, або процесу їх трансформації. Для розгляду

появи та подальшого виокремлення матеріалу з фондів та у працях дослідників застосовано хронологічний підхід.

Також використовуються традиційні для археологічного дослідження методи: порівняльно-історичний, порівняльно-типологічний, у контексті якого застосовується конструктивний метод аналізу будівельних залишків і окремих споруд, а також хронологічний, структурний та кореляційний методи.

Специфічними є методологічні засади дослідження, які базуються на міждисциплінарному підході, а саме: використанні різноманітних теоретичних і практичних надбань, термінології, та результатів суміжних напрямів і дисциплін, таких як: експериментальна археологія, епіграфіка, ономастика, гідроніміка, історична картографія, геодезія, геомагнітні дослідження, моделювання та ін. Перспективним напрямом у сучасних умовах є неруйнівні та інвазивні методи археологічного дослідження, як на прикладі Ольвії, так і її округи.

У зв'язку з цим, неабияку роль у вивченні запропонованої теми відіграє історична топографія, яка займається локалізацією археологічних об'єктів на сучасних мапах та планах. Так, наприклад, локалізація археологічних пам'яток римського часу на теренах ольвійської округи дозволила зробити ряд відкриттів, спостережень та висновків стосовно системності розташування деяких римських укріплень, а саме римських фортів на кордонах Ольвійської держави.

До цього ж належить і загальний план ольвійського городища, де розміщення вже відомих об'єктів, пов'язаних із перебуванням римської залоги, дозволяє зробити попередні висновки та спостереження щодо планування міста у римські часи, навіть незважаючи на те, що загальна розкопана площа Ольвії (33 га) становить близько 10 % [Каряка 2018, с. 50], а південна частина Верхнього міста, або так званої римської цитаделі (3,8 га) – менше ніж на чверть.

Одними з ключових у процесі виконання роботи стали історико-архівні дослідження та пошуки у фондах музеїв, які дозволили зробити цілий ряд

відкриттів, узагальнень та спостережень з тематики римської військової присутності в Ольвії. Важливу роль у цьому відіграли неопубліковані матеріали з розкопок Ольвії 1930-х рр.

У основі структури дисертації, як і огляду історіографії, полягає принцип поділення видів джерел, розділених за критеріями писемних і не писемних. Він базується, перш за все, на окремих категоріях речей матеріальної культури. Ознаками, які засвідчують безпосереднє перебування підрозділів римської армії, є:

1. Фортифікаційні споруди, виконані за правилами римської будівельної техніки.
2. Зброя та військова амуніція.
3. Культові предмети, які були поширені у солдатському середовищі.
4. Епіграфічні свідчення: надгробки, будівельні написи, а також фрагменти військових дипломів ветеранів римської армії.
5. Побутові речі, знайдені у комплексах із зазначеними категоріями предметів.

У зв'язку з цим, призначений для організації археологічного матеріалу порівняльно-типологічний метод став у нагоді при пошуку аналогій для фібул, фрагментів римської амуніції та озброєння, військових надгробків, архітектурних деталей, амфорної тари, червонолакового, сіролощеного, скляного посуду та ін. У основі дотримання методу знаходиться принцип співставлення, який використовувався для датування. Класифікацію деяких із вказаних предметів здійснено за матеріалом, технологією обробки, формою, орнаментом та іншими критеріями. Запропонована типологія речей матеріальної культури є загальноприйнятною для подібних досліджень.

Основним методом, який використовувався у дисертаційному дослідженні, є проблемно-хронологічний, який дозволяє розглядати історію регіону у його цілісності, виокремити ключові етапи у процесі розвитку території, яка вивчається. Для обробки археологічного матеріалу особливе значення має метод системного аналізу, який на основі комплексного вивчення

усіх джерел: писемних, епіграфічних, нумізматичних та археологічних, дає можливість реконструювати історичні процеси, які стосуються запропонованої теми.

Окремим напрямом є методика обробки епіграфічних пам'яток. Одним з головних принципів при обробці лапідарних джерел є робота з оригіналом [Виноградов 1978, с. 47], тобто *de visu*. Враховуючи це, промальовування написів здійснювалася тільки з оригіналу, що було дотримано при роботі новими фрагментами латинських написів та при опрацюванні вже опублікованих грецьких написів з Ольвії, які стосуються тематики дослідження. Палеографічні особливості написів, у співставленні та пошуком аналогій, надали можливість для обґрунтування датувань нових написів з Ольвії.

У процесі обробки написів, які складаються з фрагментів, також постало завдання стосовно визначення вірогідного поєднання між собою вже відомих фрагментів в одну пам'ятку, для більш повної репрезентативності, надійності реконструкції тексту та його змістовності. При цьому враховувалося багато критеріїв, зокрема: матеріал, з якого вироблено пам'ятку, розміри і форми букв, топографія знахідок та ін.

Не менш важливим виявилось співвідношення даних епіграфіки з історичними джерелами, адже корелюючи їх між собою можна перевірити запроновані історичні реконструкції. Зокрема, це стосується аналізу нової епіграфічної пам'ятки з Ольвії [Иванчик 2017], з якої стало зрозумілим, що Ольвія відновилася після гетської навали за часів Августа і за безпосередньої підтримки Риму, що йде майже у розріз зі свідченням письмового джерела [Dio Chrys. Or. XXXVI, 4].

Тож, використання нарративного методу дозволило зібрати та узагальнити деякі відомі історичні факти, для подальшої інтерпретації та залучення до більш глибокого аналізу подій та наслідків, які можна простежити за археологічними даними. Опис та використання свідчень з джерел та узагальнення даних тісно пов'язані. Так, наприклад, топографія декількох

епіграфічних знахідок з Ольвії дозволила зробити ряд важливих висновків та інтерпретацій стосовно деяких, вже відомих археологічних об'єктів.

Міждисциплінарний підхід полягав у тому, що основний предмет дослідження було співставлено з даними суміжних наук, наприклад, таких як: географія, антропологія та ін. Поєднання цих даних дозволило отримати більш розгорнуті висновки стосовно окремих археологічних об'єктів, зокрема таких, як поховання.

Слід також згадати про методи датування джерел. Так, наприклад, одним з основних для даної дисципліни є стратиграфічний метод, який полягає у виявленні культурних залишків і порядку їх чергування, та у встановленні хронологічного співвідношення між ними. Цей метод виявився корисним, враховуючи складність, багат шаровість, та руйнацію культурного шару римського часу на деяких ділянках ольвійського городища. Його також було використано при дослідженні закритих комплексів римського часу, і саме це дозволило звизити період потрапляння та побутування деяких речей, пов'язаних із римською військовою присутністю в Ольвії.

Датування за писемними джерелами полягало у залученні даних, які мають хронологічну прив'язку, та їх зіставлення з археологічними реаліями. У даному дослідженні воно застосовувалося для реконструкції подій, з використанням загальних логічних та евристичних методів.

Нарешті, одними з головних археологічних джерел в дослідженні римської військової присутності є залишки архітектурних споруд, представлених переважно фортифікацією: укріпленнями, валами, стінами, баштами; військовими будівлями, казарменими приміщеннями та ін. Їх дослідження враховувало також контекст знайдених у них археологічних предметів *in situ*. У зв'язку з цим, залучення структурного і кореляційного методів, які базуються на виявленні сталих зв'язків у системі запропонованих об'єктів, дозволило більш ретельно проаналізувати структуру архітектурних залишків Ольвії, та провести аналогії з комплексами у інших античних містах, як Північного Причорномор'я, так і римських провінцій.

У вказаних методах важливе місце займає принцип ізоморфізму, суть якого полягає у тому, що якщо елементи різних систем подібні один до одного, то між цими системами може бути знайдена схожість за їх властивостями.

Таким чином, аналіз історичних і археологічних джерел, історіографії сучасного стану дослідження, а також застосування розглянутих методів, у сукупності з залученнями новітніх даних, надають можливість для комплексного дослідження запропонованої тематики, і дозволяють по-новому висвітлити тему римської військової присутності в Ольвії у I-III ст. н. е.

РОЗДІЛ II

ОЛЬВІЯ І РИМСЬКА ІМПЕРІЯ У I СТ. Н. Е.

2.1. Передумови військово-політичних контактів Ольвійської держави з Римською імперією

У результаті Мітрідатових війн, в середині I ст. до н. е. римський вплив поширився на береги Евксинського Понту [App. Mithr. 121]. Античні міста Північного Причорномор'я вступили у перші контакти з Римською імперією [див. напр.: Кадеєв 1981, с. 13-15; Карышковский, Клейман 1985, с. 80-82; Крыжицкий и др. 1999, с. 305-307; Зубарь 2005, с. 437].

Внаслідок гетської навали, у середині I ст. до н. е. античні міста Північно-Західного Причорномор'я були захоплені, та підпорядковані варварам [Dio Chrys. Or. XXXVI, 4; з літ.: Карышковский, Клейман 1985, с. 81; Крапивина 1999, р. 43-46]. Вочевидь, Ольвія була зруйнована, а її населення полишило місто [Крапивина 1993, с. 139-140]. Існує точка зору, що ольвіополіти знайшли притулок на нижньодніпровських городищах [Крапивина 1994, с. 123-129; 2011, с. 486-487; Зубарь 1996, с. 127-135; Крыжицкий и др. 1999, с. 448-451; Смирнов 2000, с. 15-18; Гаврилюк, Крапивина 2005, с. 66-73], що може пояснювати подальшу варваризацію населення Ольвії після їх повернення [Тохтасєв 2013, с. 569-577].¹⁴ Внаслідок смерті правителя гетів Бурєбісти, у 45/44 рр. до н. е., його політичне об'єднання розпалося, і військово-політична обстановка у регіоні стабілізувалася, що сприяло поступовому зростанню римського впливу на територію Нижнього Подунав'я, та зацікавленості античних міст у налагодженні контактів із римською адміністрацією [Карышковский, Клейман 1985, с. 82-85; Сон 1993, с. 12-15]. Це виявилось позитивним фактором і для

¹⁴ Однак, слід зазначити, що на жодному з некрополів нижньодніпровських пізньоскіфських городищ поки не відкрито деяких, характерних для ольвійського некрополя, поховальних споруд, зокрема земляних склепів із дромосами. На ольвійському некрополі вони зникають близько середині I ст. до н. е., і знову з'являються у першій половині I ст. н. е. Тож, цей *hiatus* складає близько 50-70 років. Проте, ця традиція не переривається, і увесь цей час десь мала дотримуватися. Цікаво відзначити, що типовий для ольвійського некрополя склеп із дромосом було відкрито на могильнику I ст. н. е. на лівому березі р. Інгул, з характерними ознаками середньосарматської культури [Козленко 2016 д, с. 32-37].

відновлення Ольвії [Крапивина 1993, с. 141; Иванчик 2017]. Однак, Ольвія, як вважається, почала відбудовуватися лише тільки через півстоліття після цієї події [Крапивина 1993, с. 141]. Майже синхронно з нею, після 250-річного запустіння, відроджуються поселення її округи [Крыжицкий и др. 1989, с. 153-156], проте, уже виключно в укріпленому вигляді [Бураков 1985, с. 11-12; Буйских 1991, с. 127].

Найраніша посвята, яка знайдена в Ольвії і відноситься до римського часу (1 р. до н. е. – 4 р. н. е.), від імені стратегів – Августу, та його нащадку Гаю Юлію Цезарю і народу, свідчить про те, що Ольвія була відновлена саме під римським патронатом, у останні роки до н. е. [Иванчик 2017, с. 636-650]. Не виключено, що відновлення Ольвії було пов'язано з походом П. Вініція [Иванчик 2017, с. 642-644], який міг бути першим римським воєначальником, який переправився на лівий берег Дунаю, та завдав поразки бастарнам [ILS 8965; про це детальніше: Парфенов 2001, с. 176]. Більш того, з тексту напису стає зрозумілим, що міські посади відразу обіймали громадяни переважно грецького, а не варварського походження, що коригує сталу точку зору щодо активної участі варварського населення регіону у відродженні Ольвії [Латышев 1887, с. 173-187].

Проте, шанування римського імператорського культу в Ольвії на самому початку I ст. н. е. може свідчити про безпосередню участь римської адміністрації у відродженні Ольвії. Саме ця обставина, у свою чергу, може пояснювати наявність імпорту червонолакового та скляного посуду в Ольвію у цей час [з літ.: Козленко 2018, с. 245-247],¹⁵ тобто налагодження стійких торговельних зв'язків із римськими провінціями. Інакше кажучи, відбулося залучення Ольвії у економічну систему Римської імперії.

Як відомо з ольвійської лапідарної епіграфіки, у першій чверті I ст. н. е. імператорам Августу та Тиберію від імені Абаба, сина Каллісфена, в Ольвії

¹⁵ У цей же час спостерігається приток до Ольвії імпортованих римських світильників, які датуються часом імператорів Августа-Тиберія.

була присвячена стоя [IOSPE I² 181].¹⁶ Не виключно, що Абаб та його син Оронт [IOSPE I² 79] були евергетами, які домовилися з римлянами про ряд привілеїв для Ольвії [з літ.: Зубарь 2005, с. 440]. Історичність цього свідчення підтверджено відкриттям в південно-східній частині Ольвії портика, який автори розкопок за стратиграфічними даними та численними археологічними матеріалами датували I ст. н. е. [Крапивина, Буйских, 1997, с. 125].

Тож, це означає, що в Ольвії вже функціонувала відновлена громадянська община, з відповідними органами полісного самоуправління [IOSPE I² 176, 181, 182]. Саме про це, вірогідно, згадується у декреті II-III ст. н. е. на честь Каллісфена, сина Каллісфена, – щодо його прашурів, які були “відомі Августам та збудували наше місто” [Латышев 1887, с. 146; IOSPE I² 42].

У період правління Августа, під час підкорення бунтівних гето-даків, у Нижньому Подунав’ї було дислоковано два легіони [Aricescu 1980, р. 6-13]. Політика цього імператора по відношенню до Північного Причорномор’я полягала у встановленні контролю над Боспором, за допомогою римського ставленика на його престолі, та укріпленню кордонів імперії на Нижньому Дунаї, у тому числі шляхом військових операцій [Каллистов 1940, с. 65-77]. Це засвідчують джерела, які згадують також сарматську війну на Дунаї на початку I ст. н. е. [Flor. Epit. IV. 12, 20].

Страбон зазначав, що в період правління Августа на північ від Істра знаходиться “пустиня гетів” [Strab. VII. III, 14], тобто описує цю територію як таку, що, найімовірніше не входить до складу Імперії. Те саме повідомляє і Луцій Флор у розповіді про посольство скіфів та сарматів до Августа, що вони, а отже їх території, названі незалежними від Риму (“*qui immunes imperii erant*”) [Flor. Epit. II. 34]. Проте, судячи з карти Агріппи [Rostowzew 1931, S. 42-43], Сарматія та Таврійська Скіфія гіпотетично вже були включені до складу Римської держави [з літ.: Каллистов 1940, с. 76], що свідчить про широкі зовнішньополітичні замисли Августа. До того ж, західнопонтійські міста у цей

¹⁶ Судячи з археологічних спостережень, споруди, яким були присвячені найбільш ранні написи Ольвії римського часу, вірогідно, розташовувалися у безпосередній близькості одна від одної [з літ.: Иванчик 2017, с. 640].

час уже знаходилися в орбіті римської адміністрації та отримали офіційні юридичні статуси у складі Імперії [докладніше з літ. див.: Matei-Popescu 2002, р. 8-14; Avram 2018, р. 511-518]. Однак, повстання у римських провінціях Паннонія і Далмація, та поразка римської армії у Тевтобурзькому лісі, примусили Августа запровадити оборонну політику на кордонах Імперії [Машкин 1949, с. 521], хоча і з перспективою для подальшого розширення.

Історик Корнелій Тацит повідомляє про те, як у 10-11 рр. н. е. легат Панонії Гней Корнелій Лентул, за порученням Августа, виступив у похід проти даків та сарматів, і відтіснив їх від Дунаю [Тас. Ann. IV, 44]. Як результат, імператор Август згадував цю перемогу у переліку своїх військово-політичних досягнень, стосовно прибуття до Риму посольств від бастарнів, скіфів та сарматів із проханнями про мир [RGDA, 31]. Про сарматів, які заселяють землі до самого Істра, у першій половині I ст. н. е. повідомляють Помпоній Мела [Pomp. Mela. De. chor. III, 4, 33] та Овідій [Ovid. Ex Ponto. V. 7], а Сенека у 50-х рр. н. е. зазначає, що р. Дунай розмежовує римські і сарматські землі, та стримує сарматські вторгнення [Sen. Nat. Quest., Prologus., 9; VI, 7, 1].

Постійні згадки про сарматів у джерелах, війни Риму з сарматами на Дунаї на початку н. е. [RGDA, 31; Flor. Epit. IV. 12, 20; Pater. II, 112; Тас. Hist. I, 79; Sen. Nat. Quest., Prologus., 9; VI, 7, 1] свідчать про складну військово-політичну ситуацію у Нижньому Подунав'ї. Проте, це, як зрозуміло з розгляду ситуації в Ольвії на рубежі I ст. до н. е. – I ст. н. е. за останніми даними, не завадило римській адміністрації підтримувати тісні стосунки з античними містами, які були розташовані по ту сторону р. Дунай.

Вірогідно, за правління Августа була створена провінція Мезія [Златковская 1951, с. 44-45]. Після придушення Цециною та Реметалком Фракійським паннонійсько-далматинського повстання у 6-9 рр. н. е., до майбутньої провінції було введено, окрім IV Скіфського, V Македонський легіон. Обидва мезійських легіони підпорядковувалися претору провінції. У 44 р. н. е. Мезія стала окремою провінцією пропреторського рангу і у 46 р. н. е. до неї було введено VIII Августів легіон [Mrozewicz 1995, S. 18-19]. Другий

намісник провінції Флавій Сабін врятував від варварських набігів міста західного Понту – Томи та Істрію, та надійно узяв їх під захист римської зброї. Останнім до складу римського військового контингенту провінції Мезія був введений XI Клавдієв легіон. Близько 85 р. н. е. Мезія була розділена на дві окремих провінцій: Верхню та Нижню Мезію. Відтоді саме через Нижню Мезію йшли основні торгівельні зв'язки з державами Північного Причорномор'я. Звісно, це створило умови для тісного контакту міст Північно-Західного з Римською імперією, що сприяло подальшому економічному та культурному розвитку Ольвії.

Римсько-боспорська війна 45-49 рр. н. е. [Тас. Ann. XII, 15-21], у якій брали участь навколишні варварські племена, суттєво вплинула на розстановку сил у Північному Причорномор'ї. У даному випадку дані писемних джерел достовірно підтверджуються матеріалами археологічних пам'яток у Південній та Східній Тавриці, де простежені сліди активних бойових дій цього часу [Зубарь 1994 б, с. 21; Новиченкова 1998, с. 66; Горончаровский 2003, с. 168-169; Винокуров, Трейстер 2018, с. 45-50].

Спираючись на свідчення пошкодженого епіграфічного джерела [IOSPE I² 38], дослідники припускають, що у цій війні могла брати участь і Ольвія [Анохин 1989, с. 59-60; Буйских 1991, с. 130; Крапивина 1993, с. 147; Крыжицкий и др. 1999, с. 307; Винокуров, Крыкин 2017, с. 172-173]: на стороні проримського ставленика Котіса [Анохин 1971, с. 90], або заколотника Мітрідата III [Карышковский 1982, с. 24]. Існує думка, що командуючий римським корпусом, легат Мезії А. Дідій Галл [Stout 1911, p. 9; Stein 1940, S. 25-27] міг навіть прийняти якесь рішення щодо громадянської общини Ольвії, що відобразилося у започаткуванні нової ольвійської ери [Анохин 1971, с. 87-91; 1989, с. 62], та карбуванні місцевої монети з написом ΔΙ/ΤΑΥ. Розшифровку цієї аббревіатури В. О. Анохін запропонував як ΔΙ[ΔΙΟΥ] ΤΑΥ[ΡΙΚΟΣ], враховуючи отримання їм тріумфальних відзнак [з літ.: Анохин 1989, с. 63]. Проте, ця пропозиція викликала дискусію. В. М. Зубар вважав, що така точка зору не може бути прийнята, оскільки А. Дідій Галл, скоріш за все,

отримав відзнаки тріумфатора за військові операції у Фракії,¹⁷ а не у Тавриці [Зубарь 1998, с. 35-36]. Однак, з цією точкою зору не погодилися інші дослідники [Винокуров, Крыкин 2017, с. 175, 188-189].

Тож, на жаль, достовірні дані стосовно безпосередньої участі Ольвії у тих подіях наразі відсутні, тому її ймовірна участь у цій війні, на базі сучасної сукупності джерел, дотепер залишається гіпотетичною [див.: Карышковский 1982, с. 21; 1982 а, с. 69]. Датування ж напису I ст. н. е. [IOSPE I² 38], на який спираються дослідники, піддається критиці, та відноситься іншими дослідниками до більш пізнього часу [Сапрыкин 1988, с. 147-155]. Все ж, не виключе'но, що номінально Ольвія могла підтримати одну із сторін, і стратегічно їй вигідніше було виступити на стороні Риму. Вірогідність того, що римський корпус, який повертався додому морським шляхом [Тас. Ann. XII, 17], у разі каботажного плавання не оминув і Ольвію, залишається [Сапрыкин, Ермолин 2010, с. 77; Винокуров, Крыкин 2017, с. 174]. Римські монети і тессери I ст. н. е., знайдені в Ольвії [розділ III], на Тендрівській косі [Tunkina 2007, р. 231-239], на о. Березань [Колесниченко 2017, с. 169] та на о. Левке [Абрамзон, Тункина 2018, с. 56, 80, 82] опосередковано можуть свідчити на користь римської військової присутності у цей час у даному регіоні.

Наведені дані корелюються з цими та іншими історичними подіями, зокрема, походом легата провінції Мезія Т. Плавтія Сильвана [Stein 1940, S. 29-31] на Херсонес [CIL XIV 3608]. З с. Дар'івка, де був розташований римський табір [Буйских 1991, с. 68] походить також ауреус імператора Веспасіана (69-79 рр. н. е.) [Пиворович 2009, с. 135], що може бути наслідком появи у цьому регіоні римських фортів у результаті походу Т. Плавтія Сильвана на Херсонес у 60-х рр. н. е. Денарії імператора Веспасіана відомі з розкопок римської фортеці Харакс [Ростовцев 1900, с. 153-154; Кропоткин 1961, № 633], яка також з'являється у зв'язку з цими подіями.

¹⁷ Новостворену провінцію Фракія у цей же час контролювало дві тисячі воїнів [Joseph. Flav. Bell. Jud., II, 16, 4], вірогідно допоміжних військ, оскільки вона стала сенатською провінцією.

Так чи інакше, перемога А. Дідія Галла на Боспорі *de facto* встановила контроль Риму над майже усім Північним Причорномор'ям [Буйских 1991, с. 130-131; Зубарь 1994 б, с. 23; Винокуров, Крыкин 2017, с. 190]. Інша справа, що форми такого контролю ще й досі вважаються дискусійними для кожного окремого регіону Північного Причорномор'я.

При розкопках Тіри, у кам'яній кладці, датованій останньою чвертю I ст. н. е., було знайдено фрагмент мармурового надгробку з зображенням, за інтерпретацією автора досліджень, римського [Клейман 1983, с. 282-283; Крыкин 1993, с. 255] або кельтського воїна [Клейман 1987, с. 46-52]. Такий галатський щит зображено на надгробку Стратона I-II ст. н. е. з Ольвії [IOSPE I² 229], та на надгробку I ст. н. е. архонта Газурія з Херсонесу [IOSPE I² 471]. Подібний овальний щит (тюреос) було нещодавно знайдено при розкопках пізньоскіфського поховання I ст. до н. е., на некрополі городища Ак-Кая, у Тавриці [Зайцев 2018, с. 297-316]. Дослідниками він також асоціюється з кельтським або гето-дакійським впливом [Зайцев 2018, с. 316].

Між тим, зображення цього воїна схоже з іконографією солдатів римських військ, які відомі у провінціях римського лімесу [напр.: Bishop, Coulston 2006, p. 49, fig. 21; D'Amato, Sumner 2009, p. 39, fig. 27; 84, fig. 72; 95, fig. 90; 103, fig. 106]. Зображення щита за своєю формою та стилем виконання схоже на *scutum*, який був знайдений у Тавриці, у святилищі біля перевалу Гурзуфське Сідло [Новиченкова 2015, с. 321-327], а форма таких щитів відома завдяки їх знахідкам у римських провінціях [Bishop, Coulston 2006, p. 62, fig. 30; D'Amato, Sumner 2009, p. 26-27]. Тож, не виключно, що на рельєфі з Тіри зображено римського солдата або воїна іррегулярних допоміжних військ (*numeri*), союзників Риму, які у середині – третій чверті I ст. н. е., у зв'язку зі згаданими подіями, у складі римських вексилляцій опинилися в містах Північно-Західного Причорномор'я. У цьому контексті слід нагадати про думку щодо участі фракійських загонів на чолі з римськими офіцерами на службі у Римської імперії [Карышковский, Клейман 1985, с. 94-95], та припущення щодо присутності у першій половині I ст. н. е. поблизу Ольвії фракійських найманців

[Вязьмитина 1975, с. 242; Буйских 1991, с. 129; Булкин 1999, с. 62]. Крім того, про участь у цей час фракійських допоміжних загонів і кінноти на боці римської армії, у війнах Риму з племенами варварів на верхньому і середньому Дунаї, повідомляє Веллій Патеркул [Pater. II, 112]. У зв'язку з цим, не випадковим виглядає розповсюдження у цей час фракійських імен та вірувань у місцях дислокацій римських загонів [Златковская 1951, с. 52; Сон 1993, с. 18; Zahariade 2009 a, p. 59-60].

У зв'язку з вказаними подіями, кількість фракійських воїнів та переселенців на Боспорі у цей час суттєво зростає [Крыкин 1993, с. 237-254; Винокуров, Крыкин 2017, с. 171]. Аналіз взаємовідносин між Ольвією, сарматами і Римською імперією, на основі археологічних даних [Козленко 2016 в, с. 233-237; Козленко 2018, с. 239-254; Kozlenko 2018, p. 79-90], дозволяє припустити участь у подіях I ст. н. е., пов'язаних з діяльністю Т. Плавтія Сильвана у Північно-Західному Причорномор'ї, римської вексилляції, у складі якої могли бути фракійські війська, під керівництвом центуріона I Італійського легіону.¹⁸

У цьому контексті слід згадати про епітафію Афінокла з Ольвії, аналіз якої дозволив припустити що між 106 та 111 рр. н. е. для захисту Ольвії римською адміністрацією було направлено загін союзних допоміжних іррегулярних військ, які були озброєні довгими овальними щитами кельтського типу [IOSPE I² 687; Виноградов 1990, с. 29-31], і діяли у інтересах Римської імперії.

Спільні дії у ході римсько-боспорської війни сарматської кінноти і римських військ [Тас. Ann. XII, 15-16],¹⁹ а також, ймовірно, фракійських

¹⁸ Про спільні дії підрозділів I Італійського легіону та фракійських когорт у Північному Причорномор'ї, а саме на Боспорі, можуть свідчити: напис із Преслава [Sarnowski 1991, S. 137-144; Сарновски 2005, с. 235-246; Зубар 1991, с. 118-126] та надгробок центуріона фракійської спіри з Боспору [Иванчик 2013, с. 59-77].

¹⁹ З точки зору тактичних дій цього з'єднання, цікавим видається факт розподілу ролей у бойових діях військ царя Котіса: кавалерія аорсів приймала участь у польових зіткненнях, а штурм фортець та укріплених поселень покладався на римсько-боспорські піхотні підрозділи [Тас. Ann. XII, 15]. При взятті сиракської столиці Успи були задіяні прийоми римського військового мистецтва, такі як: спорудження осадчих башт, які були вищі від оборонних стін,

підрозділів [Крыкин 1988, с. 80]²⁰ є цікавим історичним фактом,²¹ адже подібний випадок міг мати місце на теренах Ольвійської держави, у середині – другій половині I ст. н. е. Про ймовірність такого припущення можна говорити завдяки аналізу археологічних матеріалів з розкопок Ольвії та римського форту Кам'янка V на ольвійській території.

У рові східного внутрішнього укріплення римського форту Кам'янка V, розташованого на північно-західному кордоні Ольвійської держави [Козленко

та кидання вогняних факелів і списів всередину укріплення, в результаті чого столиця сираків була взята за два дні [Тас. Апп. XII, 16]. Тацит повідомляє, що римські війська зупинилися у трьох днях від Танаїсу [Тас. Апп. XII, 17], де також знайдені теракотові орли, які закономірно пов'язуються з римською військовою присутністю [Цветаева 1979, с. 43; Трейстер 1993, с. 51; див. розділ III]. Дискусію щодо питання, які римські військові частини брали участь у цій війні з літ. див.: Златковская 1951, с. 52; Виноградов 1993, с. 138; Зубарь 1994 б, с. 21; Булкин 1999, с. 63-64; Горончаровский 2003, с. 161-170.

²⁰ Про участь боспорських військ у складі римської армії докладніше див.: Івенских 2006, с. 43-52. У зв'язку зі згаданим рельєфом з Тіри, з вірогідним зображенням солдата римських допоміжних військ, цікавим видається факт присутності Боспорської али на Дунайському кордоні у період вторгнень у Мезію роксоланів [Івенских 2006, с. 48-49]. Слід зазначити, що на території Боспору і Херсонесу відомі римські пряжки з тамгами [Труфанов 2004, с. 167-168; Сапрыкин, Дорошко 2011, с. 323-342], і такі елементи римської військової амуніції цілком могли з'являтися внаслідок потрапляння на римську службу сарматських воїнів [Костромичев 2016, с. 134-135]. Так само на Боспорі відома і зброя сарматського типу цього часу [Трейстер 2010, с. 484-561]. У цьому контексті слід нагадати, що у похованні воїна римської армії фракійського походження другої половини I ст. н. е., у кургані Рошава Драгана (Болгарія), були також знайдені бронзові пряжки з сарматськими тамгами [Буюклиев 1991, с. 39, рис. 1, 5-6], ідентичні знайденим у царському сарматському похованні біля с. Пороги (Україна) [Симоненко, Лобай 1991, с. 62-71], а також предмети сарматського озброєння [Буюклиев 1991, с. 38-42], що пов'язується з війнами сарматів і Риму у другій половині I ст. н. е. – на поч. II ст. н. е. [Буюклиев 1991, с. 44-45; Дзиговский 2003, с. 124-128].

²¹ Цікавими є два бронзових котла з грецькими написами, фракійського, на думку Ю. Г. Виноградова, походження [Виноградов 1984, с. 37-43], знайдені у сарматських степах Донбасу та Поволжя – місцях проживання аорсів та аланів, які приймали активну участь у цих подіях. Палеографічні особливості напису на одному з них дають можливість датувати його I ст. н. е. [Виноградов 1994, с. 157, прим. 39]. Не виключно, що один з цих котлів, який теоретично походив із фракійського святилища, міг потрапити у Північне Причорномор'я завдяки фракійським солдатам римської армії [Виноградов 1984, с. 41], адже присвячений він був богу війни Аресу; або ж унаслідок сарматських вторгнень на територію Мезії. Проте, форма котлів, все ж таки, свідчить, скоріше, на користь їх місцевого, прикубанського походження [див. напр.: Демиденко 2008, с. 44, 157, рис. 21; с. 63, 237, рис. 125, № 21, 29; Балахванцев, Шинкарь 2018, с. 199]. До того ж, діяльність фракійських майстрів-торевтів на Боспорі у цей час не підлягає сумнівам, що простежено завдяки грецьким написам на коштовному посуді [Ростовцев 1917, с. 106-108], тип якого відомий з сарматського поховання біля с. Пороги [Симоненко, Лобай 1991, с. 58]. Про фракійський імпорт у сарматських похованнях I ст. н. е. див.: Раев 1986, р. 15-16; Симоненко 2011, с. 44, 102; Симоненко 2013, с. 64-65, 140. Стосовно появи римського бронзового посуду I ст. н. е. у Північному Причорномор'ї та на Боспорі внаслідок римсько-боспорської війни див.: Трейстер 2018, с. 148-156.

2016, с. 79-82], були знайдені фрагменти понтійських амфор середини – другої половини I ст. н. е.: тип Син III, С III, С IVA₁ [Внуков 2003, с. 109-111, 118-128], серед яких була стінка світлоглиняної пізньогераклейської амфори з графіто у вигляді тамги [Козленко 2016 в, с. 237, рис. 1, 2]. Аналогії такому знаку відомі на германських списках з території Польщі [Щукин 2011, с. 171, рис. 3, 4; Яценко, Добжанська 2012, с. 496, рис. 2, 2-3]. З другої половини I ст. н. е. серія подібних символів (“gakk”) з різними варіаціями відома на території Європейської Сарматії [Яценко, Добжанська 2012, с. 498]. Опинитися на германських списках ці тамги могли внаслідок подій, у яких приймали участь племена германців, загони римських військ та сарматські племена язигів [Щукин 1994, с. 222, 230].²²

Однією з функцій тамги, особливо промальованої на фрагменті посудини, – може бути позначення безпосередньої сарматської присутності [Воронятов 2001, с. 85]. Однак, якщо графіто було нанесено цілу амфору, то цілком вірогідно, що посуд із такими “клеймами” [див. напр.: Воронятов 2009, с. 80-98], як і поголів’я скота, кістки якого у достатній кількості знайдені у розрізах рвів форту Кам’янка V, потрапляли до римських солдат у результаті торгівельних операцій, на що може вказувати знайдена у межах цього укріплення ольвійська мідна монета типу Зевс/орел [Козленко 2016, с. 81-82].

Загалом, ольвійські тамги з новітніх досліджень Ольвії та її округи доповнюють корпус сарматських знаків ольвійського, та причорноморського регіонів.²³ Тамга на стінці амфори цікава з точки зору появи подібних символів на германських списках у віддалених від даної території регіонах [Воронятов, Мачинский 2010, с. 59-73]. У цьому контексті слід також зазначити, що тамги відомі не тільки посуді, ритуальних предметах і германському озброєнню, але й на римській військовій амуніції [Костромичев 2016, с. 125-138]. Такі знахідки відомі у тому числі в регіонах зіткнення римських гарнізонів із сарматським

²² Вважається, що наконечники списів із сарматськими тамгами могли бути наверхами штандартів [Czarnecka, Kontny 2008, р. 44-45], за римським зразком.

²³ Тамгоподібні знаки з новітніх розкопок Ольвії розглянуті у окремій праці: Козленко 2018, с. 239-254.

світом, у результаті чого сарматські воїни цілком могли потрапляти на римську службу [Костромичев 2016, с. 134-135].

Тож, слід зазначити, що тамгоподібні знаки можуть слугувати повноцінним джерелом при аналізі ряду історичних проблем. Їх наявність і контекст виявлення підтверджує точку зору про безпосередню сарматську присутність в Ольвії починаючи з другої половини I ст. н. е. [Зубар 1996, с. 131; Симоненко 1999, с. 116; Тохтасєв 2013, с. 567-568; Козленко 2018, с. 239-254]. Однак чи варто при цьому говорити про сарматизацію або варваризацію всього населення міста [Крапивина 2007, р. 164-165; Крапивина 2011, с. 485-490; Podossinov 2009, р. 147-168; Подосинов 2012, с. 178-180; Русяєва 2013, с. 142-148; Крапивина 2015] або, скоріше, навпаки – еллінізацію сарматського прошарку – це питання все ще залишається дискусійним.

У контексті історичних подій цього часу в Північному Причорномор'ї, в яких брали участь дані боку [з літ .: Козленко 2016 а], необхідно відзначити, що супротивником римлян у певний момент могли бути аорси, або алани [Щукин 1994, с. 216-218; Яценко 2001, с. 115-117]. Вони ж могли стати і союзниками [з літ .: Козленко 2016 б, с. 233-234].²⁴ Як слушно зауважує Ю. Г. Виноградов, чи не спалахнув аорсько-сірацький конфлікт, як за часів римсько-боспорської війни, знову [Виноградов 1994, с. 168], адже міграцію сіраків у цей період, та їх осідання на південний схід від Ольвії, біля Ахіллового дромю (Тендрівської коси), фіксують свідчення античних джерел [Plin. Nat. Hist., IV, 83].

Не дивно, що деякі з тамгоподібних знаків з Ольвії мають аналогії саме в регіонах Верхнього і Нижнього Дону, – районах проживання аланів. Свідоцтва про тісні взаємини між Ольвією, Римською імперією і сарматами, викладені в декреті з-під Мангупа, де згадується царство Аорсія [Виноградов 1994, с. 167],

²⁴ Підтримка сарматів у якості військових союзників у I ст. н. е., завдяки їх кавалерійському мистецтву, цінилася різними державами [Rostovtzeff 1936, р. 95; Halfmann 1986, S. 43; Isaac 1990, р. 43; Перевалов 2000, с. 203-210; Batty 2008, р. 229]. Саме втрата сірацької кінноти призвела Мітрідата VIII до капітуляції перед Римом [Горончаровский 2003, с. 170], на боці якого, у римсько-боспорській війні, виступили аорси [Tac. Ann. XII, 15-16]. Тобто, у перші сторіччя нової ери вирішальна роль у зіткненні з супротивником у Північному Причорномор'ї відводилася кінноті [Грингоф 2010, с. 34].

знаходять підтвердження у вигляді тамгоподібних знаків з території найбільшого римського польового табору Кам'янка V, розташованого на північно-західному кордоні Ольвійської держави.

У зв'язку з запланованим Кавказьким походом, та появою нового супротивника – Парфянської держави – за часів Нерона східна політика Риму активізувалася [див. напр.: Кудрявцев 1948, с. 83-94]. Події римсько-парфянської війни та локалізація театру бойових дій навколо Північного Причорномор'я у підсумку відобразилося на тісних контактах Тіри, Ольвії та Херсонесу з римською адміністрацією, і наданням Ольвії та Херсонесу, у зв'язку з зовнішніми загрозами, військової допомоги [Зубарь 1998, с. 37-55]. Особливо важливим для Риму к середині I ст. н. е. постало питання військового контролю над Таврикою [Дьяков 1940, с. 88], яка після військових операцій навколо Херсонесу, розглядалася римською адміністрацією як складова провінції Мезія [з літ. див.: Булкин 2008, с. 179-187].

У цей же час, близько 56-57 рр. н. е., у Тірі вводиться нова ера [Златковская 1951, с. 59; Карышковский, Клейман 1985, с. 90; Анохин 1989, с. 98; Сапрыкин 1997, с. 53], що пов'язується з вірогідним включенням цього міста до складу імперії [Ростовцев 1915, с. 2; Карышковский, Клейман 1985, с. 92; Сон 1993, с. 22-26; Бондарь 2013, с. 24-25; Królczyk 2017, р. 399-414] і наданням юридичного статусу [Matei-Popescu 2002, р. 15-16], можливо, на кшталт автономії [Abbott, Johnson 1926, р. 40]; або спеціальним законодавчим актом по регулюванню взаємовідносин із римською адміністрацією [Зубарь 1998, с. 44]. Введення у грецьких містах у період імперії власних ер зазвичай вказувало на зміну їх політико-адміністративного статусу [Сапрыкин 1997, с. 53].

На монетах Тіри, як і на монетах Ольвії, з'являється орел із розгорнутими крилами, а на римських монетах з Тіри ставиться надчеканка “TYP” [Анохин 1989, с. 98]. Ці події не прийнято пов'язувати з більш пізніми за часом діями Т. Плавтія Сильвана у Північно-Західному Причорномор'ї [Карышковский, Клейман 1985, с. 90-91]. Також зазначається, що в період правління імператора

Нерона Тіра не карбує своєї власної монети [Анохин 1989, с. 98], що є також відображенням римської політики до цього міста, як і в Херсонесі [Зубарь 1998, с. 44-45]. Враховуючи, що провінціальна політика імператора Веспасіана була направлена на обмеження сепаратизму провінційних адміністрацій [Штаерман 1951, с. 168], чеканку монет в Тірі з зображенням імператора на аверсі та орла з написом ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ на реверсі [Карышковский, Клейман 1985, с. 88] можна розглядати як свідоцтво про зміну статусу міста.

Таким чином, римська адміністрація створила плацдарм для подальшої експансії в район Ольвії і Таврики, що відобразилося у цьому регіоні, у тому числі, у вигляді пропаганди [Вязьмитина 1975, с. 237, 241; Буйских 1991, с. 126]. Ольвії від римської адміністрації у цей час приділялася окрема увага, адже вона розташовувалася в тилу сарматів які проводили рейди на Дунай, та контролювала сухопутну дорогу з Мезії до Таврики. Тож, мати античні міста Північно-Західного Причорномор'я у якості союзників для римської адміністрації було стратегічним завданням.

У зв'язку з цим, слід докладніше зупинитися на елогії з мавзолею Т. Плавтія Сильвана у Тибури (рис. 34, 35), у якому мова йде про те, що цей римський воєначальник переселив на правий берег р. Дунай більше 100 тис. населення з їх царями за умови виплати податків, подавив розпочатий рух сарматів, і невідомих раніше чи ворожих римському народу царів привів до берега, який він захищав, щоб вони вшанували римські значки. Також Плавтії Сильван повернув царям бастарнів та роксоланів їх полонених ворогами синів, а царю даків – повернув брата. Від деяких представників варварської еліти він навпаки узяв заручників. Зазначається, що такою діяльністю було зміцнено і розширено кордони провінції. При цьому, цар скіфів був відігнаний від осадженого їм Херсонесу, “що за Борисфеном” [CIL XIV 3608].

Тобто, у зв'язку з загрозою від скіфів, Херсонес звернувся за допомогою до римлян, про що свідчить один з херсонеських декретів, вірогідно цього часу [IOSPE I² 420]. У відповідь на запит херсонеситів, легат Мезії Т. Плавтії Сильван здійснив комбіновану сухопутно-морську операцію, в результаті чого

римські війська одержали перемогу, про що відомо завдяки надгробній епітафії цього діяча [CIL XIV 3608] та херсонеським декретам [IOSPE I² 369, 417]. Була проведена реорганізація оборони Херсонеської держави і на її кордонах з'являється захисний вал та ланцюг римських укріплень [Ростовцев 1918, с. 157; Блаватский 1985, с. 237; Зубар 1988, с. 23; Karasiewicz-Szczypiorski 2015, S. 56-72; Дорошко 2019, с. 147-150, 303-305, рис. 4-6].

У цьому контексті слід звернути увагу на факт наявності римських елементів кінської зброї цього часу з розкопок Херсонесу [Костромичев 2011, с. 106-107], що може свідчити на користь безпосередньої участі кавалерійських підрозділів римської армії у поході Т. Плавтія Сильвана на Херсонес [Gawroński, Karasiewicz-Szczypiorski 2015, p. 325-328]. Не випадковою виглядає значна кількість ольвійських монет типу Зевс/орел з розкопок Тіри [Дзиговский 2016, с. 181-182]. Один з таких екземплярів знайдено при дослідженні римського форту Кам'янка V [Козленко 2016, с. 82, рис. 4, 1]. Окрім Ольвії та Херсонесу римська військова присутність у цей час простежується і в Тірі, про що можуть свідчити дані нумізматики [Носова 2014, с. 321] та деякі предмети побуту [Колесниченко, Савельев 2015, с. 40-42].

У 60-70-х рр. н. е. Ольвія карбує золоті та срібні монети з зображенням сарматських царів Фарзоя та Інісмея та їх родовим знаком – тамгою, яку тримає у свої лапах орел [Карышковский 1982, с. 6-28; Карышковский 1982 а, с. 66-82; Щукин 1994, с. 212-215; Дзиговский 2003, с. 88-94].²⁵ Орел, у якому дослідники зазвичай вбачають символ міцності та величі Римської імперії – як свідчення того, що монети сарматських царів карбувалися в Ольвії зі згоди Риму [Алексеев 2000, с. 176-177]. На користь цього можуть свідчити і монограми з вірогідними іменами римських імператорів Нерона (54-68 рр. н. е.) і Гальби (68-69 рр. н. е.) [Чореф 2018, с. 322-324]. Близько 80-х рр. н. е. золоті монети царя Фарзоя замінюють срібні монети Інісмея. Зміна тамги Інісмея, у

²⁵ Ідея стосовно двох різних сарматських царів з іменем Фарзой, які карбували в Ольвії свої монети [Чореф 2018, с. 324], на наш погляд, зовсім не обґрунтована, оскільки базується на зображеннях різночасових статерів, які, за стилем виконання, уособлюють одну людину.

порівнянні зі знаком Фарзоя, характерна для переходу від батька до сина [див. детальніше: Симоненко, Лобай 1991, с. 69-70].

Ступінь залежності від них і від Риму Ольвії не зовсім зрозуміла, адже полісні магістратури міста, судячи з монограм архонтів на цих монетах, зберігаються [Карышковский 1982, с. 23-24], що є нехарактерним поєднанням, і може свідчити на користь символічного призначення ольвійських монет із зображенням сарматських царів Фарзоя та Інісмея, як ознаки політичної залежності Ольвії від сарматів. Вагова неоднорідність емісій монет дозволяє припускати їх епізодичну чеканку.

Ймовірніше за все, між Ольвією, сарматами та Римською імперією у цей час мав місце тристоронній оборонний союз [Карышковский 1982, с. 6-28; Щукин 1989, с. 80; Буйских 1991, с. 128-133; Крапивина 1993, с. 142-148; Виноградов 1994, с. 167-168; Зубарь 1994, с. 218-222; Русяєва 1995, с. 24-37; Bârcă 2014, p. 168-169, 178-180; Ярцев 2016, с. 118-143], який було укладено за посередництва Т. Плавтія Сильвана [Виноградов 1990, с. 32], що може пояснювати присутність сарматських вершників у межах римського форту Кам'янка V [Козленко 2016 в, с. 234; Kozlenko 2018, p. 81-82].

У залежність від сарматського царя Фарзоя могла потрапити і Тіра [Сапрыкин 1997, с. 54-55; Алексеев 2000, с. 177; Носова 2014, с. 323], що може вказувати на ймовірність існування союзу-симмахії між цими сторонами, за посередництвом Римської імперії [Сапрыкин 1997, с. 54-55; Дзиговский 2016, с. 185]. Однак, існує і протилежна думка – стосовно існування антиримського союзу Ольвії та політичного об'єднання сарматського царя Фарзоя [Симоненко 1987, с. 56; Симоненко, Лобай 1991, с. 86, 91], і супротивником римлян у Північно-Західному Причорномор'ї у цей час могли бути аорси, або ж алани [Яценко 2001, с. 115-117]. Відомо, що у I-II ст. н. е. ольвійські послі неодноразово зустрічали сарматських царів та вели з ними перемовини [з літ.: Скржинська 2016, с. 130].

У цьому контексті важливі свідчення містить фрагмент ольвійського декрету знайдений у 1984 р., при дослідженні середньовічної базилики у Криму,

біля підніжжя Мангупу. У ньому згадується сарматське царство Аорсія і легат Мезії Т. Плавтій Сильван [Сидоренко 1988, с. 86-87; 1996, с. 35-59; Виноградов 1994, с. 166-168], до яких було здійснено ольвійське посольство, у зв'язку з загрозливим для міста становищем. На думку Ю. Г. Виноградова, декрет підтверджує приналежність Фарзоя та Інісмєя до аорсів [див. також: Симоненко 1992, с. 148-162], які здійснювали над Ольвією протекторат, і могли бути залежними від Риму [Виноградов 1994, с. 168].²⁶

У безпосередньому зв'язку можуть знаходитися події, пов'язані з переходом у карбуванні статерів царя Фарзоя на римську вагову систему [Карышковский 1982 а, с. 71-72; Анохин 1989, с. 67; Shchukin 1989, р. 323; Дзиговский 2003, с. 96-98], адже сарматський вплив, судячи з поховань у Дунай-Дністровському межиріччі, поширився майже до безпосередніх кордонів римської провінції Мезія, що, звісно, загрожувало інтересам Риму у регіоні Нижнього Дунаю. Як результат, Т. Плавтієм Сильваном могло бути здійснено ряд заходів по врегулюванні ситуації на користь Римської імперії [Дзиговский 2016, с. 183-184].

Взимку 67-68 р. н. е. до провінції Мезія у кількості 9 тис. вершників вторглися сарматські племена роксоланів, внаслідок чого було знищено дві римські когорти. Наступного року римляни завдали сарматам поразки під командуванням намісника провінції Марка Апонія [Тас. Hist. I, 79]. У ході військових дій на Дунаї кордони імперії були укріплені, що співпало з загальною стабілізацією ситуації у Римській імперії на поч. 70-х рр. н. е., за Флавіїв [Карышковский, Клейман 1985, с. 121]. Ольвійсько-сарматський союз, у період цих подій, можливо продовжував існування, хоча і спостерігалась певна нестабільність у відношеннях, про що можуть свідчити перерви у карбуванні монет царя Фарзоя [Каришковський 1962, с. 121; Щукин 1989, с. 80; Зубарь 1994, с. 220]. Зазначається, що у період загострення ситуації на Дунаї, у 67-70 рр. н. е., коли сарматські племена двічі вторгалися до Мезії [Тас. Hist. I,

²⁶ У такому випадку зрозуміла розстановка сил і у період римсько-боспорської війни, у якій аорси, а, отже, і Ольвія, виступили на стороні Риму.

79], орел, виконаний у римській традиції, з монет Фарзоя зник, і його місце зайняв орел виконаний у ольвійській іконографії [Алексеев 2000, с. 177].

У той же час, в Ольвії карбуються монети з зображенням Зевса і орла з розгорнутими крилами на реверсі [Карышковский 1982, с. 12-15; Дзиговский 2003, с. 91-92]. Іконографія орла на цих монетах, як і на статерах Фарзоя, відповідає римській традиції – орлам на штандартах легіонів, та на римських монетах рубежу ер [Каришковський 1962, с. 116; Алексеев 2000, с. 176]. Це має пояснення у зв'язку з подіями, у які були залучені ці сторони: Ольвія, Римська імперія та об'єднання сарматського царя Фарзоя. Цей факт розглядається дослідниками як безсумнівний доказ на користь союзу між сторонами [Алексеев 2000, с. 177]. Ці ж монети, виявляється, можуть бути індикатором сарматської присутності [Щукин 1994, с. 212-218; Дзиговский 2016, с. 181; Козленко 2018, с. 244-249], і у достатній кількості відомі з розкопок Тіри [Дзиговский 2016, с. 181-183].

Тож, до середини I ст. н. е. у Північно-Західному Причорномор'ї склалася складна військово-політична ситуація: з однієї сторони античні міста тяжіли до тісних контактів із римською адміністрацією; з іншої – масове проникнення сарматів у цей регіон загрожувало таким стосункам, адже Тіра та Ольвія, далеко висунуті від офіційних кордонів Імперії, а також постійні війни Риму з сарматами на дунайському кордоні, заважали налагодженню міцних стосунків з цими містами. Після громадянських війн 68-69 рр. н. е., у зв'язку з нестабільною ситуацією всередині держави, зовнішня політика Флавіїв була спрямована на укріплення вже існуючої території Римської імперії [Syme 1936, p. 135]. Одним з компромісів могло стати врегулювання відносин між цими трьома сторонами. Не виключно, що легалізація римлянами карбування ольвійських монет з зображеннями сарматських царів стала результатом їх допомоги у вільному пересуванні римських військових підрозділів до Таврики через причорноморські степи у зв'язку з розглянутими подіями [Буйских 1991, с. 131; Булкин 1999, с. 54].

Дослідження римських фортів на теренах Ольвійської держави підтверджує гіпотезу щодо появи на її території підрозділів римської армії у другій половині I ст. н. е., що, напевно, стало результатом діяльності Т. Плавтія Сильвана. Потужні фортифікаційні споруди, зведені римськими допоміжними загонами, вірогідно за підтримки ольвіополітів та місцевого варварського населення [Буйских 1991, с. 128-129; Тохтасьев 2013, с. 588], свідчать про розуміння загрози, яка нависла над кордонами Ольвійської держави зі сторони інших кочових об'єднань.

Існує припущення, що разом з ескадрою равеннського флоту [Зубарь 1988, с. 22]²⁷ участь у цій операції, з сухопутним кидком на Херсонес, брали також підрозділи VIII Августового легіону [Буйских 1991, с. 131], який дислокувався на той час в Новах [Mrozewicz 1995, S. 18-19; Sarnowski 2016, p. 177], на майбутньому місці розташування I Італійського легіону. У ролі опорних пунктів для цієї операції могли виступити Тіра та Ольвія [Дьяков 1941, с. 92]. Вірогідніше за все, акція сухопутного проникнення римських допоміжних військ у степи Північного Причорномор'я [Козленко 2016 а, с. 248-256] мала на меті продемонструвати військову міць Римської імперії, та схилити до дипломатичних перемовин кочову еліту сарматських племен, з подальшим договором про сфери впливу у північнопонтійській периферії. Судячи з усього, римській адміністрації це вдалося.

Вірогідно, після стабілізації ситуації на Дунаї, римська адміністрація знову відновила ольвійсько-сарматський союз, що проявилось у чеканці срібної монети сарматського царя Інісмея аж до 80-х рр. н. е. Початок протистояння Ольвії з сарматами і навколишніми племенами, ймовірно, слід відносити до 80-х рр. н. е., та пов'язувати з війнами Доміціана з даками, на боці яких виступили окремі сарматські племена [Suet. Dom. 6. 1]. Внаслідок цього посилювався тиск на

²⁷ Участь у цих подіях равеннської ескадри піддає сумніву Т. Сарновський, на основі іншого прочитання римських клейм з Херсонесу з написом VEX/G RAV SP [Сарновски 2006, с. 126-128; Sarnowski 2006 а, р. 256-260]. Він припускає участь у цій операції Мезійського флоту. Проте, факт полягає у тому, що у цей час у Чорному морі вже панував створений у 60-х рр. н. е. римський флот, якому імператор Веспасіан дає назву *Classis Flavia Moesica* [Starr 1960, p. 132], головна база якого була розташована у Новіодунумі, у дельті Дунаю.

міста Північно-Західного Причорномор'я, про що, на прикладі Ольвії, відомо з античних джерел [Dio Chrys. Or. XXXVI, 8, 14].

Загальну картину Ольвії кінця I ст. н. е. надають свідчення Діона Хрисостома [Dio Chrys. Orat., XXXVI].²⁸ У цьому контексті слід згадати про декілька моментів. Так, ольвіополіт Каллістрат, який проявив хоробрість у боях з савроматами, був озброєний, вірогідно, довгим сарматським мечем [Симоненко 2012, с. 216], який міг бути трофейним. Через напад скіфів, і, як наслідок, втрату часових, Діон акцентує увагу на ольвійських захисних мурах, та встановленому військовому прапорі. На початку промови згадується укріплення Алектор, яке знаходиться під контролем сарматської цариці, а також кілька веж більш раннього часу, що підтверджують дані археології [з літ.: Русяєва 2013, с. 134-135]. Відновлене місто займало суттєво меншу територію ніж раніше. Ольвія була обнесена невеликою стіною, а декілька башт елліністичної епохи знаходились настільки далеко від міста, що важко було уявити, що вони колись йому належали [Dio Chrys., XXXVI].

Цікавими видаються його відомості про, начебто, презирливе ставлення ольвіополітів до римлян, що може пояснюватися як його особовими невподобаннями, адже відісланий він був за наказом імператора Доміціана [Виноградов 1990, с. 28], так і тим, що римські допоміжні війська, які перед цим покинули Ольвію, залишили її у скрутному становищі – один на один із навколишніми варварськими племенами [Ростовцев 1915, с. 6]. Це підтверджується посольствами від Ольвії до римської адміністрації за військовою допомогою на рубежі I-II ст. н. е. [IOSPE I² 39; Зубарь 2005, с. 444-445].

Діон Хрисостом зазначив, що відновлення міста відбулося за ініціативи скіфів, які потребували торгівельних зв'язків з еллінами [Dio Chrys. Or. XXXVI, 4]. Проте, ці свідчення дисонують із новими даними, які були отримані в результаті аналізу нової епіграфічної пам'ятки, а саме – найбільш ранньої

²⁸ Слідом за Ю. Г. Виноградовим, я дотримуюся пізньої дати відвідування Діоном Хрисостомом Ольвії, а саме у 90-х рр. н. е. [Виноградов 1994, с. 169].

посвяти стратегів Ольвії після гетського розгрому, присвяченої Августу та його спадкоємцю Гаю Юлію Цезарю [Иванчик 2017, с. 636-650; Ivantchik 2017, р. 189-209]. Це вказує на те, що Ольвія була відновлена на рубежі ер під римським патронатом,²⁹ а не виключно за бажанням скіфів. Отже, закономірно постає питання, чи можна беззаперечно довіряти його “Борисфенітській промові”? Це питання неодноразово цікавило дослідників історії Ольвії [Крапивина 1993, с. 142; Подосинов 2012, с. 157-187; Русяева 2013, с. 130-158], проте однозначної відповіді не отримало.

У той же час розкопки Ольвії та її некрополя останнім часом надають нові дані щодо варварської присутності в Ольвії у I ст. н. е. [Ивченко, Диденко, Ланг 2007, с. 37-38, табл. 68; Ивченко 2008, с. 23-25, табл. 68-70; 2015, с. 166-170; 2014, с. 8-17, 25-34, 76-77; Козленко 2018, с. 248-249]. Наявний матеріал, разом з аналізом відомих раніше даних, прямо вказує на масований приток варварського населення в Ольвію саме у другій половині I ст. н. е. [Зубар 1996, с. 131; Симоненко 1999, с. 116; Щукин 1994, с. 214; Тохтасьев 2013, с. 568; Иванчик 2017, с. 648; Козленко 2018, с. 239-250], а свідчення Діона можна розцінювати як дані про варваризацію населення Ольвії.

Від початку н. е. у сарматському середовищі відомі воїнські фібули типу “Алезія” [Щукин 1989 а, с. 61-70], які поширюються на територію степової зони Північного Причорномор’я до середини I ст. н. е. Подальшим розвитком цього типу стали фібули типу “Ауцисса”, які вважаються традиційними застіжками римських легіонерів у I ст. н. е. У Північному Причорномор’ї вони відомі з розкопок Херсонесу [Костромичев 2012, с. 52-56], Пантикапею [Трейстер 1993, с. 58-61], святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло [Новиченкова 2000, с. 159-161], та городища Артезіан [Винокуров, Трейстер 2018, с. 45-50], що безпосередньо пов’язано з подіями римсько-боспорської війни. Внаслідок

²⁹ Про залежність Тіри від Римської імперії у часи Августа можуть свідчити нечисленні, одного випуску, мідні монети Тіри з його зображенням на лицьовій стороні, та орлом – на зворотній [Златковская 1951, с. 57; Зограф 1951, с. 114; Бондарь 2013, с. 24]. Однак, не виключно, що ці монети належать до часів династії Флавіїв [Карышковский, Клейман 1985, с. 88, 93]. Про існування у гирлі Танаїса Кесаревих вівтарів повідомляє Клавдій Птолемей [Ptol. Georg. III, 5, 12].

появи в містах Північного Причорномор'я римських військових контингентів, та участі у римсько-боспорському конфлікті сарматських племен, ці фібули також відомі серед сарматського населення Подніпров'я, і могли так само “запізнюватися” [Симоненко 2011, с. 19-21].

З подіями римсько-боспорської війни у Північному Причорномор'ї також пов'язується поява бронзових черпаків (*simpulae*) I ст. н. е.: у сарматському похованні кургану 26, біля с. Алітуб, у Нижньому Подонні [Raev 1986, р. 28-29; Shchukin 1989, р. 331] типу “Сісциа”, варіант 136 по Еггерсу [Eggers 1951, taf. 12], а також фрагментів металевих ковшів з Горгіппії [Трейстер 1993, с. 70] та Ольвії [див. розділ III], що може бути додатковим аргументом на користь участі населення Ольвії у тих історичних подіях, або римської військової присутності у цей час.

Фібули типу “Ауцисса” також відомі з розкопок Ольвії (рис. 38, 1-3) [Фурманська 1953, с. 81-82, табл. VII, 10-12; Амброз 1966, с. 26]. Тож, ці фібули можна розглядати як додаткове свідчення перебування в Ольвії римського військового контингенту, на що вказують інші деталі римської амуніції цього часу [див. розділ III]; або як доказ безпосередньої сарматської присутності в Ольвії у I – на поч. II ст. н. е. Також вони можуть слугувати маркером того, що якась категорія населення Ольвії приймала участь у подіях римсько-боспорської війни.³⁰

На ольвійському некрополі також відомо поховання з бронзовою одночленною фібулою з двійним пуансонним орнаментом на спинці [Ивченко 2016, с. 26-28, табл. 38], яка датується другою половиною I-II ст. н. е. [Кропотов 2010, с. 213, рис. 59, 61], і яку можна віднести до типу воїнських. Така ж фібула була знайдена на ольвійському городищі, при розкопках на ділянці Р-25, у шарі з ольвійською монетою типу Зевс/орел, неподалік від комплексу з сарматським бойовим набором та залізними сарматськими наконечниками стріл [див. нижче]. Тож, не виключно, що поховання на ольвійському некрополі містило

³⁰ Не виключно, що ці речі могли потрапляти і через боспорських воїнів, які знаходилися на військовій службі у допоміжних з'єднаннях римської армії [Булкин 1997, с. 29, прим. 5], і які на поч. II ст. н. е. могли перебувати в Ольвії [див. розділ III].

сарматського воїна, у якого, до того ж, була деформація гомілкової кістки [Ивченко 2016, с. 55].³¹

Вагоме підтвердження стосовно безпосередньої сарматської присутності в Ольвії містилось у комплексі архітектурної споруди другої половини I ст. н. е., у південній частині Верхнього міста. У ній було знайдено елементи сарматського бойового набору: кістяна накладка на лук “гунського” типу, кістяний черешковий наконечник стріли, накладка на кібіть далекобійного лука (рис. 40, 1-3), а також фрагменти ножів, бруски, елементи кінської узди, пряжки, ольвійські монети третьої чверті I ст. н. е., амфори, велика кількість червонолакового посуду, скляного посуду, ліпної кераміки, фрагменти віконного скла, червонолакової фігурної посудини у вигляді барана, астрагали з тамгами, залізна насадка на лопату та ін. [Крапивина, Буйских 2007, с. 69-70, табл. 352-384; Крапивина, Буйских 2010, с. 110-113; див. детальніше: Козленко 2018, с. 245-246]. Поблизу від даного комплексу, у шарах римського часу, також знайдені черешкові трилопасні наконечники стріл (рис. 40, 4-5).

Наявність будівель I ст. н. е. з великою кількістю імпортного червонолакового та скляного посуду свідчить на користь висновку стосовно розлогих торгівельних контактів Ольвії, починаючи з середини I ст. н. е., як з римськими провінціями, так і навколишніми племенами кочовиків [Козленко 2018, с. 247].³² Деякі елементи сарматського бойового набору, такі як кістяні накладки на лук “гунського” типу і наконечники стріл, та амфора типу Пороги [Крапивина, Буйских 2008, с. 41], знайдена у безпосередній близькості від даного комплексу, у Північному Причорномор’ї мають аналогії у заможному воїнському сарматському похованні біля с. Пороги [Симоненко 2011, с. 145-146; Внуков 2016, рис. 3], яке ідентифікують із сарматським царем Інісмеєм

³¹ Поховання з сарматським інвентарем, але більш раннього часу, вже відомі на ольвійському некрополі [Ивченко, Карнаух 2010, с. 82-87].

³² З датування ранніх написів Ольвії римського часу [Иванчик 2017, с. 636-650] можна зробити висновок, що пізньогераклейські амфори з двоствольними ручками, типу С Іа, та типу С ІІ і Син ІІІ, які датуються серединою I ст. до н. е. – першою чвертю I ст. н. е. [Внуков 2003, с. 28-101, 141-146, 202], масово потрапляють в Ольвію та її округу саме після вказаних дат відродження міста.

[Симоненко, Лобай 1991, с. 69-71]. Він, як відомо, карбував в Ольвії власну монету [Карышковский 1982 а, с. 66-82]. До того ж, амфора типу С IVB₂ [Внуков 2016, с. 40, рис. 3, 9-12], як з цього комплексу [Крапивина, Буйских 2010, с. 111, рис. 4], відома у сарматському похованні біля с. Казаклія, у Дунай-Дністровському межиріччі [Агульников, Бублич 1999, с. 10-15, рис. 2, 6; Дзиговский 2003, с. 99-100]. Неподалік від цього поховання, на кургані, була встановлена кам'яна стела з зображенням тамги царя Фарзоя [Дзиговский 2016, с. 181-183].³³

Вірогідно, у цьому контексті слід розглядати і більш пізніє за часом поховання катафрактарія II ст. н. е., біля с. Урсоая, у Дунай-Дністровському межиріччі [Курчатов 2015, с. 108-116]. Бронзові та залізні пластини і скоби з розкопок римського форту Кам'янка V (рис. 37, 3-4, 11-12), аналогічні деяким знайденим у цьому сарматському похованні, також можуть бути елементами спорядження вершників-катафрактів [напр.: James 2004, р. 136-137],³⁴ що відповідає припущенню щодо перебування у межах форту, вірогідно, союзної сарматської кінноти [Kozlenko 2018, р. 81-82].

Таким чином, підтверджується версія про безпосереднє потрапляння до сарматів червонолакової кераміки, амфор та скляного посуду з причорноморських центрів, зокрема з Ольвії часів “царства Фарзоя” [Симоненко 2011, с. 159]. До того ж, припущення щодо перебування на території Ольвії сарматських представників вищого рангу [Симоненко 1999, с. 116; Архипов, Симоненко 2004, с. 289] отримує нові докази.³⁵ Розглянутий бойовий набір міг належати вершнику-лучнику, який розташовувався

³³ Цілий ряд амфор цього типу походить з розкопок в південно-східній частині Верхнього міста Ольвії [Крапивина, Буйских 2010, табл. 232-233], у комплексах з астрагалами з сарматськими тамгами I-II ст. н. е., поряд з приміщенням із сарматським бойовим набором [Kozlenko 2018, с. 239-254].

³⁴ Обладунки катафрактарія, з предметами сарматського озброєння, також знайдені у похованні знатного фракійського воїна в кургані Рошава Драгана [Негин, Камшиева 2016, с. 91-118], [Буюклиев 1991, с. 37-46], синхронному розглянутому подіям I ст. н. е. у Північно-Західному Причорномор'ї [див. нижче].

³⁵ Завдяки ольвійським декретам більш пізнього часу відомо, що ольвійські послы зустрічали сарматських царів [IOSPE I² 54], що може свідчити про безпосередню присутність сарматської еліти у межах міста під час їх прибуття.

безпосередньо на території Ольвії у період подій, пов'язаних із тісними військово-політичними відносинами Ольвії, сарматів та Римської імперії.

Вірогідно, на момент прибуття Діона Хрисостома до Ольвії, комплекс із сарматським набором у розглянутому приміщенні вже було законсервовано, безпосереднє перебування в Ольвії сарматів, у зв'язку зі зміною політичної обстановки, на деякий час перервалося, та взаємовідносини з сусідами різко погіршилися.

Вкрай цікавою та непересічною для дослідження сарматського перебування в Ольвії є знахідка кістяної пластини з тамгами кін. I-II ст. н. е. з Нижнього міста Ольвії, на якій зображено бойового коня у захисних обладунках катафракта [Симоненко 2018, с. 173-182]. Його іконографія має аналогії на колоні Траяна [Vulpe 2002, р. 133, 137]. Цю знахідку також слід розглядати у якості додаткового аргументу на користь перебування в Ольвії сарматських вершників у цей час. Висновок стосовно її виготовлення одним із представників аланів [Симоненко 2018, с. 181] цілком корелюється зі значною кількістю нових сарматських тамг з Ольвії (рис. 39), які мають аналогії у Верхньому та Нижньому Подонні – районах проживання аланів [Козленко 2018, с. 249].

Слід додати сарматські вістря стріл (рис. 40, 4-5), залізний сагайдачний гак (рис. 40, 6), та вапняковий камінь з тамгоподібними знаками (рис. 40, 48-51) з новітніх розкопок Ольвії (ділянка Т-4).³⁶ Кількість такого матеріалу невпинно зростає, що свідчить про активні торгівельні контакти Ольвії з сарматськими племенами.

2.2. Поява підрозділів римських військ в Ольвії та її окрузі

Рання дата появи римських військових підрозділів в Ольвії вперше була запропонована ще М. І. Ростовцевим, який припустив, що римський гарнізон в Ольвію було введено в I ст. н. е. [Ростовцев 1900, с. 145; Ростовцев 1915, с. 2,

³⁶ Зважаючи на місце розташування цієї ділянки, можна припускати, що кістяна пластинка з тамгами, з зображенням бойового коня, походить зі схилів Нижнього міста Ольвії.

6]. Цю версію підтримали і розвинули з використанням нових аргументів наступні покоління дослідників [Дьяков 1941, с. 89; Анохин 1971, с. 87-91; Савостина 1977, с. 136; Щукин 1982, с. 37; Герцигер 1986, с. 123-127; Анохин 1989, с. 62-70; Буйских 1989, с. 24-25; 1989 б, с. 73-74; Щукин 1989, с. 79-80; Буйских 1990; Виноградов 1990, с. 28-29; Буйских 1991, с. 131; 1993, с. 94-95; Крапивина 1993, с. 147-148; Трейстер 1993, с. 52; Treister 1995, p. 159; Виноградов 1994, с. 166-167; Vinogradov, Nazarov 1994, S. 101-102; Щукин 1994, с. 216-218; Булкин 1999, с. 103-104; Крыжицкий и др. 1999, с. 307; Колосовская 2000, с. 65; Смирнов 2001, с. 16; Sarnowski 2006, p. 89; Воронятов 2013, с. 153]. При цьому саме М. І. Ростовцев відніс перші надійні свідчення про римський гарнізон в Ольвії до часів правління імператора Адріана (117-138 рр.), втім, як і раніше, не без натяку на вірогідність більш ранньої появи підрозділів римських військ у цьому місті [Ростовцев 1915, с. 2, 6, 13].

Крім цього, на скромне місце Ольвії в політиці Римської імперії у I ст. н. е., відсутність переконливих доказів присутності римських військ в цей час, та пізніше налагодження контактів Ольвії з імперією вказують інші дослідники [Зограф 1951, с. 139; Шелов 1981, с. 57-60; Карышковский 1982, с. 6, 20-23; 1982 а, с. 75; Карышковский, Клейман 1985, с. 95; Кадеєв, Дьячков 1985; Яйленко 1987, с. 72-84; Симоненко, Лобай 1991, с. 87; Дьячков, Кадеєв 1994, с. 39; Зубарь 1994, с. 220-221; 1998, с. 45-50; 2005, с. 440-441; Зубарь, Сон 2007, с. 149-151; Zubar 2007, p. 173; Русяева 2013, с. 146; Braund 2015, с. 131-136; Karasiewicz-Szczypiorski 2015, S. 138, 141].

Проте, останнім часом з'явилися нові дані на користь ранньої дати появи римських військ в Ольвії. У числі переконливих доказів, які вказують на римський слід на території ольвійської округи, є римські військові табори Дідова Хата III, Дар'ївка [Рубан, Буйских 1976; 1989, с. 25; 1989 б, с. 73; 1991, с. 67-68; див. також: Крапивина 1993, с. 148; Щукин 1994, с. 216; 1995, с. 176; Крапивина 1993, с. 148; Зубарь 1998, с. 48-50; Крыжицкий и др. 1999, с. 307; Gudea 2005, S. 472-475; Виноградов 2006, с. 200; Сарновски 2006, с. 122-

123; Панов 2008, с. 169] та Кам'янка V [Козленко 2013, с. 259-261; Козленко 2016, с. 80-81], які були зведені на північному, північно-західному кордонах Ольвійської держави, та по дорозі у Таврику, біля переправи на р. Інгулець.

Так, у процесі досліджень римського форту Кам'янка V, розташованого на північно-західному кордоні Ольвійської держави, було знайдено мідну монету типу Зевс/орел з монограммою ПА та надписом ΟΛΒΙΟ ΠΟΛΕΙΤΩΝ. За головою Зевса – спис (рис. 37, 1). За П. Й. Каришковським відноситься до третьої серії монет типу Зевс/орел та датується сер. 50-х рр. I ст. н. е. [Карышковский 1982, с. 14; 2003, с. 194, табл. XXI в. 5-15], за В. О. Анохіним, який відштовхувався від так званої ольвійської ери [Анохин 1971, с. 87-91], її датування – 49-50 рр. н. е. [Анохин 1989, с. 63].

За керамічним та нумізматичним матеріалом спорудження фортеці можна віднести до третьої чверті I ст. н. е. [Козленко 2016, с. 80-81], що співпало би з введенням ольвійської ери та завершенням римсько-боспорської війни, участь у якій Ольвії, як вже зазначалося, доволі дискусійна [Буйских 1991, с. 130; Крапивина 1993, с. 147]. Крім того, за часом це співпадає з діяльністю намісника провінція Мезія Т. Плавтія Сильвана Еліана³⁷ – його походом на осаджений скіфами Херсонес, розташований “за Борисфеном” [CIL XIV 3608].

У контексті реконструкції історичних подій, які могли стати причиною появи римських фортів на теренах Ольвійської держави, важливу інформативну цінність має фрагмент ольвійського декрету, знайдений біля підніжжя Мангупу, у Криму. У ньому згадується Т. Плавтій Сильван та допоміжні загони (“συνμαχίας”), що “заполонили нашу місцевість” і поява яких відновила “мужність у вітчизні” та “жагу діяльності” [Сидоренко 1988, с. 86-87; 1996, с. 35-59; Виноградов 1994, с. 166-168]. Використовуючи у перекладі “συνμαχία”

³⁷ Про його діяльність у Північному Причорномор'ї та *cursus honorum* цього військово-політичного діяча докладніше див.: Halkin 1934, р. 121-160; Дьяков 1940, с. 85-88; Pippidi, 1967, р. 287-328; Mrozewicz 1984, р. 267-271; Зубар 1988, с. 19-27; Буйских 1989, с. 24-25; Зубарь 2003, с. 155-170; Сарновски 2006, с. 117-131; Sarnowski 2006, р. 85-92; Wheller 2011, р. 203-209; Дорошко 2012, с. 34-46.

як “auxilia” [Виноградов 1992, с. 137],³⁸ слід відзначити, що головне змістове значення “συμμαχία” – союз, об’єднання [Liddell, Scott 1996, p. 1677-1678].³⁹ Ймовірно, мова йде про характерне для подібних випадків допоміжне з’єднання – *vexillatio* [Neumann 1958, S. 2442-2444]. Зазвичай такі підрозділи брали участь у військових експедиціях за межами римських провінцій, або несли гарнізонну службу на кордонах імперії [Zahariade 1986, p. 176].

Враховуючи датування та реконструкцію напису, можна припустити безпосереднє відношення цього з’єднання, набраного, вірогідно, з допоміжних когорт з території Мезії [Matei-Popescu 2010/2011], до спорудження дерев’яно-земляних укріплень Кам’янка V та Дідова Хата III.⁴⁰ На це опосередковано може вказувати планування кастеллума біля с. Кам’янка, з окремо розташованими укріпленнями всередині основного периметру (рис. 3, 7; 9-10).⁴¹ Цілком можливо, тим самим центурії з різних підрозділів притримувалися плану будівництва та зберігали свою військову ідентичність в

³⁸ Докладніше про *συμμαχία* і *auxilia* у римській армії, а також про союзну кавалерію у складі *numeri* та її розташування у межах римських таборів див.: *Fabricius* 1932, p. 86-88; *Le Bohec* 1989, p. 28, 33; *Cupcea, Marcu* 2006, p. 185-192; *Speidel* 2016, p. 90; *Brillowski* 2017, p. 203; *Kozlenko* 2018, p. 80-82; *Labrador* 2018, p. 159-164. Про *συμμαχίας* у римській армії першої половини II ст. н. е. див. також: *Arr. Tact.* 3-7; *Перевалов* 2010, с. 282, прим. 26.

³⁹ Союзники (*symmacharii*) по своєму положенню були близькі до *numeri* [*Enplin* 1938, S. 365-370; *Speidel* 1984, p. 187; *Southern* 1989, p. 88; *Зубарь* 1994 б, с. 126]. Таким терміном зазвичай називали варварські військові формування, набрані з не романізованих частин імперії [*Dessau* 1926, S. 227; *Постовцев* 2000, с. 374]. Про існування загонів *numeri legionis* у другій половині I ст. н. е., зокрема у *legio VII Claudia*, свідчать епіграфічні знахідки [*Rothenhoefer* 2018, p. 209-222].

⁴⁰ Кожен з легіонів або когорт мезійської армії мав головну штаб-квартиру, з пунктом постійної дислокації у визначеній фортеці, але для охорони кордону зі складу цих підрозділів виділялися невеликі загони – вексилляції. Ці з’єднання складали гарнізони прикордонних укріплень – фортів (кастелів), та гарнізони міст. На чолі таких змішаних вексилляцій, з солдат різних легіонів, зазвичай були центуріони або опціони префекта когорти. Власне, термін вексилляція може включати змішаний склад загону різних військових частин кавалерії та піхоти чисельністю до 1000 чоловік (*cohors milliaria*). Проте, у прикордонних районах такі вексилляції поділялися на менші загони змішаного складу. Дослідження римських укріплень на теренах Ольвійської держави значно доповнюють уявлення щодо форми таких військових з’єднань. Враховуючи розташування фортів у віддалених від лісистій місцевості степовому ландшафті, закономірно постає питання доставки дерева, особливо для зведення великого за своєю площею укріплення біля с. Кам’янка. Солдатські команди (*vexillationes*), які були відправлені на лісозаготівлі (*lignarii*), згадані, наприклад, у трьох написах з Германії [СІЛ XIII 6618, 6623].

⁴¹ Про стандарти фортець римських вексилляцій див.: *Frere, Joseph* 1974, p. 6-7; *Jęzmienski* 2015 p. 128.

межах форту.⁴² Показово виглядає більша концентрація фрагментів кераміки на поверхні і в розрізі рову східного внутрішнього укріплення, на відміну від західного. Можливо, після зведення Кам'янки V, підрозділ, який розташовувався у західному внутрішньому укріпленні, просунувся далі, та біля переправи на р. Південний Буг спорудив форт Дідова Хата III. Якщо ж ці табори будували різні центурії, то загальну кількість римських солдат на території Ольвійської держави у цей момент можна було б визначити чисельністю *cohors milliaria*, тобто близько 1000 чоловік. Як відомо, Йосиф Флавій з промови царя Агріппи від 66 р. повідомляє про 3000 важкоозброєних римських воїнів та 40 військових кораблів, що контролюють ситуацію на Понті та Меотійському морі [Joseph. Flav. Bell. Jud., II, 16, 4].⁴³

Очолювали такі з'єднані допоміжні загони зазвичай офіцери легіонів [Ростовцев 1915, с. 10; Speidel 1981, р. 81]. Тому, у разі появи цих укріплених пунктів внаслідок походу саме Т. Плавтія Сильвана, видається цілком вірогідним, що центуріон I Італійського легіону М. Емілій Северин [НО 131; Яйленко 1985, с. 88-89; 1987, с. 73-76; 2017, с. 591-594; Виноградов 1990, с. 29, 32; Буйских 1992, с. 38; Щукин 1995, с. 176], відомий з написів на знайдених у казарменому приміщенні у Нижньому місті Ольвії базах невеликих колонок, які могли використовуватися у якості вівтарів чи постаментів під бюсти (рис. 28-29),⁴⁴ міг бути командиром даної вексилляції. Саме вона в третій чверті I ст. н.

⁴² Про змішаний склад вексилляцій античних міст Північного Причорномор'я, з різних підрозділів римської армії, свідчить ряд написів, напр. IOSPE I² 322. Див. також: Ростовцев 1915, с. 8-12; Sarnowski 1987, S. 73; Sarnowski 1995, р. 325; Сон 1993, с. 33-34; Зубарь 1998, с. 97; Иванчик 2013, с. 59-77.

⁴³ "Норлітай" Йосифа Флавія можна розглядати і як допоміжні римські загони [Sarnowski 2006 а, р. 140].

⁴⁴ Напис від імені центуріона М. Емілія Северина виконано грецькою, на відміну від решти написів з Ольвії, пов'язаних із римською військовою присутністю, виконаних латиною. Навіть це вже виділяє його серед загального масиву епіграфічних пам'яток Ольвії [про датування напису див.: Яйленко 1987, с. 73-76; 2017, с. 594-595; Виноградов 1992, с. 29, 32; Sarnowski 1995, р. 325; див. також розділ III]. Оскаржуючи датування цих написів I ст. н. е., за Ю. Г. Виноградовим, В. П. Яйленко аргументує лише тим, що при Флавіях Ольвія не була значущим регіоном для Риму, а в Тірі римські війська з'являються лише за часів імператора Траяна [Яйленко 2017, с. 594]. Однак, є всі підстави вважати, що допоміжні загони римської армії у другій половині I ст. н. е. в Ольвії були [Козленко 2016, с. 78-87; Kozlenko 2018, р. 79-90].

е. тимчасово захистила це місто від посягань сарматських племен, та розпочала будівництво укріплень на кордонах Ольвійської держави. Потужність захисних споруд табору Кам'янка V свідчить про можливу небезпеку зі степу та, безумовно, усвідомлення, від кого вони зводились.

Розташування римського форту Дідова Хата III на схід від великого кургану, який прикривав його від напільної частини степу, та напрям головних воріт (*porta praetoria*) форту Кам'янка V до вірогідної появи супротивника, свідчить про можливу небезпеку з північно-західної сторони – території ймовірного розташування сарматського царства Аорсія [Карышковский 1968, с. 54; Симоненко, Лобай 1991, с. 62-75; Щукин 1982, с. 35-42; Скрипкин 2015, с. 76], яке згадується у ольвійському декреті другої половини I ст. н. е. з-під Мангупу [Виноградов 1994, с. 167]. Мабуть, з побудовою цих фортифікацій також потрібно пов'язувати ольвійський надпис I ст. н. е. [IOSPE I² 177], в якому йдеться про будівництво навколо Ольвії укріплень, які гарантують їй "вічну безпеку" [Буйских 1991, с. 114].

Разом з центуріонами у межах табору могли розташовуватися евокати [Pseudo-Hug., De Munit. Castr. 6]. У зв'язку з цим, слід нагадати, що один з ольвійських декретів [SEG 584; NO 45], ймовірно цього часу [Зубарь 1994, с. 220],⁴⁵ знайдений у північній частині римської цитаделі Ольвії, був прийнятий в честь ветерана римської армії – евоката Агафокла, "посланого командувачами у місто".⁴⁶

При дослідженні форту також знайдено бронзову пластинку (рис. 37, 4), яка має схожість з елементами захисної амуніції як сарматських воїнів

⁴⁵ Іншої думки стосовно датування цього декрету, а саме часом імператора Септимія Севера, притримуються В. П. Яйленко [Яйленко 1987, с. 80; 2017, с. 557] і Т. Сарновський [Sarnowski 1995, р. 327].

⁴⁶ У функції евокатів часто входило забезпечення солдат продовольством [Fiebiger 1909, S. 1145-1152; Birley 1981, S. 25-29; Le Bohec 1989, р. 76; Roth 1999, р. 273], що видається не випадковим у зв'язку зі згаданим у ольвійському декреті з-під Мангупу неврожаєм [Виноградов 1994, с. 167], та першим збором врожаю пшениці для римських потреб у провінції Мезія завдяки діяльності Т. Плавтія Сильвана [CIL XIV 3608]. Декрет на честь евоката Агафокла свідчить, що він був греком-ветераном на римській екстремній службі, тож цілком міг відповідати за забезпечення гарнізонів у степу. Докладніше про інститут евокатів див.: Постовцев 1904, с. 134-135; Domaszewski 1908, S. 75-78; Mommsen 1913, S. 446-461; Birley 1981, р. 25-29; Campbell 2018 a, р. 42-45.

[Симоненко 2015, с. 120-150], так і солдатів римської армії [Robinson 1975, p. 154; Thomas 2003, p. 128; James 2004, p. 136-137]. Ці знахідки, а також: відомі в ольвійській окрузі сарматські поховання I ст. н. е. [Елисеєв, Ключинцев 1996, с. 118; Симоненко 1997, с. 13-14; 1999, с. 106-118; 2011, с. 145; 2012, с. 241-262; Simonenko 1997, S. 389-408; 2004, S. 199-227; Козленко 2016 д, с. 32-37],⁴⁷ кістки коня в заповненні рову східного внутрішнього укріплення римського табору Кам'янка V на тлі етнополітичної ситуації можуть свідчити про присутність в укріпленні сарматських вершників.⁴⁸ Дотримуючись такої гіпотези, виникає питання, вони перебували з римськими військами одночасно, чи вже після того, як форт був покинутий солдатами?

У разі їх синхронного розташування в укріпленні, можна припустити, що південна частина форту Кам'янка V, окрім, мабуть, місця для тренувального майданчика та господарських будівель, могла також служити притулком для підрозділів, у складі яких могли бути сарматські воїни. Як відомо з джерел, союзні війська могли розміщуватися в межах римських таборів [Pseudo-Hug., De Munit. Castr. 19; 43].⁴⁹

Привабливим також виглядає припущення про вірогідне зобов'язання племен, які мешкали поряд з Ольвією, при укладанні договору між цими двома або трьома сторонами, приймати участь у зведенні ланцюга укріплень на кордонах Ольвійської держави [Буйських 1991, с. 128-129; Тохтасєєв 2013, с. 588].

С. Ю. Саприкіним було висловлено припущення щодо спроби римської адміністрації створити у цей час із фракійськими і сарматськими племенами та

⁴⁷ Докладніше про вплив сарматського озброєння на римську армію у цей час див.: *Coulston* 2003, p. 415-433.

⁴⁸ Слід нагадати, що доставка провізії у форти та супровід колон покладалися на кавалерію, яка в них розташовувалася [*Veget. Epit. rei milit.* III, 8]. Якщо у Кам'янці V разом із римською допоміжною піхотою дислокувалися сарматські вершники, тоді цей обов'язок міг покладатися на них [*Kozlenko* 2018, p. 81-82].

⁴⁹ У епітафії Т. Плавтія Сильвана [CIL XIV 3608] повідомляється про повернення завдяки цьому наміснику царям бастарнів та роксоланів їх синів. Тож, чи не могли саме роксолани тимчасово виступити союзниками римлян проти аорського об'єднання, та надати вершників для вексилляції, яка була надіслана до Ольвії? Однак, вже у 68-69 рр. н. е. ті ж самі роксолани вторгаються на територію провінції Мезія, і знищують дві римських допоміжних когорти [*Tac. Hist.* I, 79], тобто ескалація на Дунаї у цей час пов'язана саме з ними.

античними містами Північно-Західного Причорномор'я союзу-симмахії, для їх подальшого повноцінного включення до складу імперії, зі збереженням самоврядування грецьких міст [Сапрыкин 1997, с. 54-55].

Як відомо, легат Мезії Т. Плавтій Сильван, наряду з військовими операціями, забезпечив античним містам Західного Причорномор'я, наприклад Істрії, права та економічні привілеї стосовно мит [ISM I 68; Pippidi 1967, р. 288-305]. Теж саме у цей час могло стосуватися і Тіри [Карышковский, Клейман 1985, с. 90-91; Сон 1993, с. 28-29; Сапрыкин 1997, с. 54], а також Ольвії, що могло би пояснити приток римського імпорту у цих античних містах у I ст. н. е. [Сон, Щапцев 2012, с. 84, 87-89, 93, 100; Савельев 2017, с. 119-134], особливо в Ольвії [Крапивина 1993, с. 144; з літ.: Козленко 2018, с. 245-247],⁵⁰ навіть об'єктивно враховуючи меншу за площею досліджену територію римського часу в Тірі у порівнянні з Ольвією. Внаслідок цього, з цих грецьких міст римський імпорт поширювався до сарматського середовища [з літ.: Савельев 2013, с. 28-29; Козленко 2018, с. 247]. Тобто, присутність римських гарнізонів на північ від Дунаю у ранній римський період пояснюється намаганням римської адміністрації забезпечити інтереси влансої економіки та дипломатії [Pippidi 1958, р. 160-161].

Слід нагадати, що рів східного внутрішнього укріплення Кам'янки V (рис. 11, 2) має конструктивну схожість із ровом східної частини городища Скелька [Буйских 1991, с. 70-71]. У зв'язку з цим, слід звернути увагу на форму та, загалом, призначення рову, дослідженого на території могильника середньосарматської культури I ст. н. е. на лівому березі р. Інгул, на північно-східному кордоні Ольвійської держави [Козленко 2016 д, с. 32-37]. Характерна для римських укріплень форма рову, через його невелику глибину (1 м) та ширину (2,8 м), а також відсутність залишків валу, поки не дозволяє переконливо інтерпретувати його як захисну споруду [Смирнов, Ивченко, Козленко 2012, с. 346-347], проте залишає можливість припустити його, вірогідну пов'язану з могильником, ритуальну функцію. Якщо даний об'єкт був

⁵⁰ Спостереження автора, з новітніх розкопок Ольвії.

створений саме з такою метою, то група людей, яка його спорудила, могла мати навички зведення укріплень навколо Ольвії. Подібні рови також відомі на сарматських могильниках у Дунай-Дністровському межиріччі [Vornic, Bublik, Porovici 2016, S. 20-48], у безпосередній близькості від захисних т. зв. верхніх та нижніх “Траянових” валів.

Ймовірно, внаслідок походу Т. Плавтія Сильвана на територію Ольвійської держави була відправлена вексилляція, у складі якої знаходилися фракійські війська,⁵¹ в результаті чого в похованні біля с. Пороги міг опинитися ніж фракійського типу [Симоненко, Лобай 1991, с. 15, рис. 7, 1], а в похованні знатного фракійського воїна в кургані Рошава Драгана виявилися предмети сарматського озброєння, у тому числі і з тамгами [Буюклиев 1991, с. 37-46]. Це може виявитися цілком припустимим у разі одночасного розташування загонів сарматських вершників і римських допоміжних військ у межах римського форту Кам'янка V [Козленко 2016 б, с. 234]. Наявність таких рідкісних елементів як кістяні накладки на лук "гунського" типу з Ольвії [Козленко 2018, с. 245-246], опосередковано може свідчити на користь такої версії. Окрім цього, з розкопок даного укріплення відома бронзова пластинка – ймовірно фрагмент від захисної амуніції [Козленко 2016 б, с. 237]. Елементи захисного озброєння відомі у похованні в кургані Рошава Драгана [Буюклиев, 1991, с. 43, рис. 4, 1-2; Негин, Камишева 2016, с. 91-118; Negin, Kamisheva 2018, р. 45-70].

⁵¹ Про спільні дії підрозділів I Італійського легіону та фракійських когорт у складі вексилляцій у період бойових дій у Північному Причорномор'ї, а саме на Боспорі, можуть свідчити написи з Преслава [Sarnowski 1991, S. 137-144] та Боспору, а саме: надгробок центуріона фракійської когорти (σπεῖρα Θρακῶν), та напис від імені командира фракійського загону (Θρακικὸν τάγμα) [Иванчик 2013, с. 59-77]. Термін “σπεῖρα” у якості одиниці римського гарнізону чисельністю когорти по відношенню до фортець Колхіди використовував у своєму “Периплі” Арріан [Arr. Per. 6]. Завдяки напису з Італії [CIL XI 1 1202], де згадується Марсій Плетоній Целер, командир допоміжного римського загону (*praeposito numerorum*), який дислокувався в Апсарі, в одній з фортець Колхіди [Леквиназде 1969, с. 77], можна припускати, що це тотожні поняття [Ritterling 1925, S. 1396; Rowel 1937, S. 1327]. Отже, фракійські підрозділи належали до цієї категорії іррегулярних військ, які діяли у Північному Причорномор'ї у інтересах Римської імперії. Разом з тим, термін *numerus* міг означати військовий підрозділ під командуванням офіцера [Rowel 1937, S. 1327; Southern 1989, р. 81-140], і саме таким з'єднанням на Боспорі у 230-х рр. н. е. командував центуріон фракійського походження Діз, син Біфія [КБН 666; Иванчик 2013, с. 74].

Додатковим аргументом на користь римської військової присутності в Ольвії у I ст. н. е., окрім епіграфічних свідочств та досліджень укріплень, зведених за римською військовою традицією, може стати фрагмент римської військової амуніції (рис. 36, 13) з розкопок ольвійської цитаделі, який датується I ст. н. е. [Deschler-Erb 1991, Abb. 49, 99-100; 1999, taf. 42, 816-820; 2012, taf. 18, E 20, 22; Ivčević 2013, p. 315, fig. 1, 14]. Не випадковим виглядає те, що він знайдений у безпосередній близькості від комплексу другої половини I ст. н. е., з сарматським бойовим набором [Козленко 2018, с. 245-247].

У одному шарі з цим фрагментом було також знайдено вток з бронзовою втулкою від списа (рис. 42, 1) – ймовірно, елемент римського військового озброєння, який також датується I-II ст. н. е. [D'Amato, Sumner 2009, p. 74, fig. 55]. Бронзові втоки та наконечники списів, були поширені, наприклад, у кавалерійських підрозділах римської армії [див. напр.: Scott 1980, p. 333-336; Deschler-Erb, Schwarz 1993, p. 9-22].

Декілька залізних наконечників списів знайдені у шарах римського часу південної частини Верхнього міста Ольвії (рис. 42, 1-2). З великою долею ймовірності їх можна віднести до римського військового озброєння, адже такі наконечники відомі з розкопок римських таборів уздовж лімесу [напр.: Unz, Deschler-Erb 1997, Taf. 17-19, 251-321; Scott 1980, p. 340, fig. 24. 4, 11; Deschler-Erb 2010, p. 199, fig. 2, 3; Fields 2009, p. 29] та були поширені у римській армії. Такі ж самі наконечники відомі у похованнях солдат допоміжних римських військ I ст. н. е. у провінціях уздовж лімесу [напр.: Mráv 2010, p. 87-114].

На городищі ольвійської хори Петухівка II були також знайдені уламки залізних наконечників списів: великого – для рукопашного бою, та легкого – для метання [Синицин 1959, с. 27]. Спис другого типу за описом може нагадувати римський пілум [Виноградов 2006, с. 234]. Уздовж фортечного муру цього укріплення простежувалися сліди бойового зіткнення, внаслідок якого вздовж внутрішньої частини захисної стіни були виявлені людські поховання [Синицин 1952, с. 245; Буйских 1991, с. 134]. Враховуючи знахідки озброєння, фібули [Синицин 1952, с. 249; 1959, с. 27], мідні ключі, у комплексах з якими в

Ольвії знаходять фрагменти римської амуніції, та денарії Септимія Севера та Каракали на Петухівському городищі [Синицин 1952, с. 245], можна припустити, що частина римського гарнізону Ольвії могла розташовуватися у цьому укріпленні [Буйских 1991, с. 138; Булкін 1999, с. 180]. Глиняні гирьки пірамідальної форми звідти, з, вірогідно, тамгоподібними знаками [Синицин 1952, с. 249], відомі також з Ольвії [Козленко 2018, с. 244], можуть свідчити й про сарматську присутність на Петухівському городищі.

Слід нагадати, що в одному з поховань на некрополі, розташованому біля городища Петухівка II, була знайдена фібула I ст. н. е. [Фурманська 1953, с. 81-82, табл. VII, 10-12]. Вона належить до категорії воїнських, що може свідчити на користь таких поховань у цей час навколо Ольвії. Подібні фібули знаходять у тому числі у шарах укріплень із фрагментами ранньої римської військової амуніції [напр.: Horvat 2015, p. 176-177].

У цьому контексті цікавою видається знахідка бронзового орла (рис. 44) з розкопок на острові Березань. У культурному шарі разом з ним були знайдені: бронзовий ключ, бронзовий ланцюжок, золоті сережки, фрагменти керамічного посуду та скляного кубку з написом “ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ ΕΦΩ ΠΑΡΕΙ”. За датуванням скляної чаші, комплекс віднесено до I ст. н. е. [Колесниченко 2017, с. 167-168], що корелюється зі знахідкою фрагмента від такого скляного виробу на цій пам’ятці у комплексі з денарієм римського імператора Веспасіана (69-79 рр. н. е.), та пов’язується з походом Т. Плавтія Сильвана на Херсонес [Колесниченко 2017, с. 169-170].

Подібні бронзові фігурки цього часу відомі з розкопок поселень та військових таборів уздовж римського лімесу [напр.: Deschler-Erb 1999, S. 62, Abb. 65; Dimitrova-Milčeva 2006, S. 45-46; Vega 2007, p. 476; Bondoc 2011, p. 245-254; Gencheva 2013, p. 90, no. 237-238],⁵² і, зазвичай, асоціюються з римською військовою присутністю. Зокрема, декілька подібних бронзових

⁵² Зображення орлів на римській військовій амуніції також широко відомі [напр.: Ulbert 1959, Taf. 16, 10; Bishop, Coulston 1993, p. 116, fig. 77, 2; p. 129, fig. 88. 1, 3; p. 142, fig. 100, 3; p. 150, fig. 106, 2; fig. p. 158, fig. 114, 3; 2006, p. 146, fig. 89, 1; pl. 6; Deschler-Erb 1999, S. 62, Abb. 66; S. 167, n. 551; D’Amato, Sumner 2009, p. 93, fig. 85].

орлів походять із римського укріплення *Barboși*, біля переправи при злитті р. Дунай та р. Сірет [Ștefan 1938, p. 345, fig. 6; Dragomir 1983, p. 63-68; Paraschiv-Grigore 2017, p. 118], у декількох кілометрах на схід від якого розташований форт *Galați* (рис. 3, 2). Вірогідно, ці фортеці також виникають у середині I ст. н. е., у зв'язку з діяльністю Т. Плавтія Сильвана в Північно-Західному Причорномор'ї.⁵³ Як вже зазначалося, ці укріплення могли бути опорними пунктами витоку підрозділів римських військ на північ від р. Дунай, у сторону Тіри, Ольвії та Херсонесу (рис. 1).

У Північному Причорномор'ї бронзовий орел із розгорнутими крилами, який також датується I ст. н. е., походить з Пантикапею [Колобов 2004, 18-22]. Схожий за розмірами і стилем виконання орел, проте виконаний зі срібла, знайдений у святилищі біля перевалу Гурзуфське Сідло, у Тавриці [Новиченкова 1998, с. 58-59]. У обох випадках їх призначення припускається у якості деталей римського військового спорядження, а саме навершя штандартів, зокрема римських вексилляцій [Новиченкова 1998, с. 59], або ж як прикрас меблів чи посуду [Трейстер 1992, с. 109; напр.: Galili, Rosen, Sharvit 2010, p. 101]. Бронзові орли з такими параметрами відомі з римських провінцій, і, дійсно, також інтерпретуються як навершя римських штандартів [напр.: Vega 2007, S. 476; Vladkova 2009, S. 334-339; див. додаток Б].

Також, не виключно, що березанський орел може бути ручкою від римського бронзового світильника I ст. н. е., що має аналогії за розміром та іконографією, наприклад, у виробих з Малої Азії [Atasoy 2005, p. 121, fig. 199-200]. Так, наприклад, теракотові фігурки орлів як елементи ручок світильників відомі з розкопок римської фортеці Тібісум, у провінції Дакія [Reger-Vlascici, Muscalu 2007, p. 166-170].

⁵³ Хоча автори досліджень форту *Galați* схильні датувати зведення фортеці першою половиною II ст. н. е. [Tentea, Oltean 2009, p. 1518], амфора типу типу C IVB₂, за датуванням якої вони роблять цей висновок, відома з комплексу другої половини I ст. н. е. з сарматським набором у Верхньому місті Ольвії, та сарматському похованні другої половини I ст. н. е. біля с. Казаклія, у Дунай-Дністровському межиріччі [див. вище], в 70 км на північ від цих укріплень. На самому некрополі *Galați* також відомі сарматські поховання [Tentea, Cleșiu 2006, p. 46, 58].

Проте, і у цьому випадку контекст знахідки, з фрагментом скляного кубку I ст. н. е., аналогії якому відомі, у тому числі, у римських таборах уздовж лімесу [Колесниченко, Савельєв 2015, с. 41-43; Колесниченко 2018, с. 36], дозволяє використовувати цей комплекс у якості додаткового аргументу на користь римської військової присутності у Нижньому Побужжі у цей час, адже подібні лампи також використовувалися у армійському середовищі [напр.: Loeschcke 1919, taf. II, XXI-XXIII; Dimitrova-Milčeva 2006, p. 53].

Цікавими є паралелі з казаном у сарматському комплексі з долини р. Кальмус, у степах Донбасу, проведені Е. Р. фон Штерном для пошуку аналогій цьому виробу [з літ.: Колесниченко 2017, с. 169]. На ньому також містяться схожі за іконографією орли, хоча і зазначаються різні стилістичні оформлення. За останніми хронологічними розробками, комплекс знахідок з долини р. Кальміус також слід датувати I ст. н. е.,⁵⁴ і хронологічними реперами для подібних виробів знову виступають фібули типу “Ауцисса” [з літ.: Mordvinceva 2013, S. 409-410].

Зважаючи на різноманітність думок стосовно призначення металевих,⁵⁵ мармурових та керамічних фігурок орлів [див. напр.: Колобов 2004, с. 18-19; Bondoc 2000, p. 253-254], слід погодитись із тим, що інтерпретація їх призначення залежить у кожному випадку від контексту самої знахідки [Трејстер 1993, с. 51].

Фрагменти скляних кубків з написами “ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ” та “ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ ΕΦΩ ΠΑΡΕΙ” у Північному Причорномор’ї відомі з розкопок Тіри [Колесниченко, Савельєв 2015, 34-45], і Пантикапею [з літ.: Колесниченко 2017, с. 168; 2018, с. 30-31], звідкіля походять теракотові орли

⁵⁴ У зв’язку зі згаданими котлами з грецькими написами, у сарматських комплексах Донбасу та Поволжя [Виноградов 1984, с. 37-43], постає закономірне питання, чи не походять ці казани з однієї території, а саме Фракії чи Мезії, у зв’язку з розглянутими історичними подіями, у яких приймали активну участь сарматські племена?

⁵⁵ Срібні орли як наверх військових штандартів використовувалися і у Візантійській державі, з тотожною іконографією як за часів Римської імперії. Знахідка такого орла відома на території України, у Вознесенському скарбі на острові Хортиця [Грінченко 1950, с. 45-49; Білецький, Шаповалов 2014, с. 290-291]. Про знахідку римського срібного орла в Ольвії див. додаток Б.

[Цветаева 1979, с. 41] та фібули типу “Ауцисса” [Трейстер 1993, с. 51, 58-61], що пов’язується з перебуванням у цьому місті римського військового контингенту у період римсько-боспорської війни. Фрагменти такого посуду відомі й в Ольвії [з літ.: Колесниченко 2017, с. 168; 2018, с. 25, 34], як і фібули типу “Ауцисса” [Фурманська 1953, с. 81-82, табл. VII, 10-12], що у сукупності може знову вказувати на участь Ольвії у військових конфліктах за участю римських військ у Північному Причорномор’ї в середині – другій половині I ст. н. е.

Тож, наявні дані дозволяють із впевненістю припускати перебування на теренах Ольвійської держави у другій половині I ст. н. е. римського військового контингенту. Сукупність доказів у вигляді епіграфічних свідочств і предметів матеріальної культури переконливо свідчать на користь цього.

2.3. Формування захисної системи навколо міста

Археологічні дослідження свідчать, що оборонні мури навколо Ольвії протягом I-II ст. н. е. стали масивними, хоча і не сягали периметру міста попередніх часів. Ширина стіни північної лінії оборони, з розкопок якої походить керамічний та нумізматичний матеріал I ст. н. е., була 2,1-2,6 м [Буйских 1991, с. 33; Крыжицкий, Хмелевский 2010, с. 138-139; Хмелевський 2018, с. 95-105].

Оборонні мури зводяться і на території Нижнього міста Ольвії [Буйских 1991, с. 29], де з зовнішньої сторони від захисної стіни розташовуються майстерні з виробництва кераміки [Славін 1952, с. 55]. Проте, господарчо-виробничий район не можна було лишати незахищеним, адже на його території розташовувалися стратегічно важливі для міста об’єкти. Внаслідок цього, у Верхньому місті його обнесли ровом, який міг виконувати роль першої лінії оборони. Частково його було відкрито у північній частині теменосу, де він зруйнував архітектурні споруди. Глибина рову складала біля 4 м, ширина – 5 м, простежена довжина – 21 м [Буйских 1991, с. 29]. На його дні було виявлено

заглиблення, глибиною 0,6 м, характерне для ровів деяких укріплень ольвійської округи [Буйских 1991, с. 70-71], які зводяться у цей же час.

Неподалік від рову було зафіксовано вимостку з керамічного матеріалу I ст. н. е. [Буйских 1991, с. 25], що може вказувати на дату його появи. Немає сумнівів, що він свою захисну роль виконував і у пізніший час, адже у II ст. н. е. у Нижньому місті Ольвії розташовувалися складні фортифікаційні та житлові комплекси, пов'язані з перебуванням у місті римського гарнізону, які, з точки зору фортифікаційного мистецтва, не могли бути вразливими для оборони з Верхньої тераси навпроти. Проте, на передмісті цитаделі у римський період існував захисний рів, який виконував роль своєрідної першої лінії оборони і охоплював передмістя (на кшталт *canabae* або *vicus*). Канаба, як вважається, примикала впритул і до римської цитаделі Херсонеса [Зубарь 1989, с. 50; Зубарь 1994 б, с. 94-95].⁵⁶ Дві лінії оборони можуть вказувати на існування канаби і у римській фортеці Харакс [з літ.: Зубарь 1994 б, с. 99], яка зводиться у другій половині I ст. н. е. [Ростовцев 1900, с. 18-19; Блаватский 1951, с. 250; Зубарь 2000, с. 190-191] і так само має декілька терас [Зубарь 2000, с. 178; Новиченков, Новиченкова 2002, с. 27-36]. Це цікава паралель з точки зору висунутої північної лінії оборони на Нижній терасі ольвійського городища, а саме на ділянці Нижнє місто (рис. 4), де виявлено ряд приміщень казарменого типу з матеріальними свідцтвами римської військової присутності.

Тож, до середині II ст. н. е. Ольвія вже має вигляд фортеці. Римська цитадель, із укріпленнями що мали план трапеції, домінувала над передмістям на кшталт *canabae*. У подальшому, між посадом та цитаделлю для військових цілей була залишена вільна площа, необхідна при забудови римських таборів. За сукупністю наявних ознак, Ольвія відповідає критеріям повноцінної римської фортеці – *castrum*. Розташована на вигідній стратегічній позиції, вона стала одним із римських опорних пунктів у Північному Причорномор'ї.

⁵⁶ Докладніше про канаби на території римських таборів Нижньої Мезії див.: *Иванов, Атанасов, Доневи* 2006, с. 225-239; *Tomas* 2018.

Ольвійська оборонна система римського часу, яка складалася з фортечних укріплень міста, північного земляного валу, який перекривав прохід на територію хори, та комплексу городищ уздовж Бузького, Дніпровського та Березанського лиманів, є в своєму роді унікальною (рис. 2). Максимально вигідно використовуючи географічне положення та ландшафтні умови, укріплення були серйозною перешкодою проти вторгнення в глибину Нижнього Побужжя ззовні. На початку I ст. н. е. навколо Ольвії формується комплекс городищ. Дослідженнями С. Б. Буйських запропоновано типологію укріплень, які входили до системи оборони на хорі [Буйських 1988, с. 104-115]:

- 1) укріплені поселення з єдиною лінією фортифікаційних споруд, в яких розташовувалася забудівля з компактних житлових і господарських комплексів (Петухівка II);
- 2) особливо укріплені городища з двома – трьома лініями оборони (форт: Золотий Мис, Скелька);
- 3) притулки – *burgus*, для яких характерна наявність вільної від будівель території з власною лінією оборони (Козирка I, Дніпровка);
- 4) укріплення, які відносяться до категорії римських військових таборів (*castellum*'и: Дідова Хата III, Кам'янка V, Дар'ївка).

Серед них нечисленними є римські військові табори [Рубан, Буйських 1976; Буйських 1989, с. 25; 1989 б, с. 73; 1991, с. 67-68]. Дискусія про ці пам'ятки триває вже кілька десятиріч, оскільки окремі дослідники сприйняли таку інтерпретацію вкрай критично [Зубарь 1998, с. 48-50; Сарновски 2006, с. 122-123; Karasiewicz-Szczypiorski 2015, S. 141].

Йдеться, насамперед, про археологічні об'єкти Дідова Хата III (рис. 3, 1) та Дар'ївка (рис. 3, 3). Перший, відкритий В. В. Рубаном [Рубан 1974, с. 4-5; 1978, с. 35], розміром 65x65 м, розташований біля с. Мала Корениха Миколаївського р-ну Миколаївської області. Другий, що нині знаходиться під сучасною забудовою, – біля с. Дар'ївка Білозерського р-ну Херсонської області, відкрито Г. П. Крисіним [Крисін 1929, с. 16-17; Магомедов, Буйських 1980, с. 298].

Археологічні дослідження провадилися на обох згаданих пам'ятках. Так, в 1975 р. в Дідовій Хаті були розрізані рів та вал, знайдені фрагменти італійських амфор середини I ст. н. е. [Буйских 1975, с. 1-3; Рубан, Буйских 1976, с. 386; Крыжицкий и др. 1990, с. 89], фібули, денарій Антоніна Пія і Марка Аврелія [Буйских 1975, с. 5], чеканений після 140 р. н. е. [Кропоткин 2000, № 2327], та уламок свинцевого жетону з надписом “LEG...” [Буйских 1989, с. 25].⁵⁷

У Дар'ївці також було розрізано рів та вал, збереженість якого виявилася кращою ніж в Дідовій Хаті III. Рів мав глибину 0,5 м, ширину 4,2 м [Буйских 1991, с. 68]. Більш того, на плані Г. П. Крисіна чітко видно планування табору, що свідчить про його ідентичність із тими, які побудовані з дотриманням прийомів польової практики римських військ. Однак, протилежні погляди дослідників спираються на інші, висунуті В. М. Зубарем, аргументи [Зубарь 1998, с. 49-50], а саме:

1. Можливо, Дідова Хата III – це колективна садиба елліністичного часу, які дійсно відомі у безпосередній близькості до цього археологічного об'єкту.

2. Інтерпретація Б. В. Магомедовим укріплення під с. Дар'ївка як вірогідного поселення черняхівської культури та знищений внаслідок сучасної забудови культурний шар породжує сумніви щодо реконструкції пам'ятки як римського військового табору.

3. Перед тим як ототожнювати ці пам'ятки з військовими таборами, необхідно провести повноцінні дослідження.

Наразі до цієї дискусії необхідно повернутись, оскільки з'явилися нові археологічні дані. Проте, перед тим як їх розглянути, слід розібрати аргументи

⁵⁷ Жетон з надписом “LEG...” з досліджень римського форту Дідова Хата III, який в процесі реставрації, на жаль, не зберігся (інформація отримана від автора розкопок С. Б. Буйських), свідчить про розташування в межах укріплення саме регулярних підрозділів військ римської армії. Враховуючи, наявність з цього укріплення римського денарія імператора Антоніна Пія та Марка Аврелія, не слід виключати більш пізнє потрапляння, ніж I ст. н. е. – період зведення фортеці, – цієї пломби у межі форту. Ці надзвичайно рідкісні речі, які використовувалися для опечатування кореспонденції, загалом датуються II-III ст. н. е. Наприклад, свинцевий жетон з території Добруджі, з зображенням орла з розгорнутими крилами та написом “LEG(ionis) XI (Claudiae)”: Paraschiv-Grigore 2017, p. 187-190.

“проти”. Передовсім, від версії “колективної садиби” слід відразу відмовитися саме з огляду на керамічний матеріал перших ст. н. е. в заповненні рову, та римські монети. Відомо, що носії черняхівської культури оселялися на покинутих у III ст. н. е. античних городищах Нижнього Побужжя [Магомедов 2004, с. 113-118; Левада 2006, с. 60-72], і Дар’івка з її укріпленнями могла не стати виключенням. До того ж, ігнорувати план, зроблений в кін. 1920-х рр., коли укріплення ще не було пошкоджено, не слід.

Розташування городищ в ольвійській окрузі та віддаленість табору під Дар’івкою, який, безперечно, контролював шлях до Таврики,⁵⁸ дозволило розвинути припущення [Ростовцев 1918, с. 158, 161; Дьяков 1941, с. 94-97; 1942, с. 61; Репников 1941, с. 121-128; Цветаева 1979, с. 35-36] щодо існування так званого Таврійського лімесу [Буйских 1989 а, с. 65-67; 1993, с. 88-97; Bujskikh 1994, р. 193-199; Bujskikh 1994 а, S. 165-174; Bujskikh 1997, р. 101-102; див. також: Филиппенко 1994, с. 82-84; Булкин 1997, с. 3-7; Булкин 1999, с. 194-200; Gudea 2005, S. 352, 472-475; Колобов 2007, с. 200-201]. Однак повноцінно використовувати термін “лімес” до оборонних споруд Нижнього Побужжя заважало те, що вздовж основного валу не було укріплень, характерних для подібних захисних систем. Городища, враховуючи ландшафт, розташовувалися тільки вздовж Бузького, Дніпровського та Березанського лиманів, що, на думку противників цієї ідеї, унеможливлювало контроль за центральною частиною ольвійської хори [Зубарь 2000 а, с. 52-60; 2005, с. 439-440; Зубарь, Сон 2007, с. 146-147].

Крім того, зазначається, що недостатня вивченість, в тому числі і кастеллумів, не дозволяє робити остаточних висновків щодо інтерпретації тих чи інших пам’яток [Зубарь 1998, с. 49-50]. І наостанок, недоведеність входження Ольвійської держави до складу Римської імперії породжувала додаткові сумніви щодо тісного зв’язку між Ольвією та Римом у I ст. н. е.,

⁵⁸ Відомо, що денні переходи римських солдат – для того щоб досягти визначеної місцевості – визначалися кількістю зведених таборів [*Caes. Bell. Gall. VII, 36*].

тобто на час, до якого відноситься будівництво цих споруд [Зубарь 2005, с. 455].

У 2011 р. в ході візуальної археологічної розвідки в центральній частині ольвійської периферії, метою якої був огляд 15-кілометрового захисного валу, розташованого між Анчекракською та Крутою балками (рис. 2), були виявлені нові археологічні пам'ятки, серед яких – укріплені пункти римського часу [Козленко 2012, с. 323-324]. У 2012 р. було розпочато дослідження одного з цих укріплень [Козленко 2013, с. 259-261]. За результатами візуального обстеження та розкопок його можна інтерпретувати як римський військовий табір (*castellum*) або форт – Кам'янка V. Вона має площу 7 га, розташована біля с. Кам'янка Очаківського р-ну Миколаївської області. З чотирьох сторін укріплення обнесено валом шириною 10-15 м (через багаторічне зорювання дуже розплився) та ровом. В плані прямокутної форми (260 × 270 м), в північно-західній частині існує проїм (рис. 3, 7). В середині форт має два додаткових укріплення розмірами 65 × 65 м, які за планом ідентичні римському військовому табору Дідова Хата III.⁵⁹

В процесі досліджень було закладено три траншеї, що розрізали зовнішню оборонну лінію, та західне і східне внутрішні укріплення форту. Розріз рову східного внутрішнього укріплення показав, що його глибина від рівня материка – 2,6 м, ширина по верху – 6,5 м, по низу – 2 м. Північна стінка рову, звернена всередину, доволі крута, з кутом підйому близько 50° (рис. 11, 2). В заповненні були знайдені кістки тварин, а з глибини 1,9 м – фрагменти червоноглиняних та світлоглиняних амфор I ст. н. е. (рис. 37, 18-25): тип А-Б за Д. Б. Шеловим [Шелов 1978, с. 17-18]; тип 2 за А. В. Бураковим [Бураков 1976, с. 67-68]; Син III, С III, С IVA₁ за С. Ю. Внуковим [Внуков 2003, с. 109-111, 118-128]; підгрупа Б, тип 7 за В. В. Крапівіною [Крапивина 1993, с. 95]. Слід відзначити, що розріз рову східного внутрішнього укріплення подібний до рову східної частини городища Скелька [Буйских 1991, с. 70-71].

⁵⁹ Тотожні укріпленню Дідова Хата III за своїми розмірами та плануванням форти часів династії Флавіїв та імператора Траяна, призначені для розташування допоміжних підрозділів римської армії, відомі на теренах римської провінції Реція [Farkas 2015, p. 79-90].

Крім того, рів західного внутрішнього укріплення за формою відрізняється від східного. Він трапецієподібний, з внутрішньої сторони має три приступки (рис. 11, 3). Стінки уривчасті, під кутом 60° . Ширина рову по верху, від материкового краю першого приступку – 7,6 м, по краях бортів – 4,8 м, по дну – 3,3 м, глибина від рівня материка – 2,1 м. У його заповненні, в цій частині укріплення, знайдено набагато менше керамічного матеріалу, ніж у попередньому. Ця тенденція простежується і на поверхні цих об'єктів. Даний факт, у зв'язку з наявністю одиничного укріплення в Дідовій Хаті, дозволяє зробити припущення стосовно кількості та маршруту просування підрозділів, які зводили форти.

Розріз зовнішньої захисної лінії біля головних фортечних воріт показав, що форма її рову не схожа на жоден із ровів внутрішніх укріплень. Ширина рову по верху – 5,3 м, по дну – 0,6 м, глибина від рівня материка – 1,8 м. З внутрішньої сторони на глибині 0,7 м від рівня материка рів має приступок шириною 0,8 м з невеликим кутом нахилу (рис. 11, 1). В заповненні рову знайдено багато кісток свійських тварин та декілька фрагментів амфорних стінок.

Стратиграфія всіх ровів однакова: гумус, коричневий шар, похований гумус, темно-сірий золистий шар, темно-коричневий шар, світлий глиняний шар, материк. Вали укріплень значно розорані, проте на поверхні ще помітно їх збережену висоту – близько 0,3 м. У розрізах фортифікації берма не простежується, а в заповненні ровів знайдено декілька оброблених кам'яних блоків, які можуть вказувати на існування крєпід, що оберігали вали від опливу. В траншеї з розрізом східного внутрішнього укріплення, в гумусному шарі, над заповненням рову, знайдено фрагмент середньовічної розписної посудини, а в верхньому шарі розореного зовнішнього валу – декілька залізних цвяхів (рис. 37, 13-17), характерних для подібних укріплень.

Великий периметр південної частини форту, окрім, ймовірно, місця для тренувальної площі та господарчих будівель, міг також слугувати тимчасовим притулком для підрозділів римських військ, які пересувалися в Північно-

Західному Причорномор'ї, та мали необхідність у відпочинку в межах укріплення.⁶⁰

Отже, судячи з планування та площі, форт Кам'янка V стаціонарно було розраховано на 400-600 чоловік – *cohors quingenaria*.⁶¹ Розташований на високому степовому плато, біля 5-метрового кургану, немовби ховаючись за ним від зовнішньої частини степу, на вигідній стратегічній позиції, він утримував територію на північно-західному кордоні Ольвійської держави, під основним валом, що перекривав прохід у глибину хори. Головні ворота укріплення (*porta praetoria*) звернені до сторони можливої появи противника. Побудований неподалік від Анчекракської балки, що в давнину була притокою Березанського лиману, табір підтверджує вирішальну роль максимально облаштованої позиції при виборі місця закладення фортів навколо Ольвії [Буйских, Иевлев 1986, с. 64-76]. При участі, наприклад, в поході Т. Плавтія Сильвана римського флоту [Зубар 1988, с. 21-23] такий фактор як наявність поблизу укріплення з'єднаної з морем водної артерії, безумовно, мав велике значення.⁶² Високі кургани, біля яких були зведені військові табори, використовувалися як дозорно-сигнальні пости для спостереження за навколишньою територією.⁶³ Віддалено подібний до Кам'янки V форт I ст. н. е. на території Британії [Start 1985, р. 13-18], проте набагато менший за площею та

⁶⁰ Вірогідніше за все, у межах цих таборів солдати мешкали у наметах. Їх сліди, прямокутної форми, у таборі Дідова Хата III були простежені завдяки залишкам залізних колів. Додатково кілочки розтяжок укріплювалися невеличкими камінцями, які неодноразово зустрічаються і на поверхні римського форту Кам'янка V.

⁶¹ Розмір фортеці повинен відповідати мінімальній кількості розташованих у ній військ: для того, щоб у разі небезпеки зайняти оборону на валу, по усьому периметру фортеці [Caes. Bell. Gall. VI, 35].

⁶² У римських легіонах функції розвідників виконували *speculatores exploratores* [з літ.: Сирсеа 2008, р. 263-279; Данилов 2009, с. 16-23; 2011, с. 35]. Враховуючи присутність у цій вексилляції базового офіцерського та допоміжного складу, можна припустити наявність у таких підрозділах розвідників, які вибирали місце для розташування укріплень [Caes. Bell. Gall. I, 17; Pseudo-Hyg., De Munit. Castr. 30].

⁶³ У римському варіанті гарнізони сторожових веж повинні були своєчасно сповістити світловими або димовими сигналами про приближення противника. Після цього римські війська оперативно висувалися з місць дислокацій назустріч супротивнику та діяли за обстановкою [Baatz 1993, S. 53].

з одним внутрішнім укріпленням (рис. 3, 8), який з'являється у зв'язку з військовою компанією Агріколи [Тас. Agr. 16-37].

У цей же період, на думку дослідників, з'являється римське укріплення біля с. Орловка (Картал) [Бондарь 1984, с. 32; Бруяко, Дзиговский 2013, с. 543-544], та можливо, фортеці навколо неї [Карышковский, Кожокару 1992, с. 174-177], зводиться Галацький, Нижній Бесарабський вал, між р. Прут та озером Ялпуг [Бондарь 2013, с. 16-24; Дзиговский 2003, с. 131-132].⁶⁴ У Тірі розташовується римський гарнізон, та вона тимчасово входить до складу римської провінції Мезія [Mommsen 1885, S. 285; Minns 1913, p. 447; Зубар, Сон 1987, с. 12-17; Карышковский, Клейман 1985, с. 90-93, 98; Сон, Зубарь 1990, с. 93; Сон 1993, с. 21-31].⁶⁵

Логічним було б припустити, виходячи з досвіду римської військової справи, зведення у той же час і Верхнього Бесарабського валу⁶⁶, між р. Прут та р. Дністер [Кожокару 2008, с. 153-160], уздовж якого може з'явитися ланцюг

⁶⁴ Укріплення лівого берегу р. Дунай мало на меті створити додатковий захисний рубіж Дунайського лімесу, з локальними ділянками оборони (Галац, Орловка, Новосельське), враховуючи своєрідний рельєф місцевості – в районі переправи через Дунай. Передовим рубежем оборони слугував Нижній Траянів вал, який зазвичай включають до системи нижньодунайського лімесу [Бондарь 2013, с. 19-23]. Постійна загроза сарматського вторгнення потребувала створення додаткових рубежів на їх шляху до нижньодунайських кордонів імперії. Саме ця буферна зона повинна була приймати перший удар при зіткненні, головним чином, із сарматськими племенами. У пізньоантичний час, на кордоні римського лімесу на Дунаї, римляни відновили бойові дії та будівельні роботи, внаслідок чого сарматські поселення у Придунав'ї, за згодою з сарматами, були оточені системою ровів, яка стала своєрідним “передлімесом” проти наступу зі сходу [Златковская 1951, с. 28; Soproni 1969, S. 43-52].

⁶⁵ У папірусі Ханта – військового звіті римської допоміжної когорти часів правління імператора Траяна, – лівий берег Дунаю розглядається як територія провінції Нижня Мезія [з літ.: Суте 1959, р. 31; Fink 1971, р. 224-227; Чаплыгина 1990, с. 105; Бондарь 2013, с. 25-27]. Сухопутні дороги вглибину варварських земель, у сторону Тіри та Ольвії, контролювало укріплення біля с. Орловка (рис. 1).

⁶⁶ Докладніше про верхні та нижні т. зв. “Траянові” вали, що у Дунай-Дністровському межиріччі, та проблему їх датування див.: Mommsen 1885, S. 206-207; Vulpe 1950, р. 89-98; Дзиговский, Лисецкий 1991, с. 42-43; Рошка 1991, с. 44-45; Кучера 1992, с. 41-55; Чеботаренко, Субботін 1992, с. 113-116; Руссев 1998, с. 129-134; Croitoru 2002, р. 107-120; 2004, р. 159-172; 2009, р. 391-402; Дзиговский 2003, с. 128-137; 2012, с. 445-447; Țentea, Cleșiu 2006, р. 39-88; Кожокару 2008, с. 153-160; Bondoc 2009, р. 157-159; Țentea, Oltean 2009, р. 1515-1523; Madgearu 2012, р. 1-8; Бондарь 2013, с. 16-24; Ursulescu, Cotiugă 2014, р. 143-161; Țentea 2016, р. 85-93; Țentea, Matei-Popescu 2016, р. 89; Сапожников 2017, р. 213-225; Дзиговский, Сапожников 2018, с. 175-187.

римських фортів.⁶⁷ Судячи з датування римських таборів Дідова Хата III та Кам'янка V, тоді ж зводиться і захисний вал на північному кордоні Ольвійської держави [Буйских 1991, с. 114], як, мабуть, і комплекс городищ навколо Ольвії. В результаті походу Т. Плавтія Сильвана, навколо Херсонесу також зводиться оборонний вал та ланцюг римських укріплень [Ростовцев 1918, с. 157; Блаватский 1985, с. 237; Зубар 1988, с. 23].

Ідентичний табору Дідова Хата III та внутрішнім укріпленням Кам'янки V форт Galați (рис. 3, 2) розташований неподалік від укріплення Barboși, біля переправи, при злитті р. Дунай та р. Сірет [Gudea 2005, S. 456-457; Orghiș 2006, p. 243-244]. Цілком ймовірно, цей форт є одним з витоків висування римських підрозділів у сторону Тіри, Ольвії і Таврики у другій половині I ст. н. е.

Між тим, відштовхуючись від сухопутного руху римських військ з території Мезії [Дьяков 1940, с. 71-88; Беляєв 1968, с. 135; Филиппенко 1994 а, с. 136-137; Sarnowski 1988, S. 88; Назарчук 1991, с. 37; Булкін 1997 а, с. 286-287; Зубарев 1999, с. 86-105; Vârcă 2014, p. 176] гостро виникає проблема відсутності виявлених римських фортів у степах Тилігуло-Дністровського межиріччя, та біля Таврики. Однак, буферну зону між Тірою та Ольвією могли б заповнити укріплення перших сторіч н. е. на Куяльницькому і Тилігульському лиманах [Сымонович 1956, с. 132; Новицкий 1991, с. 64-65], а залишки ще одного військового табору, біля Таврійського півострова, вірогідно, простежуються в районі смт. Мирне Херсонської області.⁶⁸ Таким чином, ланцюг укріплень, розташованих уздовж сухопутної дороги з Мезії до Таврики з другої половини I ст. н. е. цілком логічно замкнеться за наявності цих фортів (рис. 1).⁶⁹

⁶⁷ Так, нові форти на стратегічних ділянках останнім часом відкриваються уздовж нижніх траянових валів [Tentea 2016 а, р. 40-46]. Про ситуацію, яка загалом склалася на нижньодунайській ділянці римського лімесу протягом I ст. н. е. у зв'язку з розташуванням легіонів див. також: Tentea 2013, p. 143-154.

⁶⁸ Зазначається, що при археологічних розвідках на Перекопі були виявлені римські тесані квадрати [Булкін 1997 а, с. 287].

⁶⁹ Про докази стосовно існування такого шляху у III ст. н. е. римські часи див. додаток Е.

У даному контексті слід згадати дискусію щодо розуміння мережі фортець навколо Херсонесу як окремого “Таврійського” лімесу [Ростовцев 1918, с. 158, 161; Дьяков 1941, с. 94-97; Буйских 1989, с. 66-67; 1993, 88-97; Вуйских 1994, р. 193-199; Вуйских 1994, S. 165-174; Филиппенко 1994, с. 82-84; Булкин 1997, с. 3-7; 2008, с. 181-182; 1942, с. 61; Gudea 2005, S. 352, 472-475; Колобов 2007, с. 200-201]. Ідея існування такої системи, не дивлячись на аргументи, що її заперечують [Кадеєв 1981, с. 30-31; Шелов 1981, с. 62-63; Зубар 1997, с. 163-174; Зубарь 2000, с. 52-60],⁷⁰ у світлі нових досліджень усе наочніше проступає у нерозривному поєднанні з ланцюгом римських укріплень у Дніпро-Дністровському межиріччі. Однак, слід підкреслити, що переважна більшість аргументів “проти” з’явилася до новітніх відкриттів низки римських укріплень навколо Херсонесу [Sarnowski, Savelja 2000; Karasiewicz-Szczypiorski 2015, S. 75-81], що не суттєво змінило позицію опонентів.

Таким чином, здійснивши рейд на чужій території, підрозділи римських військ, при комбінованій підтримці з моря, проклали шлях до Таврики, звели лінію укріплень за канонами лімесу – системи прикордонного захисту, та встановили над прибережним стратегічним поясом Північного Причорномор’я необхідний контроль, охопивши ряд давньогрецьких міст, які впритул межували з варварськими племенами.⁷¹

Виходячи з цього, цілком обґрунтованим виглядає висновок про те, що похід під керівництвом намісника провінція Мезія Т. Плавтія Сильвана Еліана до Таврики, вірогідніше за все, здійснювався і морським [Гриневич 1947, с. 232-233; Зубар 1988, с. 19-27] і сухопутним [Дьяков 1941, с. 92; Воронятов

⁷⁰ Головна концепція опонентів існування римського лімесу у Північному Причорномор’ї полягає у тому, що організація римських військ у Тавриці має дуже багато спільного з розміщенням римських у прикордонних районах імперії, однак для визначення її як римського лімесу немає переконливих даних. Проте, слід зазначити, що такі ж прийоми організації комплексу фортифікацій на кшталт римського лімесу простежуються у Тавриці і у ранньовізантійський час [Вус 2013, с. 227-246].

⁷¹ Римський лімес, окрім військового та психологічного бар’єру для варварських племен [Alfoldi 1952, р. 1-16] був, перш за все, адміністративним та торговельним кордоном, укріплення якого відігравали роль посередника з навколишніми племенами. У Північно-Західному Причорномор’ї та ж участь надавалася і Ольвії, про що може свідчити матеріальна культура навколишніх племен римського часу.

2013, с. 153] шляхами одночасно, наслідком чого і стало зведення солдатами римської армії укріплень-фортів у степах Північного Причорномор'я.

Наступне нове укріплення знаходиться біля сучасного с. Острівка Очаківського р-ну. Розташоване в 15 км на захід від Ольвії та в 12 км на південь від попереднього об'єкту. За планом це прямокутний форт (90x100 м) із розореним валом, шириною 10-15 м, та, вірогідно, ровом (рис. 3, б). Проїм – у південно-східній частині. Скоріше за все, це був тимчасовий табір, який використовувався як перевальний пункт. Розташований в центрі ольвійської округи (рис. 2, XVI), на перетині шляхів, він з'єднував декілька городищ. Аналогом цьому об'єкту є вже частково знищене урвищем укріплення в уроч. Чортувате [Буйских 1991, с. 59].

Пункт у Чортуватому (рис. 3, 5), на перший погляд, дещо випадає з рівномірної картини розташування городищ на ольвійській периферії, проте його наявність, як і форту Дідова Хата III, обумовлена розташуванням біля стратегічних переправ, де місцями бродом можна перейти без допоміжних засобів на протилежний берег навіть у сучасності.⁷²

Дуже подібне за плануванням на римський форт укріплення перших сторіч н. е. Сіверсов Маяк (рис. 3, 4), на лівому березі Бузького лиману, майже навпроти Дідової Хати III та городища Радсад I [Буйских 1991, с. 69].

Стратегічно важливу переправу при злитті р. Південний Буг та Інгул, вірогідно, контролювало, можливо, ще одне укріплення римського часу. Поряд із ним, на могильнику I ст. н. е. було відкрито рів, шириною 2,8 м та глибиною 1 м [Смирнов, Ивченко, Козленко 2012, с. 346-347], вірогідно ритуального призначення.⁷³ Окрім залишків посуду, у його заповненні було знайдено фрагмент черепиці, що вказує на існування на городищі будівель із черепичними кривлями. Мабуть, саме його залишки нанесені на одному з планів

⁷² Як відомо, римські табори зазвичай розташовувалися біля переправ річок. Наприклад, базовий табір I Італійського легіону, у Новах, розташовувався на вигині р. Дунай, де переправа існувала й у новітній час [Lemke 2012, р. 850].

⁷³ На передмісті городища біля с. Орловка відомий сарматський некрополь із ровиком, який, можливо, функціонував синхронно з римським укріпленням [Бруяко, Дзиговский, Мадыда-Легутко 2017, с. 256-257].

місцевості XIX ст. [Крючков 2008, с. 8], за яким воно має площу близько 6 га, та двійне коло захисних споруд, на кшталт римського укріплення Суцидава, на Дунаї [Gudea 2005, S. 441-442]. Однак, для остаточних висновків потребується проведення подальших досліджень.

Безумовно показовим виглядає розташування сарматських поховань I ст. н. е. навколо ольвійської захисної системи, на що неодноразово вказувалося дослідниками [Симоненко 1987, с. 56; Симоненко, Лобай 1991, с. 86-87; Крапивина 2015, с. 32], втім, зі справедливим зауваженням щодо їх доволі широкого діапазону датування [Русяєва 1995, с. 28]. У безпосередній близькості від того ж таки захисного валу, з зовнішньої сторони, в 5 км на північний захід від форту Кам'янка V, при розкопках в одному з курганів, було знайдено поховання, інтерпретоване як сарматське [Елисеєв, Ключинцев 1996, с. 118]. Серед речей виділяється ціла амфора з діпінті другої-третьої чверті I ст. н. е. [Симоненко 2011, с. 145]. Не випадковим видається наявність фрагментів таких понтійських амфор в розрізах ровів і на поверхні форту Кам'янка V, на відміну від фрагментів італійських амфор в Дідовій Хаті III.⁷⁴ Через це по-новому актуальним постає питання значення торгівлі для забезпечення римської армії в Північному Причорномор'ї в цей період [Внуков 2006, с. 266-268].

Крім того, нещодавнє відкриття та дослідження некрополя I ст. н. е. на лівому березі р. Інгул [Смирнов, Козленко, Ивченко 2012, с. 346-347; Козленко 2016 д, с. 32-37] свідчить про щільність заселення території навколо Ольвії в

⁷⁴ Фрагменти італійських амфор [Zeest 1960, табл. XXVII, 63], які походять з римського форту Дідова Хата III [Буйських 1975, рис. 2; 1991, с. 88] – єдиної пам'ятки на ольвійській хорі, де вони були виявлені [Крыжицкий и др. 1989, с. 89], – та з Ольвії [Крапивина 1993, с. 95], зокрема з новітніх розкопок на ділянці Р-25, можуть слугувати на користь повноцінного військового постачання підрозділів римської армії в ольвійських степах з території римських провінцій у I ст. н. е. [див. напр.: *Hárshegyi* 2016, p. 619-632]. Фрагменти понтійських амфор, як з досліджень форту Кам'янка V, відомі з розкопок римського укріплення біля с. Орловка/Картал [Бруяко, Дзиговский, Денисюк 2011, с. 336-348]. Гарнізон Орловки утримувався за рахунок римської фортеці Новіодунум, яка була розташована на правому березі р. Дунай, у межах видимості з фортом біля с. Орловка. Безумовно, все це свідчить на користь налагодженої системи постачання підрозділів римської армії, які розташовувалися у польових укріпленнях у степах Північно-Західного Причорномор'я у другій половині I ст. н. е.

цей час варварськими племенами. Безумовно показовим для реконструкції взаємовідносин Ольвії з Римом та кочовиками є сарматське поховання в 10 км на північ від Ольвії, датоване кін. I ст. н. е. [Симоненко 1999], коли, вірогідно, римські підрозділи вже залишили територію Ольвійської держави. Тому до римлян, які у зв'язку з заворушеннями громадянської війни в Імперії, залишили місто напризволяще, ольвіополіти ще до прибуття Діона Хрисостома в Ольвію переважно вже відносилися негативно [Dio Chrys. Or. XXXVI, 17; див. про це детальніше: Ростовцев 1915, с. 6; Виноградов 1990, с. 28].

Вірогідно, у 80-х рр. н. е. ольвійсько-сарматський союз, укладений за участі римської адміністрації, було розірвано, і Ольвія у цей час піддається сарматським набігам [Dio Chrys. Or. XXXVI, 14]. Погіршення відносин між Ольвією та сарматами слід пояснювати складною військово-політичною обстановкою у Подунав'ї, у зв'язку з війнами імператора Доміціана проти даків [Зубарь 1998, с. 54-55]. Протекторат сарматської цариці над фортецею Алектор, судячи з опису її розташування [Dio Chrys. Or. XXXVI, 3] – в районі сучасного м. Очаків, також навряд чи був можливим за присутності римських військ навколо Ольвії. Однак, слід відзначити, що саме в цьому районі існував ще один додатковий захисний вал [Буйских 1991, с. 114].

Нові дані дозволяють звернутися до питання про тимчасове входження Ольвійської держави до складу Римської імперії між 62-69 рр. н. е. Саме з цією подією міг бути пов'язаний розрив в карбуванні монет царя Фарзоя [Щукин 1989, с. 80].⁷⁵ Проте, це припущення має і свої слабкі сторони. П. Й. Каришковський значно звузив окреслену ним же перерву в карбуванні статерів Фарзоя [Карышковский 1982, с. 15-22; 1982 а, с. 70-73]. Не підтримав цього розриву і В. О. Анохін [Анохин 1989, с. 63-70]. Однак, додатковим аргументом на користь появи римських військ в Ольвії саме у період походу Т. Плавтія Сильвана на Херсонес може бути перше припущення П. Й. Каришковського про те, що перерва в чеканці Ольвією статерів

⁷⁵ Монети царя Фарзоя у достатній кількості знайдені і в Тірі [Дзиговский 2016, с. 182], що може свідчити про вплив цього сарматського царя й на це місто, не дивлячись на їх походження [Алексеев 2000, с. 177; Носова 2014, с. 323].

сарматського царя Фарзоя безпосередньо пов'язана з діяльністю Плавтія Сильвана в Північному Причорномор'ї [Каришковський 1962, с. 121]. Синхронною цим подіям є монета з табору Кам'янка V. І саме в 60-х рр. I ст. н. е. фіксується перехід грошового обігу Ольвії до римської монетної системи [Карышковский 1988, с. 112-115]. Речовими доказами присутності в Ольвії в цей проміжок часу римського гарнізону є також військове “монетне” дзеркало (рис. 62), яке використовувалося у римській армії у якості заохочувальної нагороди [Герцигер 1986, с. 123-127], та кістяна тессера [Петерс 1986, с. 86. табл. XVIII] з написом “NERΩN” (рис. 63, 8).

Тож, тимчасове входження Ольвійської території до складу Імперії в I ст. н. е., або якийсь статус в імператорській політиці, як, наприклад, у Тіри [Minns 1913, р. 447, 469; Зубар, Сон 1987] цілком вірогідний, враховуючи наведені факти. Слід також нагадати про версію можливого приєднання до провінції Мезія в цей час і Херсонесу [Гриневич 1947, с. 232] та відомості Клавдія Птолемея стосовно суттєвого розширення на схід території Нижньої Мезії у II ст. н. е. [Ptol. Geogr. III, 10: 7-9], які могли бути запозичені у більш раннього автора [Бондарь 2013, с. 24]. Відносини Ольвії з сарматами, безумовно, регулювала римська адміністрація, на що може вказувати декрет на честь евоката Агафокла [Зубарь 1998, с. 47-48].

Отже, надіслані з провінції Мезія у третій чверті I ст. н. е. допоміжні підрозділи римських військ чисельністю близько когорти, просунувшись вглиб ольвійської округи, прикрили в необхідний момент північний кордон Ольвійської держави від посягань сарматських племен. Тим самим, вони примусили еліту кочовиків до всебічних дипломатичних переговорів, результатом чого, за певних обставин, міг стати тристоронній оборонний союз [Зубар 2003, с. 30-31]. Однак, на взаємовідносини Ольвії, сарматів та Риму в цей період існують різні погляди [див. напр.: Vâlcă, Symonenko 2009, р. 361]. Функціонування на кордоні Ольвійської держави в цей час фортив з угрупованнями римських військ навряд чи свідчить на користь абсолютного порозуміння між цими сторонами, або ж демонстрація Римською імперією своєї

сили запобігала проявам непорозумінь та недружньої поведінки зі сторони будь-якого іншого кочового об'єднання.

Підсумовуючи сказане, останні дослідження території Ольвійської держави дають змогу залучити для підтвердження гіпотези існування навколо Ольвії системи укріплень на зразок лімесу низку нових пам'яток. Вони, в сукупності з відомими раніше джерелами, дозволяють впевнено розвинути питання про існування оборонної системи навколо Ольвії в I ст. н. е. та конкретизувати причини її появи.

Отже, розглянуті аргументи дають змогу зробити висновок, що комплекс укріплених поселень римського часу в Нижньому Побужжі нагадує римський лімес [Буйских 1993, с. 88-97; Вуйських 1994, р. 193-199; 1997, р. 101-102; Вуйських 1994 а, S. 165-174; Kozlenko 2016, S. 31-32; 2018, р. 79-90].⁷⁶ Компактно розташовані по узбережжю Бузького лиману, городища представляли собою продуману систему укріплень, яка боронила кордони Ольвійської держави. Зважаючи на те, що частина степового простору між Анчеркаською та Крутою балкою, на північ від Ольвії, була захищена валом [Буйских 1991, с. 114], термін “лімес” цілком підходить до захисних споруд Нижнього Побужжя. Проте, підтвердити чи спростувати цю теорію зможуть подальші археологічні дослідження, оскільки лімесом називають комплекс фортифікаційних споруд на кордонах імперії [Ростовцев 1915 а, с. 543-545], і деякі вчені не згодні з думкою стосовно того, що Ольвія входила до її складу [Зубарь 2000 а, с. 52]. На їх думку комплекс ольвійських укріплень занадто висунутий вглибину варварської території, як для складової частини безпосередньо римського лімесу. Проте, слід зауважити, що під таким же тиском, під загрозою сарматських та інших варварських племен, у I-II ст. н. е. римський лімес просувався, наприклад, у глибину Дакії [див. напр.: Orgeanu 2011, р. 125, 131, fig. 1].

⁷⁶ Суттєво нагадує римський лімес і система укріплень на кордонах Боспорського царства [з літ.: Цветаева 1979, с. 48; Булкин 1999, с. 106-111, 196-197; Грингоф 2010, с. 38-39].

Отже, у I ст. н. е. римська адміністрація, за допомогою військових підрозділів, спираючись на старі грецькі міста, сформувала єдину систему захисту у Північному Причорномор'ї, яка виконувала роль буферної зони між римськими провінціями та варварським світом – джерелом постійної загрози. Фортеці, міста та поселення Північного Причорномор'я були посередниками при торгівлі з навколишніми племенами, а надійна охорона сільськогосподарської округи сприяла економічному підйому античних міст. На користь цього може слугувати згадка в декреті з-під Мангупу про неврожай в Ольвії, що було пов'язано з загрозою навколо, про яку у ньому згадується. Це також потребувало зведення на кордонах Ольвійської держави надійних укріплень.

Вивчення деяких категорій матеріальної культури Ольвії I ст. н. е. дозволяє зробити висновки стосовно потрапляння значної кількості речей з території римських провінцій, а саме: фібул, амфор італійського походження, червонолакового та скляного посуду, зокрема чаш з написами, та посуду виконаного у техніці *millefiori*. Їх появу можна пов'язувати не тільки з торгівельними операціями, а й з присутністю римських військових загонів, які користувалися такими речами в побутових та польових умовах, про що можуть свідчити фрагменти римської військової амуніції I ст. н. е. з розкопок Ольвії. Окрім того, таке припущення базується на аналогічних знахідках у військових таборах уздовж римського лімесу. На користь цього також свідчать матеріали з розкопок нових римських польових укріплень навколо Ольвії, які формували єдину систему оборони на кордонах Ольвійської держави.

Унікальність ольвійської захисної системи, яка складалася з фортечних укріплень міста, земляного валу та комплексу городищ, розташованих на відстані світового сигналу вздовж Бузького, Дніпровського та Березанського лиманів, а тепер і в степовому просторі між ними, в сукупності з виявленими фортами дозволяє застосувати до неї термін *лімес*. Це свідчить про стратегічну важливість Ольвійської держави як віддаленого форпосту на північно-східному кордоні Римської імперії ще в I ст. н. е.

РОЗДІЛ III.

ОЛЬВІЯ І РИМСЬКА ІМПЕРІЯ У II-III СТ.

3.1. Відносини Ольвії та римської провінційної адміністрації у першій чверті II ст.

Внаслідок створення провінції Дакія [з літ.: Кругликова 1955, с. 109-135; Oltean 2007, р. 55; Petolescu, Matei-Popescu 2008, р. 357-367] вплив Риму на Північне Причорномор'я посилюється, що підтверджується збільшенням денаріїв цього часу у регіоні [Кропоткин 1961, № 697 та ін.; 2000, с. 52, № 2282 сл.]. Ще до початку дакійських війн остаточно формується та укріплюється нижньодунайський лімес [Syme 1959, р. 26-33; Велков 1961, с. 77-84; Бондарь 2013, с. 16-24; Tentea 2016, р. 85-93], а в Тірі з'являється римська вексилляція [Карышковский, Клейман 1985, с. 97-98; Сон 1993, с. 31-34; IOSPE I³ 24].

В. Ф. Гайдукевич вважав, що за часів імператора Траяна в Ольвії також розташовувалися римські війська [Гайдукевич 1955, с. 62]. Однак, інтерпретація тексту епітафії Афінокла з Ольвії, який входив до загону “щитників” [IOSPE I² 687], дозволила припустити, що між 106 та 111 рр. для захисту Ольвії римською адміністрацією було направлено підрозділ допоміжних іррегулярних військ (*numeri*) [Виноградов 1990, с. 29-31], які були озброєні довгими щитами [Виноградов 2006, с. 203]. Зважаючи на знахідки декількох надгробків боспорського типу цього часу з Ольвії [IOSPE I² 202-205], цей загін вважається боспорським [Зубарь 1994 а, с. 148-151]. Один з таких надгробків – Стратона, сина Промаха [IOSPE I² 229], виконано у вигляді двоярусної рельєфної стели, у верхній частині якої зображено героїзованого померлого вершника.

Враховуючи наявність у Тірі римської вексилляції [IOSPE I³ 24], не виключно, що у цей час Ольвія була під захистом не тільки кавалеристів

союзної боспорської армії [Ростовцев 1915, с. 12-13],⁷⁷ але й римських регулярних військ. У першій чверті II ст. в Ольвії відомі особи, які, вірогідно, мали римське громадянство: зокрема, Марк Ульпій Пірр, син Арсеауха [IOSPE I² 93, 129]. В. М. Зубар вважає, що у період правління Траяна він надавав якісь послуги римській адміністрації, та, можливо, приймав участь у Дакійських війнах, за що отримав право римського громадянства. Після повернення до Ольвії, він був обраний головою колегії стратегів; згодом став архонтом-епонімом [Зубарь 2003-2004, с. 454]. Судячи з його імені, права римського громадянства він отримав за часів правління Траяна, однак структура імені свідчить, що за походженням він був греком. Цікаво, що ім'я його батька – варварського походження з іранською основою [Тохтасьєв 2013, с. 579], що пов'язується з походженням цієї особи з еллінізованого сарматського середовища [Зубар 1994 а, с. 149].

Не виключно, що командувати загоном боспорців могли поховані в Ольвії римські громадяни Тіт Флавій Ахемен та Марк Ульпій Парфенокл [Буйских 1991, с. 132; Зубарь 2003-2004, с. 442]. Дійсно, *nomina gentile* цих імен свідчить про датування надгробків часом правління Траяна, тобто першою чвертю II ст. н. е. [Винокуров, Крыкин 2017, с. 173, прим. 22; Яйленко 2017, с. 607-608]. У зв'язку з цим можна припустити, що збільшення потрапляння до Ольвії монет імператора Траяна корелюється з можливою дислокацією у цей час у місті римських або союзних Риму військ [Зубарь 2003-2004, с. 444].

Проте, стосовно присутності боспорських військ в Ольвії, також існує й інша думка, а саме, що надгробки боспорського типу не свідчать про те, що вони поставлені на честь кавалеристів, адже на рельєфах вони зображені неозброєними [Шелов 1981, с. 60; Яйленко 1987, с. 84-87]. До того ж, вершники на таких надгробках не завжди уособлювали воїнів [Іванова 1962, с. 176-177]. Тож, на даному етапі з впевненістю можна стверджувати лише про те, що в Ольвії у цей час перебували громадяни Боспору.

⁷⁷ У даному контексті цікаво відзначити, що на городищі Артезіан – передовому форпості Боспорського царства на західному кордоні, несли службу кавалеристи. З розкопок її некрополя відомі надгробки кавалеристів [Винокуров, Крыкин 2017, с. 176-178].

До першої чверті II ст. також відносяться ольвійські декрети на честь Карзоаза [IOSPE I³ 39] та Посідія [IOSPE I² 51], у яких йдеться про посольства до сусідніх царів та їх прийоми. У декреті на честь Карзоаза⁷⁸ згадується посольство до римської адміністрації, як і в декреті з-під Мангупу, з проханням про військову допомогу – “συνμαχία” [Ростовцев 1915, с. 13], внаслідок чого, до Ольвії, ймовірно, знову було надіслано допоміжний загін. Вірогідно, у зв’язку з цим в Ольвії могли з’явитися союзні Риму війська – озброєні довгими щитами піхотинці та боспорські кавалеристи.⁷⁹

Про політичну та економічну залежність Ольвії від Римської імперії також свідчить декрет на честь Дадага, сина Падага [НО 42], який у кін. I ст. [Виноградов 1990, с. 29], або на поч. II ст. [Яйленко 1987, с. 78], у той час, коли над містом нависла небезпека, здійснив посольство до гегемонів Мезії тобто до намісників римської провінції [Mason 1974, р. 144-151],⁸⁰ щоб відстояти законні права міста.

Після Дакійських війн [Wheller 2010, р. 1185-1227; 2011, р. 191-219], за часів Адріана, зовнішню політику Римської імперії було спрямовано на оборону існуючих кордонів [Крист 1997, с. 417, 419], уздовж яких з’явилися вали та палісади. У Британії, зокрема, зводиться грандіозна прикордонна споруда відома як вал Адріана [див. напр.: Luttwak 1976, р. 45; Taylor 1999, р. 125; Breeze 1994, р. 18; 2011, р. 134].

До періоду правління Адріана відносять перерву у монетній чеканці Ольвії [Карышковский 1988, с. 122-123; Анохин 1989, с. 72], що, у сукупності з перебуванням у цей час в Ольвії союзних військ, на думку В. М. Зубаря, може

⁷⁸ Цей декрет В. П. Яйленко датує серединою II ст., пов’язуючи його з появою римського гарнізону в Ольвії при Антоніні Пії [Яйленко 2017, с. 595-596].

⁷⁹ В. М. Зубар зазначав, що відсутність у цих надгробках згадки щодо приналежності до якогось конкретного підрозділу дозволяє розглядати їх у якості союзних іррегулярних військ (*numeri*), які діяли у інтересах римського військового командування [Зубарь 1998, с. 73; див. розділ III].

⁸⁰ Тотожність грецького ἡγεμόνες латинському *legatus Augusti pro praetore* засвідчена, наприклад, у написі з храму Аполлона в Лікій-Памфілії [Eck 2013, р. 45-47]. Визначення римських легатів-пропреторів у якості “гегемонів” або “намісників” [IOSPE I² 421, 422] зустрічається, наприклад, у Біблії [напр.: Καὶνὴ Διαθήκη. Εὐαγγέλιον κατὰ Ματθαίου 27. 2, 27; Πράξεις Ἀποστόλων 23. 26].

пояснюватися зовнішньою загрозою від сарматських племен [Зубар 2003-2004, с. 445].⁸¹ Випуск ольвійської монети відновлюється у третій чверті II ст. [Карышковский 1988, с. 123; Анохин 1989, с. 72], що співвідноситься з введенням в Ольвію на постійній основі римського гарнізону, та військово-політичною стабілізацією у регіоні.

У контексті дослідження перебування в Ольвії римської залози слід згадати дискусію щодо мармурової вотивної плитки з зображенням дерева життя і змією у його гілках, з текстом: TOPOROBONO [IOSPE I² 171].⁸² А. І. Іванчик та А. І. Фалілеєв вважають, що табличка пов'язана з перебуванням в Ольвії римської залози, і датують її другою половиною II – першою половиною III ст. [Иванчик, Фалилеев 2011, с. 135-143; Ivantchik, Falileyev 2012, р. 335-340]. Це тлумачення здається найбільш вірогідним. Ця вотивна табличка належить до серії рельєфів із зображенням фракійського вершника, які вже відомі з розкопок Ольвії, і датуються тим же часом [Зубарь, Крапивина 1999, с. 76-83].

На відміну від Ольвії, в Херсонесі у першій третині II ст. дислокувалися регулярні підрозділи римської армії: загони I Італійського легіону і II Луцензієвої когорти [Зубарь 1994 б, с. 33-36; 2001-2002, с. 20-21]. У період правління Траяна у Тірі розташовується повноцінна римська вексилляція [IOSPE I³ 24]. У зв'язку з цим, В. М. Зубар наголошує на специфічності римсько-ольвійських відносин у цей час [Зубарь 2003-2004, с. 442], проте без деталізації останніх.

За часів Адріана проримська орієнтація в Ольвії залишається. У написах згадуються ольвійські стратеги Публій Елій Аргумент та Публій Елій Ахілл

⁸¹ У період відвідування Адріаном провінцій на Дунаї, у кін. 117 – на поч. 118 рр., у зв'язку з компанією проти роксоланів, у Тірі встановлюється статуя імператора з написом [IOSPE I³ 24]. Особистому коню Адріана Борисфену Аланському, який міг потрапити до імператора під час відвідування ним дунайських провінцій, присвячена латинська віршована епітафія [CIL XII 1122; *Перевалов* 2011, с. 17].

⁸² Див. детальніше коментарій В. В. Латишева [IOSPE I² 171], а також точку зору С. М. Крикіна про те, що табличка була присвячена кельтському божеству Поробону особою галльського походження в результаті введення римських військ в Ольвію за часів імператора Адріана [*Крыкин* 1992, с. 140-147].

[IOSPE I² 96, 138], які, судячи з імен, були громадянами Ольвії. Існує припущення, що у цей час в Ольвії вперше з'являється римський гарнізон [Ростовцев 1915, с. 12-13], проте підтвердженнь такому припущенню наразі немає. Так, чи інакше, події “тавро-скіфської” війни свідчать що на момент варварського нападу, римських підрозділів в Ольвії не було.

В. М. Зубар, на основі аналізу нумізматичних джерел Ольвії першої половини II ст. н. е., проведених П. О. Каришковським та В. О. Анохіним, дійшов до висновку, що перерва у карбуванні Ольвією власних монет у цей час пов'язана з негативними зовнішньополітичними факторами та становищем навколо Ольвії, що призвело до економічних труднощів. Причиною цього, на думку дослідника, могло стати вторгнення на територію Ольвійської держави у 120-130-х рр. н. е. сарматських племен, внаслідок чого були зруйновані городища Нижнього Побужжя.⁸³ Цим може пояснюватися ймовірна присутність в Ольвії у цей час загонів піхотинців, озброєних довгими щитами, а пізніше – ймовірно, союзних Риму боспорських кавалеристів [Зубарь 2003-2004, с. 444-445].⁸⁴

Однак, з цим важко погодитись, адже загибель городищ римського часу у Нижньому Побужжі краще корелюється з повідомленням Юліана Капітоліна [SHA. Ant. Pius. IX, 9] про нашествя на Ольвію “тавро-скіфів” у період правління Антоніна Пія (138-161 рр.), у результаті чого Ольвії було надано військову допомогу, та введено стаціонарну римську залогу. Про це свідчать латинський будівельний напис [Ростовцев 1915, с. 1-16] і римський військовий диплом, виданий у 157 р. н. е. моряку Флавієвого Мезійського флоту [Иванчик, Крапивина 2007, с. 197-210; Ivantchik, Krapivina 2007, р. 219-242]. Це означає, що на час видачі римському ветерану диплому римський гарнізон вже розташовувався в Ольвії. До того ж, датування загибелі пізньоскіфських

⁸³ В “Історії Августів” повідомляється про те, що за часів правління Адріана Рим сплачував дань сарматським племенам – роксоланам [SHA. Hadr., 6].

⁸⁴ Вважається, що у кін. 120-130 рр. н. е. римська адміністрація поклала на Боспор відповідальність за захист від варварів і Херсонесу, яка, ймовірно, у підсумку не виправдала себе [Зубарь 1994 б, с. 37-39].

городищ у Тавриці та у Нижньому Подніпров'ї першою третиною II ст. н. е. не має вагомого підґрунтя у вигляді археологічного датування шарів погромів.

У 2004 році при розкопках на території цитаделі в Ольвії були знайдені три фрагменти від бронзового римського військового диплому [Иванчик, Крапивина 2007, с. 66-83; Ivantchik, Krapivina 2007, p. 219-242]. Ця надзвичайно рідкісна як для території Причорномор'я, так і для європейських ділянок лімесу, категорія предметів, завдяки своїй епіграфічній складовій, містить важливу інформацію щодо походження, військової служби ветерана та розташування бойових підрозділів у римських провінціях в окремий період правління імператора, який видавав указ про демобілізацію військовослужбовців.

Загалом, з Північного Причорномор'я, серед археологічно зафіксованих знахідок, крім ольвійського, відомий ще один фрагмент військового диплому в Херсонесі, виданого преторіанцю [Калашник 1984, с. 165-168].⁸⁵ Виходячи з тексту, знайдений в Ольвії римський диплом виданий моряку Флавієвого Мезійського флоту у 157 р. н. е. (рис. 33), від імені якого збереглися перші три букви: FET [Ivantchik 2007, с. 231-237].⁸⁶ Таким чином, він безпосередньо вказує на перебування в Ольвії за часів імператора Антоніна Пія римського флоту.

Неподалік від приміщення (рис. 8), яке знаходилося біля оборонного муру, і де було знайдено римський військовий диплом, виявлено: фрагмент мармурової плити римського часу зі списком імен, вотивну плитку з зображенням фракійського вершника (рис. 53), з посвятою від солдатів I Кілікійської допоміжної когорти римської армії [Зубарь, Крапивина 1999, с. 76-83], та фрагмент вотивної плити з зображенням Мітри Тавроктона (рис. 52). Усі ці знахідки свідчать про їх не випадкову концентрацію на одній площі, та прямо вказують на перебування у межах цитаделі Ольвії римської

⁸⁵ Це може бути не випадковим, адже у Херсонесі, як вважається, розташовувалася штаб-квартира військових трибунів, які командували римськими військами у Тавриці [IOSPE I² 404; Зубарь 1994 б, с. 134].

⁸⁶ Fetialis? [напр.: CIL II 00718; AE 1974, 0381].

залоги. Знайдений у цьому приміщенні диплом дає *terminus ante quem* як для цієї будівлі, так і для муру цитаделі.

3.2. Ольвійсько – “тавро-скіфська” війна

До середини II ст. н. е. римські війська в Ольвії з’являлися епізодично і не на довгий час. У 140-150-х рр. Ольвія зазнала атаки від навколишніх варварських племен. Ольвіополіти, розуміючи складність ситуації, звернулися до Антоніна Пія по допомогу. Про це свідчить біограф імператора Юліан Капітолін у “Історії Августів”, де зазначається, що ольвійцям Антонін Пій надіслав на допомогу війська в Понт проти тавро-скіфів, а після перемоги примусив варварів дати ольвійцям заручників [SHA. Ant. Pius. IX, 9]. Внаслідок цього в Ольвію, вже на постійній основі, вводиться римська залога.

Причини агресії по відношенню до Ольвії від варварського поліетнічного об’єднання під назвою “тавро-скіфи” невідомі. Так, Д. Браунд припустив, що причиною конфлікту став контроль за джерелами солі на ольвійській хорі [Браунд 1991, с. 28-30], що могло спровокувати таврів та скіфів, які мешкали в околицях Ахіллова Дрома (Тендрівської коси) [Ptol. Geogr. III, 5: 11, 25; X, 5: 2; Dion. Per. 305-307],⁸⁷ для нападу на Ольвію. Своє бачення автор підсилює посиленням на свідчення Діона Хрисостома: щодо купівлі солі варварами у греків, і згадкою у цьому контексті скіфів, які мешкають навколо Херсонеса Таврійського [Dio Chrys. Or. XXXVI, 3]. Однак, таку версію не підтримала В. В. Крапівіна [Крапівіна 1991, с. 31-33]. Натомість, В. П. Яйленко вважає таку інтерпретацію причин війни між тавро-скіфами та Ольвією цікавою [Яйленко 2017, с. 591]. Тож, до епіграфічного або археологічного підтвердження, така версія може мати місце тільки у якості гіпотези.

Також, відсутня єдина точка зору на те, яке племінне об’єднання мається на увазі під терміном “тавро-скіфи” [Соломонік 1962, с. 153-157; Буйских 1989

⁸⁷ Про гавані “тавро-скіфів” у районі берегу гірського Криму згадує у своєму “Периплі” Аппіан [Arr. Per. 19].

в, с. 31-32; Зубарь 1997, с. 85-90].⁸⁸ Виходячи з їх територіального розташування за писемними джерелами, ймовірно, на Ольвію напало об'єднання сарматів, таврів та кримських скіфів [Крапивина 2005, с. 189; Ярцев 2011, с. 144-164].⁸⁹ Юліан Капітолін також повідомляє про те, що Антонін Пій: "... вів більшість своїх війн через легатів, а також часто приборкував аланів, які здійсмалися" [SHA. Ant. Pius. V, 5],⁹⁰ що видається цікавим у зв'язку з проблемою ідентифікації "тавро-скіфів", які загрожували Ольвії, у яких ряд дослідників вбачає сарматів або аланів [Буйских 1991, с. 134; Зубарь 2003-2004, с. 443-444; Симоненко 2015, с. 317; Яйленко 2017, с. 596].

Дані з розкопок городищ навколо Ольвії, у заповненні захисних споруд яких були знайдені сарматські трилопасні вістря стріл [Буйских 1989 в, с. 31], дозволяють припустити, що це варварське об'єднання складалася, переважно, з сарматських племен [Буйских 1991, с. 134; Симоненко 2015, с. 317]. Топографія сарматських поховань у цей час підтверджує їх розташування навколо Ольвії [Симоненко 1993, с. 38-98]. Проте, існує думка, що термін "сарматські" до цих наконечників може застосовуватися умовно, адже їх використовували різні племена [Виноградов 2006, с. 204-205].

В. М. Зубар приєднався до Р. Сайма, та піддав сумніву правдивість свідчень в "Історії Августів" [Зубарь 1993, с. 185-189; 1997 а, с. 85-90]. До того ж, він відкинув як аргумент появу римських монет імператора Антоніна Пія на укріпленнях навколо Ольвії [Буйских 1991, с. 135-136], аргументуючи, що їх датування, у більшості випадків, не визначено [Зубарь 2003-2004, с. 443]. У результаті, ольвійський напрямок варварського походу пояснено помилкою авторів "Історії Августів", а нашестя "тавро-скіфів" ототожнюється з Херсонесом [Зубарь 1993, с. 188]. Напад на Ольвію відноситься, на його думку, до першої половини II ст., та пов'язується з сарматськими міграціями [Зубарь 2005, с. 443-444]. Проте, така ідея суперечить археологічним матеріалам з

⁸⁸ Про невідповідність терміну "тавро-скіфи" та інші похибки в "Історії Августів" див.: *Syme* 1968 а, р. 70, 73-74.

⁸⁹ Слід відзначити, що у більшості ольвійських написів II ст. н. е. йде мова про посольства ольвіополітів до сусідніх скіфських або сарматських царів [IOSPE I² 39, 51, 54].

⁹⁰ Про це може згадуватися у латинських написах [CI. VI 1208; Перевалов 2011, с. 17-18].

розкопок городищ навколо Ольвії, де у культурному шарі середини II ст. простежуються сліди згарищ [Бураков 1976, с. 5; Буйских 1991, с. 134]. Тож, така інтерпретація історичного джерела не є коректною, зважаючи, зокрема, на час введення римської залоги в Ольвію раніше 160-х рр., на що вказує датування римського військового диплому.

Наслідки бойових дій, пов'язаних з цією подією, відобразилися на Петухівському городищі, де уздовж захисного муру виявлені поховання захисників укріплення [з літ.: Буйских 1991, с. 134]. Дослідниками зазначається, що погроми не зачепили городища Мис, розташованого на Березанському лимані, що може свідчити на користь східного напрямку пересування варварів [Буйских 1991, с. 134], а не північно-західного [Дзиговский 2003, 152], адже етнонім “тавро-скіфи”, вочевидь, позначає племена на схід від Ольвії [Plin. NH, 85]. До того ж, у написах римського часу етноніми таври та скіфи територіально співпадають у межах Таврики [напр.: КБН 40, 1237], а у епітафії Т. Плавтія Сильвана згадується осаджений скіфами Херсонес [CIL XIV 3608].

Слід визнати, що система городищ навколо Ольвії, сформованих на кшталт римського лімесу, стримала натиск союзу варварських племен на Ольвію. Адже, на відміну від цих укріплень, слідів руйнувань цього часу у самому місті не зафіксовано [Буйских 1991, с. 134; Крапивина 1993, с. 148-150]. Тож, вочевидь, римські війська прийшли на допомогу вчасно, і отримали над варварами “яскраву перемогу”,⁹¹ якщо про це навіть згадали серед військових успіхів Антоніна Пія [SHA. Ant. Pius. V, 5]. З цією подією ототожнена перемога над “натовпом супостатів”, яку “народ вшановує жертвоприношеннями”, про що згадується у ольвійських посвятах [IOSPE I² 175; див також: Буйских 1991, с. 134; Крапивина 1993, с. 148]. Не слід забувати про те, що в результаті цієї війни Ольвія отримала від варварів заручників, що можна розцінювати як привілей вільного міста.

⁹¹ Вірогідно, у період війн разом із римським гарнізоном діяло місцеве ополчення [Латышев 1887, с. 169].

Тож, наведені дані свідчать на користь правдивості повідомлення Юліана Капітоліна в “Історії Августів” щодо введення в Ольвію римських військ за Антоніна Пія, та правильності датування руйнувань городищ навколо Ольвії серединою II ст. н. е., а не першою третиною цього сторіччя. Не випадково, що серед римських денаріїв, включно до II ст. н. е., саме монети цього імператора масово з’являються на городищах ольвійської округи. Їх кількість в Ольвії, у порівнянні з раннім періодом [Карышковский 1965, с. 57; 1988, с. 118], суттєво збільшується (Табл. II), що також свідчить на користь появи в Ольвії римської залози саме у цей час.⁹²

До того ж, за часів Антоніна Пія на монетах Ольвії знову з’являється зображення римського орла, а з 170-х рр. і до 235 р. н. е. – портрети імператорів [Зограф, 1951, с. 143-144]. У цей же час відбудовуються римські табори Дідова Хата, та, вірогідно, Дар’івка [Буйских 1991, с. 135], про що свідчить денарій імператорів Антоніна Пія та Марка Аврелія з розкопок форту Дідова Хата III [Буйских 1975, с. 5; Кропоткин 2000, № 2327].

Отже, римський військовий диплом з Ольвії підтверджує свідчення з “Історії Августів” стосовно надання імператором Антоніном Пієм військової допомоги у вигляді римських військ. Також встановлено дату цієї події – до 156 р. н. е. [Ivantchik 2007, с. 235]. Диплом вказує на те, що місія римських військ, у зв’язку з загрозою Ольвії від навколишніх племен, не була короткочасною – результатом стало розквартирування в Ольвії постійної залози, до складу якої увійшли моряки Мезійського флоту. Їх присутність також засвідчена в Тірі [Карышковский 1987, с. 52-56] та Херсонесі [Соломоник 1983, № 6-7, 9, 18, 26, 34]. Додамо, що комбіновані сухопутно-

⁹² Монетні знахідки та клади римських монет епохи Антоніна Пія відомі у римській фортеці Орловка (Картал) [Бондарь 1982, с. 133-135; Бондарь, Булатович 2001-2002, с. 174-175; Бруяко, Носова 2010, с. 66, 69]. Загалом, з середини II ст. н. е. кількість римської монети у Дунай-Дністровському межиріччі різко збільшується [Нудельман 1982, с. 130-131].

морські акції на той час вже проводилися римською армією у Нижньобузькому регіоні [з літ.: Козленко 2016 а, с. 248-256].⁹³

Таким чином, політика римської адміністрації по відношенню до античних міст Північно-Західного Причорномор'я у першій половині II ст. полягала у їх військово-політичній та економічній підтримці. Надання своєчасної допомоги грецьким містам стримувало спроби варварських племен прокласти шлях до кордонів Римської імперії. Одну з ключових ролей у цьому відіграла Ольвія, яка у цей час стає римським форпостом у варварських землях, контроль над якими був необхідним завданням для безпеки самої імперії.

3.3. Римська військова залога в Ольвії та будівництво цитаделі

Одним із важливих проявів римської будівельної традиції в Північному Причорномор'ї стало зведення цитаделей в Тірі, Ольвії, Херсонесі, а також укріплень за межами міст [Крижицький 1989, с. 47-48]. Військова присутність підрозділів римської армії в Ольвії в I-III ст. відобразилася як на плануванні римської цитаделі [Буйських 1977, с. 50-55; Крапивина 1993, с. 25-31; Крыжицкий 1993, с. 176, 185], так і польових укріпленнях, винесених за межі міста [Буйських 1991, с. 48-78; Крыжицкий 1993, с. 181, 184, 186; Козленко 2016, с. 78-87].

Для укріплених поселень вибирались місця з найбільш вигідними стратегічними позиціями, які дозволяли контролювати навколишню територію і заважати супротивнику концентрувати сили [Буйських 1991, с. 81-84]. У перші сторіччя нової ери найбільш вигідними для розташування фортів вважалися плато біля водних артерій з оглядом навколишньої території. Для них характерна наявність двох-трьох ліній оборони, які складалися з ровів, валів та стін. Таким чином, вони були розраховані на довготривалу облогу.

⁹³ Активна діяльність Дунайської флотилії у II ст. представлена на рельєфних зображеннях на колоні Траяна у Римі, де присутні римські кораблі, які були зайняті перевозкою військ та провіанту [Vulpe 2002, р. 135-137, 145, 167-169].

Цим вимогам у Нижньому Побужжі відповідали три відомих на сьогодні укріплених пункти: Кам'янка V (північно-західний кордон), Скелька (південний схід) та Мис (захід) (рис. 2). Городище Мис розташовано на плато біля р. Сосик та Березань; городище Скелька – в місці злиття Дніпровського на Бузького лиманів. З них найкращим чином видно навколишню територію. Зі Скельки було видно Ольвію, якій, у разі небезпеки, можна було подати сигнал.

Одним з найбільш досліджених укріплень хори Ольвії є Козирське городище, розташоване з північно-західної сторони міста на вигідній ландшафтній позиції, на правому березі Бузького лиману [Бураков 1976]. Воно має форму неправильної трапеції, займало площу близько 6 га і виконувало роль так званого опорного пункту (*burgus*), у завдання якого входило сигналізувати у разі небезпеки навколишнім поселенням і самій Ольвії, та тримати осаду до прибуття підмоги [Буйских 1991, с. 85]. З найвищої точки даного району, де крутий схил і захисні споруди надійно захищали поселення, було добре видно навколишню територію. У момент нападу мешканці навколишніх неукріплених поселень могли сховатися в окремій південній частині городища (*refugium*). Ця південна незабудована частина могла виконувати одночасно декілька функцій: як притулок і як тренувальна площа для воїнів, так званий *campus*.⁹⁴

Оточена стінами, товщиною 6,5 м, ровом, шириною 22 м і глибиною 3 м, та, ймовірно, баштами, ця південна частина була невеликою фортецею. Головна брама фортеці розташовувалася у північній оборонній лінії. Зручне розташування фортеці біля Бузького лиману, в 12 км на північ від Ольвії, може свідчити про наявність на її нижній терасі гавані. Існує гіпотеза, що на теренах

⁹⁴ Слід зазначити, що для римських військовослужбовців кампус був одним з ключових місць у таборі, адже тренуванням солдати присвячували значну кількість часу. Не виключенням була і римська залога Ольвії, про що може свідчити надгробок від імені армаментарія XI Клавдієвого легіону Галерія Монтана [IOSPE I² 236] – вочевидь, римського військового інструктора Так, наприклад, у римській фортеці Харакс простір між нижньою та верхньою захисними стінами був вільним від забудов [Ростовцев 1900, с. 152], і призначений для військових тренувань, оперативного розгортання військ [Блаватский 1951, с. 261], або у якості тимчасового притулку для навколишнього населення у разі небезпеки [Зубарь 2000, с. 184-185].

Козирського городища мешкали ветерани римської армії [Буйських 1991, с. 59-62, 136].

Розкопки Козирського городища надали велику кількість обпаленої цегли, яка є характерною ознакою провінційно-римської техніки будівництва. Використання системи мурування з обпаленої цегли на вапняному розчині (*opus caementicium*), загалом характерне для римської будівельної техніки [Lamprecht 1987; Wright 2005, p. 181]. На Козирському городищі відомі приклади декоративного оздоблення фасадів та інтер'єрів, близькі аналогії яким походять з римських провінцій та безпосередньо Риму [Бураков 1976, с. 50-63; Буйських, Сон 2013, с. 436-443].⁹⁵

Таким чином, вивчення матеріальної культури даного поселення дозволяють виділити на ньому окремі елементи римської провінційної культури: будівельні матеріали і техніка, а також речовий матеріал, зокрема керамічний та скляний посуд, фібули тощо. Не виключно, що у загальному контексті Козирське городище виконувало функції опорного пункту Ольвійської держави військово-господарчого призначення, на який була покладена охорона північного-східного кордону Ольвійської держави [Зубарь 1994 б, с. 79].

Окремою складовою вивчення будівельної діяльності римської залоги Ольвії є виділення стандартів лінійних мір, які використовувалися при зведенні фортифікаційних споруд. Цій темі, яка розглядає стандарти античної метрології у Північному Причорномор'ї в більш ранній час, присвячено кілька спеціальних досліджень [Буйських А. 1987, с. 26-28; 1996, с. 80-84; з літ. Буйських А. 1999, с. 95-100]. Однак, про лінійні міри римського часу, які застосовувалися у цьому регіоні, відомо не так багато.

Стандартизація фортів та башт [див. напр.: Gregory, Gurney 1986, p. 33; Буйських 1991, с. 68; Tentea, Oltean 2009, p. 1515-1523; Gudea 2005, p. 35; Jęzcmienowski 2012, p. 43-50] свідчить про єдиний стандарт міри довжини, яка

⁹⁵ Такі цегли відомі з новітніх розкопок в Ольвії [Твардецький, Буйських, Новиченкова 2017, с. 47].

застосовувалася при розбитті укріплень. Такою одиницею виміру служив *pes Romanus* – римський фут [Vitruvius, X, 10-15; Polybius, VI, 27-31; Vegetius, III, 8; Pseudo-Hyginus, De Munit. Castr. 1-50; Greaves 1647, p. 1-41] у 29,57 см [Dilke 1987, p. 26]. У Північному Причорномор'ї його застосування вже простежено в святилищі римського військового табору в Балаклаві [Sarnowski, Savelja 2000, S. 62-63], і невеликому портику з Тіри [Сон, Буйських 2013, с. 242].

Для Ольвії вивчення планування та розташування укріплень, які можна ототожнити з римськими військовими таборами: Дідова Хата III, Дар'ївка [Буйських 1991, с. 67-68], і Кам'янка V [Козленко 2016, с. 79-82], – свідчить про застосування стандартів, характерних для римських укріплень уздовж лімесу. Ймовірно, саме римський фут використовувався при зведенні оборонних споруд ольвійської округи [Бураков 1976, с. 16; Буйських 1991, с. 58, 61]. Про прийоми римського будівництва також свідчить декорована розетою цегла з Козирського городища, сформована з урахуванням римського фута [Сон, Буйських 2014, с. 49].

Про те, що в забудові цитаделі Ольвії брали участь солдати римської армії свідчать епіграфічні пам'ятки, зокрема будівельний напис (рис. 15) зі згадкою трьох легіонів [IOSPE I² 322]. Для інтерпретації цього напису проблемним є закінчення четвертого рядка. Погодитися з визначенням у цьому рядку згадки VI Астурійської когорти дійсно непросто⁹⁶ – про неї дотепер мало що відомо [CIL II 2637], не кажучи вже про те, що в Нижній Мезії доказів її присутності досі не виявлено [Matei-Popescu 2010]. Відповідно, навряд чи вона могла бути розквартирована в Ольвії. У зв'язку з цим цікавою видається інше тлумачення цього рядка, – зі згадкою протяжності зведеної римськими солдатами споруди на території цитаделі [Зубар, Сон 1995, с. 186], ймовірно, ділянки стіни [Ростовцев 1915, с. 8].

Якщо в даному напису вказується довжина в 206 футів (61 м), то не випадковим здається її співставлення з розмірами сторін в 61-65 м римських

⁹⁶ VI Астурійську когорту припускав у цьому рядку М. І. Ростовцев [Ростовцев 1915, с. 8-10], що було підтримано рядом вчених [Тудор 1960, с. 245; Цветаева 1979, с. 36]; I Астурійську алу припускають В. І. Кадеєв та С. В. Дьячков [Кадеєв, Дьячков 1985, с. 33].

фортів Дідова Хата III, Дар'ївка, і двох внутрішніх укріплень Кам'янки V. До того ж, східна сторона римського табору біля с. Бистрець [Бондар 2013, с. 86] дорівнює, як і в Кам'янці V,⁹⁷ 260 м, або 880 римським футам.⁹⁸

Під час вибору місця для розбивки таборів Дідова Хата III, Кам'янка V і Дар'ївка були враховані всі необхідні вимоги: панівне плато, високі кургани поруч, водні джерела поблизу і т. д. [Joseph. Flav. Bell. Jud., III, 7, 4; IV, 1, 3; Pseudo-Hyg., De Munit. Castr. 56; Veget., I, 22; III, 8]. Римський форт Кам'янка V відповідає римській військово-польовій фортифікаційній практиці, з майже квадратною формою [Polyb., VI, 41; Joseph. Flav. Bell. Jud., III, 5, 1; Pseudo-Hyg., De Munit. Castr. 21], розмірами 880 × 915 футів зовнішнього периметра оборонних споруд, і 206 × 220 футів внутрішніх укріплень. З огляду на стратегічне розташування на незахищеній природними перешкодами місцевості, він має складну систему оборонних споруд [Козленко 2016, с. 80-82]. Про існування єдиного плану при зведенні римських таборів на території Ольвійської держави, безумовно, свідчить ідентичність двох внутрішніх укріплень Кам'янки V і Дідова Хата III.

Як відомо, задля безпеки римські польові табори обносилися глибокими і широкими ровами [Veget., I, 24; III, 8]. Розріз рову зовнішньої оборонної лінії римського форту Кам'янка V, біля головних воріт, показав, що його ширина становить 5,3 м, глибина від рівня материка – 1,8 м. Рів східного внутрішнього укріплення має глибину 2,6 м від рівня материка. Ширина рову по верху – 6,5 м, по низу – 2 м. Рів західного внутрішнього укріплення має ширину 7,6 м, глибину від рівня материка – 2,1 м [Козленко 2016, с. 80-81]. У його заповненні, в цій частині укріплення, виявлено значно менше керамічного матеріалу, ніж у попередньому. Ця тенденція простежується і на поверхні обох об'єктів. Даний факт, у зв'язку з наявністю одиничного укріплення в Дідовій Хаті, наштовхує на припущення щодо кількості підрозділів, які зводили форти.

⁹⁷ Про застосування солдатами римського фута при зведенні польових укріплень на лімесі свідчить ряд будівельних написів, напр.: RIB: 1445; 1816; 1818; 1820 та ін.

⁹⁸ Слід зазначити, що більшість римських таборів уздовж р. Дунай побудовано з урахуванням основних принципів фортифікаційного мистецтва, викладених в трактаті Псевдо-Гігіна [Бондар 2013, с. 86].

Форма рову східного внутрішнього укріплення подібна рову східної частини городища Скелька, яке, завдяки ландшафту розділене на дві половини [Буйських 1991, с. 70-71]. Таким чином, його планування, з двома окремими укріпленнями схоже на внутрішній устрій Кам'янки V. Дещо подібний Кам'янці V за своїм плануванням форт I ст. н. е. відомий на території Британії [Start 1985, р. 13-18], проте він набагато менший за площею, і з одним внутрішнім укріпленням.

Головні ворота укріплення (*porta praetoria*) звернені у бік ймовірної появи супротивника [Pseudo-Hyg., De Munit. Castr. 56]. Поздовжня дорога (*via praetoria*) проходила, вочевидь, між двома внутрішніми укріпленнями форту. Згідно з правил розбивки римських таборів, мала існувати і поперечна дорога (*via principalis*), яка розділяла укріплення [Pseudo-Hyg., De Munit. Castr. 10]. Між двома внутрішніми укріпленнями, і між східною частиною східного внутрішнього укріплення і зовнішнім валом, мають бути дотримані дистанції – *intervallum* [Pseudo-Hyg., De Munit. Castr. 14]. Цей фортифікаційний елемент присутній і на городищі Скелька [Буйських 1991, с. 98-100]. Додаткових перешкод, таких як *titulus* або *clavicula*, які застосовувалися на городищах ольвійської округи [Буйських 1991, с. 97], в проїмі валу з зовнішньої сторони не простежується. Також не помітні вони у внутрішніх укріпленнях. Проте, не виключно, що вони, як і додаткові рови, все ж таки мали місце у цьому таборі, адже зовнішні перешкоди навколо римських фортів уздовж лімесу – доволі поширений фортифікаційний прийом [напр.: Wilson 1984, р. 51-61].

Загальна площа форту Кам'янка V дорівнює 7 га – близько половини території табору I Італійського легіону в Новах [Sarnowski 2016, р. 178-179]. Вочевидь, за своїм плануванням, табір в Кам'янці розрахований на вексилляцію. Про вексилляції в укріпленнях (*praesidio*) на північ від р. Дунай у першій чверті II ст. н. е. відомо з папірусу Ханта [з літ.: Syme 1959, р. 31; Fink 1971, р. 224-227; Бондар 2013, с. 25-26]. Фортеці таких розмірів як Кам'янка V призначалися для гарнізонів, розрахованих на ведення бойових дій в будь-який період року [Bishop 1999, р. 115], а її площа може свідчити про реальний

ступінь загрози. Тобто, фортеця такого розміру – реакція на дії великих ворожих угруповань.

Планування і площа цього форту свідчать, що в ньому одночасно дислокувалося не менше 400-600 осіб (*cohors quingenaria*), і цілком можливо, що центурії з різних підрозділів, розташувались в окремих укріпленнях в межах одного загального, тим самим зберігали свою військову ідентичність в периметрі форту. Якщо ж табори Дідова Хата III і Кам'янка V зводили різні загони, то загальна кількість римських солдатів можна було б визначити чисельністю *cohors milliaria*, тобто близько 1000 осіб.

Нами вже було висловлено припущення про ймовірне розміщення сарматських союзних військ у межах римського форту Кам'янка V [Козленко 2016 а, с. 234]. У такому випадку планування форту Кам'янка V відразу враховувало розміщення в ньому союзних військ – сарматів-аорсів, які згадуються в декреті з-під Мангупа. Щодо розташування допоміжних загонів союзних військ є відомості в описі римських таборів у античних авторів [Joseph. Flav. Bell. Jud., IV, 9, 1; Pseudo-Hyg., De Munit. Castr. 19, 29, 43; Veget., III, 1], зокрема, про союзну кінноту в межах табору згадує Полібій [Polyb., VI, 30]. Окрім цього, про перебування сарматської кавалерії в укріпленнях відомо завдяки дослідженням римського форту Рібчестер у північній Британії [CIL VII 218, 229; Richmond 1945, p. 17; Перевалов 2011, с. 18-19]. Додатковим підтвердженням на користь такої версії може стати повідомлення Тацита про спільні дії сарматської кінноти і римських військ у Північному Причорномор'ї в період римсько-боспорської війни 45-49 рр. н. е. [Tac. Ann. XII, 15-16].

Ще одним доказом застосування римської будівельної техніки на території Ольвійської держави стало відкриття пілона та ділянки куртини (рис. 5) північної оборонної стіни римської цитаделі Ольвії [Крыжицкий, Хмелевский 2010, с. 137-141; Хмелевский 2016, с. 95-105]. Конструкція воріт римської цитаделі Ольвії, з вежею і пілоном, має аналогії в укріпленнях вздовж лімесу [напр.: Gudea 2005, S. 354, 463; Bechert 1971, S. 201-287], зокрема, у Новах [Zakrzewski 2015, S. 18-22; Sarnowski 2016, p. 187]. За своїми

параметрами вони співпадають з воротами деяких римських фортець уздовж лімесу [напр.: Mackensen 2012, p. 51]. Тобто, при плануванні та зведенні римських укріплень в Ольвії, та навколо неї, використовувалася стандартна для Римської імперії одиниця виміру – римський фут. Дана лінійна міра слугувала в якості стандарту і для будівельних керамічних матеріалів, зокрема *tegulae romana* з Ольвії, та Козирського городища. Його застосування у виробництві римської цегли простежено, зокрема, у Новах [Виєнські 2003, p. 11, 20].

В Ольвії також відомі знахідки цегли з відбитками собачих лап. Маркування римської цегли відбитками лап зустрічається, в тому числі, з клеймами легіонів. Такі випадки дослідники пов'язують з римським армійським середовищем. У великих кількостях такі мітки є на черепиці та цеглі з римських фортець Віндоланда та Йорк [McComish 2012 p. 74, 211, 363, 386, 420, 432, 440]. При розкопках закритих археологічних комплексів на території цитаделі Ольвії також виявлені фрагменти черепиці римського часу з відбитками собачих лап. Такі позначки також відомі з Козирського городища [Бураков 1976, с. 51].⁹⁹

Відсутність легіонних клейм на черепиці та цеглі з Ольвії можна було б пояснити змішаним складом вексилляцій. Однак, у Північному Причорномор'ї клейма вексилляцій відомі в Тірі [Карышковский, Клейман 1985, с. 99; Сон 1993, с. 33, 36], Херсонесі [Борисова 1961, с. 39-45], Хараксі [Новиченкова, Новиченкова-Лукичева 2009, с. 61-71], на городищі Альма-Кермен [Зубарь 1994 б, с. 71], а також римських укріпленнях у Балаклаві та на висоті Козацькій [Sarnowski, Savelja 2000, S. 225-230]. Такі клейма відомі у військових таборах нижньодунайського лімесу [Gudea 2005, S. 478]. До того ж, виробничі комплекси з черепиці та цегли зафіксовані на ділянці Нижнє місто, з зовнішньої сторони від захисного муру, під яким розташовувалися римські казарми. Тому відповідь на це питання ще попереду.

Проте, лапідарні будівельні написи безперечно свідчать про перебування в Ольвії римської залози. Так, завдяки латинському будівельному напису 160-

⁹⁹ У Північному Причорномор'ї, за аналогіями на римському лімесі, трапляються відбитки римських військових сандалій на черепиці [Зубарь 1994 а, с. 81; Журавлев 2007, с. 112-119; Новичихин 2018, с. 170-176].

170-х рр. [IOSPE I² 322; Ростовцев 1915, с. 1-15] відомо, що в Ольвії розташовувалася вексилляція, яка складалася з солдатів I Італійського, V Македонського та XI Клавдієвого легіонів, під єдиним командуванням центуріона. Її прийнято ототожнювати з активною будівельною діяльністю на території Верхнього міста Ольвії [Ростовцев 1915, с. 7], яке, услід за Б. В. Фармаковським, вважається римською цитаделлю.

Як відомо, в перші століття нової ери Ольвія топографічно складалася з двох частин: цитаделі, розташованої у південній частині Верхнього міста, та Нижнього міста. Цитадель займала площу близько 4 га. Даних щодо її внутрішнього планування наразі небагато. У центрі забудови, на перехресті декількох вулиць досліджено будівлю, інтерпретовану як преторій (*praetorium*) – головну адміністративну будівлю командного пункту римських військ [Ветштейн 1957, с. 79]. Підставою для цього є планування цієї споруди, яке має аналогії з преторіями римських фортець у Нижній Мезії [з літ.: Буйських 1991, с. 44].

Біля північно-східної куртини ольвійської цитаделі виявлено залишки приміщення [Фармаковский 1926, с. 157-158], яке могло слугувати арсеналом. Велику будівлю біля північної стіни, з П-подібно розташованими приміщенням та подвір'ям спочатку було визначено як казарми [Фармаковский 1908, с. 9-10], а пізніше – як приміщення воєначальника [Крыжицкий 1985, с. 159-161; Буйських 1991, с. 46]. У межах цитаделі відома ще одна монументальна споруда, розташована біля південно-східної захисної лінії, вірогідно пов'язана з римською залогою [Крыжицкий 1985, с. 30, 160; Буйських 1991, с. 47]. До забудови Верхнього міста належить також храм Аполлона Простата, який, міг розташовуватися на форумі [Крыжицкий 1985, с. 162].

С. Д. Крижицкий зазначав, що зведення цитаделей у античних містах Північного Причорномор'я у римські часи здійснювалося без урахування традиційно сформованих містобудівельних ансамблів і навіть усупереч їм [Крыжицкий 1993, с. 176]. Проте, це можна було б пояснити вже існуючими

забудовами античних міст Північного Причорномор'я на момент розташування у них римських гарнізонів. Теж саме стосувалося й Ольвії.

Слід зазначити, що загальна ситуація з інтерпретацією забудови ольвійської цитаделі до цього часу дискусійна. В. М. Зубар, порівнюючи цитаделі Ольвії і Херсонеса, наголошував на сумнівності саме такої інтерпретації пешої, оскільки римська цитадель Херсонесу мала площу 0,9 га. Тобто, на його думку, цитадель Ольвії мала містити у 4 рази більше солдатів, ніж цитадель у Херсонесі. Також він вважає, що інтерпретація споруди із підвальними приміщеннями як преторію сумнівна, оскільки цей архітектурний комплекс не нагадує римські житлові будинки, а казарма у Верхньому місті більш схожа на будинки елліністичного часу [Зубарь 1998, с. 92-95].

Проте, всі ці аргументи не є вирішальними для інтерпретації ольвійської цитаделі, передовсім, через появу в останній час значної кількості нових даних. Передовсім, основна маса військ херсонеської залоги розташовувалася за межами цитаделі, що доведено новітніми дослідженнями [Sarnowski, Savelja 2000; Karasiewicz-Szczypiorski 2015, S. 125-130]. Крім того, дослідженнями останніх років у північній частині цитаделі Ольвії було відкрито нову ділянку оборонного муру [Крыжицкий, Хмелевский 2010, с. 137-141; Хмелевський 2018, с. 95-105], звідки походять фрагменти римської військової амуніції (рис. 30, 1-2, 8) та латинський напис (рис. 31). Приміщення, у якому були знайдені фрагменти римського військового диплому [Іванчик, Крапивина 2007, с. 66-83], розташоване біля захисної стіни, і може вказувати на існування характерної для римських укріплень канаби. Щодо будівлі "казарми", то знахідки фрагментів амфор римського часу з її дослідження [Крыжицкий, Хмелевский, Диатроптов 2007, с. 5-8] не дозволяють відносити цю споруду до житлових будинків елліністичного часу.

Отже, наразі є всі підстави вважати, що з середини II ст. н. е. у Верхньому місті Ольвії розташовувалася римська вексилляція, яка складалася з солдатів легіонів і допоміжних військ римської армії, які звели у цей час фортифікаційні

споруди і адміністративні будівлі. Це дає можливість називати дану частину міста римською цитаделлю.

3.4. Преторій

В інтерпретації споруд римської залози Ольвії одне з головних питань викликає об'єкт, визначений як військова адміністративна будівля – преторій [Ветштейн 1957, с. 79; Буйских 1991, с. 42-46], або принципія [Буйских 1991, с. 46; Karasiewicz-Szczypiorski 2015, S. 135]. Будівля розташована у центрі цитаделі, на перетині вулиць. Її підвальна частина складалася з 10-12 приміщень, розташованих по периметру загальною площею 25×21 м (рис. 6). Наземний поверх цієї будівлі, складався з парадних приміщень із оштукатуреними стінами, та можливо, облицьованими мармуровими плитками підлогами, про що свідчить їх значна кількість з розкопок [Ветштейн 1967, с. 136]. Будівля примикала до вулиці, яку можна визначати як *via praetoria* [Буйских 1991, с. 42] – головну дорогу у римських таборах. Згідно з принципами розбивки римських укріплень, преторій, повинен бути розташований біля основних вулиць [Pseudo-Hug., De Munit. Castr. 4], і ближче до головних воріт [Polyb., VI, 27], що було дотримано в Ольвії.

Інтерпретація цієї споруди довгий час викликає дискусію. Планувальні особливості споруди та знайдений речовий матеріал дозволили автору розкопок встановити, що дана будівля є преторієм [Ветштейн 1957, с. 79]. В. М. Зубар наголошував, що таке визначення цього архітектурного комплексу є сумнівним [Зубарь 1998, с. 94-95], адже до цього С. Д. Крижицький зазначив, що цей архітектурний комплекс не нагадує римські житлові будинки через свою підвальну структуру [Крыжицкий 1985, с. 163]. Однак, сучасний аналіз знахідок з розкопок цієї споруди підтверджує її зв'язок з римською залогою Ольвії.

Серед виявлених предметів вирізняються: плаский кружок діаметром 8 см з зображенням букв НТО, розділених крапками, подібний до тессери, яка у римській армії мала відношення до караульної служби, срібний медальйон із зображенням чоловічої голови, теракотова фігурка орла на постаменті

[Ветштейн 1967, с. 136-137], та низка інших побутових речей. Серед них неабиякий інтерес викликає фігурка теракотового орла (рис. 43, 1), який був знайдений в одному з південних підвалів цієї будівлі, у шарі згарища. На думку автора розкопок, він уособлював значок легіону і розташовувався у військовому святилищі [Ветштейн 1957, с. 79; див. додаток Б]. Ще одна “теракотова пташина голівка” (фрагмент від теракотового орла) була знайдена у центральному підвалі Л [Ветштейн 1972, с. 173]. Разом із нею було знайдено червоноглиняний мортарій з дворядковим клеймом, уламок мармурового мортарію, червонолаковий і скляний посуд, а також залізні та бронзові предмети.

В одному з підвалів знайдено світильник у формі людської стопи [Славин 1956, с. 31, рис. 4; Ветштейн 1957, с. 78]. Ці світильники, які датуються серединою I-II ст. н. е. [Шейко 2017, с. 116-117], таким чином, з’являються в Ольвії не раніше середини II ст. н. е., оскільки у цей час було збудовано преторій. Цікаво відзначити, що подібні, але бронзові лампи, відомі з розкопок римського військового табору Віндонісса [Loeschke 1919, taf. XXIII, 1084a-b, 1085].

У підвалах О і Н преторію, як і у розташованому на північ від нього приміщенні, були знайдені т. зв. рубчасті червонолакові світильники з зображенням гладіаторів [Ветштейн 1971, с. 168; Ветштейн 1972, с. 174], теракоти, фрагменти мармурових статуй і барельєфів, амфори, значна кількість червонолакового, кухонного і скляного посуду.¹⁰⁰ У преторії також знайдена сіролощена чаша з довгою горизонтальною ручкою [Ветштейн 1967, с. 136], орнаментована врізаними подовжніми і поперечними лініями, косими овалами і кружечками, з головою собаки на кінці (рис. 57, 2). Це патера – типowo

¹⁰⁰ Слід зазначити, що такі ж світильники знайдені у казарменому комплексі на ділянці Нижнє місто [див. нижче]. Як відомо, вироби з зображенням гладіаторів, зокрема лампи [Miączewska 2015], були поширені у місцях дислокацій римських військ у Дакії та Нижній Мезії [Bondoc 2006, p. 29-42]. Аналогії ольвійським світильникам з зображеннями гладіаторів з ділянки НГ [Sheiko, Puklina 2019, p. 75-77, fig. 4, 1-3] див.: Miączewska 2015, p. 127. З території римської цитаделі Ольвії походять світильники з зображенням озброєння та амуніції гладіаторів. Аналогії див.: Miączewska 2015, p. 406, c.b. 5.

римський посуд [Eggers 1951, Taf. 13, 154-155]. Такі керамічні вироби імітували металеві прототипи [напр.: Bondoc 2000 а, р. 52-53, no. 42]. Вони датуються II ст. н. е., і відносяться до кнідського імпорту [Журавлев 2017, с. 119]. Дату її появи та побутування в Ольвії можна також звзвити до середини – другої половини II ст. н. е.

Крім того, у преторії знайдено: уламок ступні від чоловічої мармурової статуї, фрагмент мармурової статуї зі складками одягу, фрагменти мармуру з грецькими написами [Славин 1956, с. 31; Ветштейн 1972, с. 174], а також вапнякова база колони та капітель колони [Ветштейн 1967, с. 136],¹⁰¹ що видається закономірним, адже у римських адміністративних будівлях військових таборів неодноразово знаходять такі архітектурні деталі як: бази колон, капітелі тощо [напр.: Meier-Arendt 1983, S. 37]. Окрім цього, тут знайдено кам'яний вівтар, мармуровий карниз, та фрагменти мармурових плиток, зокрема з частково збереженим рельєфним зображенням ноги коня з зображенням фракійського вершника (?) з розкопок підвалів Д, Ж і З [Ветштейн 1966, с. 14].

Щодо функцій окремих приміщень преторію, можна лише висловлювати припущення. Наприклад, у римській фортеці Дробета навколо преторію розташовувалися приміщення, у яких зберігалася зброя (*armamentarium*), а з північної частини – знаходилася група приміщень, у центрі яких був розташований *sacellum* – зал для зберігання знамен військових частин та зображень богів-покровителів. По обох сторонах від преторію розташовувалися *horrea*. У підземній частині преторію, на кшталт ольвійської гарнізонної будівлі, ймовірно, зберігалася казна [Бондарь 2013, с. 77].

¹⁰¹ Окрім мармурових баз колонок (або вівтарів) з іменем римського центуріона з казарм у Нижньому місті Ольвії, фрагмент мармурової профільованої бази колони, або вівтаря, загальним діаметром близько 65 см (рис. 30), також знайдений у центральній частині кам'яного перекриття зольника римського часу (I-III ст. н. е.), на нижній терасі Козирського городища, у 12 км на північ від Ольвії (розкопки автора у 2019 р.). За деякими критеріями матеріальної культури [див. напр.: Сон, Буйських 2014, с. 48-54], на цьому поселенні припускається перебування ветеранів римської армії [Буйських 1991, с. 59-62, 136]. У зв'язку з цим не випадковими видаються знахідки на Козирському городищі керамічних мортаріїв [Бураков 1976, с. 84, табл. XII, 13-15] і теракоти римського воїна [Бураков 1988, с. 73-75].

Поряд із преторієм відкрито частину споруди із унікальною для Ольвії керамічною вимосткою на глиняному розчині, з домішками піску та вапна, викладену з фрагментів черепиці у системі кладки викладеної торцем вгору, у вигляді “ялинки”, що перемежує з подвійною поздовжньою лінією. Такі вимостки – *opus spicatum* [Крапивина 2006, с. 102], характерні для римської будівельної традиції [Adam 1994, р. 288-289], але зазвичай викладалися з цегли [Brodribb 1987, р. 50-51]. Характерні вони і для римських фортець: зокрема, така техніка будівництва зафіксована у Новах [Wiernacki 2003, р. 13, fig. 2].

Тобто, незважаючи на те, що планування і наявність підвальних споруд даної будівлі викликають сумніви в його розумінні як преторію, матеріал з розкопок свідчить про її гарнізонне призначення. Надмірну заглибленість цієї будівлі можна пояснити багат шаровістю ольвійського городища і, відповідно, пухким ґрунтом, який не був надійною основою для фундаменту такої споруди. Так, при виході на рівень материкового льосу, з залишками найбільш ранніх споруд [Буйских 2012, с. 61-62], земляні роботи будівельниками римської цитаделі були припинені.¹⁰² Отже, планування споруд римської залоги, безумовно, залежало від особливостей ландшафту та вже існуючої забудови Верхнього міста Ольвії.¹⁰³ До того ж, траплялося, що фундаменти римських військових адміністративних будівель були належно заглибленими [напр.: Busch 2011, S. 83, Abb. 41].

3.5. Казарми римської залоги в Нижньому місті

У місцях дислокацій римських військ для розташування особового складу гарнізонів використовувалися казарми (*contubernia*), різноманітні конструкції яких відомі завдяки розкопкам римських укріплень [Petrikovits 1975, S. 35-43; Holder 1982, р. 29-40; Bărbulescu 1987, S. 168-172, fig. 49; Davison 1989, р. 12-13, 267-270; Baatz 1993, S. 36-37, 41; Breeze, Dobson 1993, р. 550; Breeze 1994, р. 33-

¹⁰² Про те, що ранні будівельні залишки на теренах цитаделі Ольвії піддалися руйнації внаслідок перепланування у римський час, зазначав ще Б. В. Фармаковський [Фармаковский 1926, с. 156].

¹⁰³ Вірогідно, з подібною ситуацією зіткнувся особовий склад римського гарнізону у сирійському місті Дура-Европос [див.: Hopkins, Rowell 1934, р. 201-237].

34, 44, fig. 23; Richardson 2004, p. 134; Campbell 2009, p. 150; Bishop 2012, p. 87]. Вважалося, що в Ольвії єдину казарму було досліджено Б. В. Фармаковським [Фармаковский 1908, с. 9-10], із внутрішньої сторони північного муру цитаделі. Однак, судячи з аналізу архітектурних та матеріальних решток на ділянці НГ в Нижньому місті, можна припускати наявність цілого комплексу приміщень, які належать до цієї категорії римських військових споруд.

Так, у 1935-1938, 1940 і 1946 рр. під керівництвом Л. М. Славина провадились розкопки у Нижньому місті Ольвії. На цій території були досліджені архітектурні споруди елліністичного та римського часів. Серед них значний інтерес у контексті тематики римської військової присутності в Ольвії становить низка приміщень, розташованих уздовж захисної стіни та башти (рис. 7).

Йдеться про сім кам'яних блоків, прибудованих один до одного з внутрішньої сторони куртини, яка захищала Нижнє місто з півночі. Відкритий ансамбль складався з башти та двох куртин, що відходили на схід та захід. Розташовані впритул до східної стіни та башти, приміщення, площею 20-27 м² мали заглиблені фундаменти, примикали до муру, і утворювали з ним єдиний архітектурний комплекс оборонного призначення [Славин 1940, с. 51-59]. Сама стіна, за винятком нижніх рядів її фундаменту, була розібрана у новий час. Її ширина складала 1,7 м. Куртина облицьована з обох сторін великими плитами, її внутрішній простір був заповнений кам'яним бутом. Другу куртину, на захід від башти, було прокладено по схилу тераси.

Дослідниками запропоновано декілька варіантів реконструкцій цього архітектурного комплексу. Стосовно відтворення цього комплексу як каземативної куртини, для розміщення на ній інженерних машин [Буйських 1991, с. 23] є сумніви, оскільки кожне окреме приміщення у ньому мало черепичну кривлю, а кількість кам'яних ядер у приміщеннях налічує лише декілька одиниць. Тому, більш вірогідною видається реконструкція С. Д. Крижицького, за яким цей комплекс було призначено для розташування у ньому міської варти ольвійських мурів [Крыжицкий 1985, с. 144].

Східна куртина продовжувалася й далі на схід, про що свідчать результати проведених пізніше підводних досліджень. Так, на відстані 35 м від комплексу приміщень казарменого характеру було виявлено кам'яний майданчик, шириною 6,5 м, та довжиною 27 м, з прибудовою ($2,75 \times 3 \times 14,5$ м) у південній частині. Не виключно, що це може бути ще одна башта, або ж ворота [Буйських 1991, с. 24]. За нею, на відстані 135 м від берега, на лінії з захисною стіною, було виявлено ще один завал каменів, витягнутий з заходу на схід ($70 \times 17-25$ м) – продовження захисної стіни Нижнього міста Ольвії, або ж ще один комплекс казармених приміщень, на схід від гіпотетично розташованих між ними воріт. Протяжність цього завалу майже дорівнює загальному розміру комплексу казарм разом з баштою ($71,5 \times 7-15$ м) на сухопутній ділянці нинішньої тераси Нижнього міста. За своїми розмірами та характером обробки плити завалу нагадують башту римського часу на Заячій балці [Крыжицкий 1985, с. 135]. Продовження фундаменту північної оборонної стіни було також виявлено на ділянці Кліф-2, закладеній у створі зі східною частиною розкопу Нижнє місто [Крапивина 2006, с. 105].

У ході розкопок було встановлено, що до зведення казармених блоків на ділянці НГ знаходилися споруди кінця I – початку II ст. н. е. [Славін 1949, с. 14]. Другий будівельний період загально відноситься до II ст. н. е. [Славін 1949, с. 14]. Третій будівельний період можна пов'язувати з появою казармених комплексів та башти, і датувати другою половиною II ст. н. е. – першою половиною III ст. н. е. [Славін 1949, с. 14]. Самі казарми протягом свого існування також перебудовувалися [Славин 1940, с. 52-53].

Цей архітектурний комплекс має аналогію із казармами у цитаделі Херсонеса, біля куртини 19 і башти XVI, лише з тією різницею, що в Херсонесі між казарменими блоками та стіною була відстань. Низка цих приміщень пов'язана з римською залогою Херсонеса, а споруда поряд з ними – з приміщенням римського офіцера [Зубарь 2001-2002, с. 37-41]. Як і в Ольвії [Славин 1940, с. 73-74, рис. 53], навпроти неї розташовувалося кругла споруда

ритуального або виробничого призначення [Зубар 2001 а, с. 55-57].¹⁰⁴ Відомо, що культові дії особовий склад римського гарнізону Херсонесу здійснював у спеціально виділених для цього приміщеннях, які входили до комплексу адміністративних будівель гарнізону [Vinogradov, Zubar 1995/1996, S. 133].

У Херсонесі, біля офіцерського приміщення, яке, вірогідно, належало центуріону, і розташовувалося поруч із солдатськими казармами, існували вівтар та святилище [Зубарь 2001-2002, с. 37-41; Karasiewicz-Szczypiorski 2015, S. 22-23, 38]. У третій фазі римської військової присутності, за часів Антонинів, поряд із офіцерською будівлею припускається існування святилища штандартів [Karasiewicz-Szczypiorski 2015, S. 26].

Отже, планування архітектурного комплексу у Нижньому місті Ольвії схоже з римськими казармами на цитаделі Херсонесу [Буйских 1991, с. 23], які розташовувалися біля воріт, впритул до захисної стіни та поряд з баштою [Зубарь 2001-2002, с. 37-40].¹⁰⁵ До того ж, у кожному з цих блоків, як і належить, були вогнища для обігріву та приготування їжі [Славин 1940, с. 54-55; з літ.: Зубарь 2001-2002, с. 40].

Слід зазначити, що розміщення казармених блоків на ділянці Нижнє місто схоже з розташуванням приміщення, де було здійснено знахідку римського військового диплому – біля захисної стіни на території Верхнього міста [Иванчик, Крапивина 2007, с. 66-83; Ivantchik, Krapivina 2007, p. 219-242]. Так само у Верхньому місті під оборонною стіною римської цитаделі Ольвії розташовувалося приміщення казарми № 9 [Крыжицкий, Хмелевский 2010, с. 139-140].

¹⁰⁴ На користь їх виробничого призначення в Ольвії може свідчити їх внутрішнє заповнення, у вигляді утрамбованої глинистої маси світлого кольору [Славин 1940, с. 74]. Оскільки на цій ділянці за оборонною стіною розташовувалися печі для випалювання посуду, черепиці та каліптерів [Славин 1952, с. 55], ці круги могли використовуватися у якості отстійників для глини.

¹⁰⁵ Під захисною стіною та баштою була також розташована будівля вексилляції І Італійського легіону в Тірі [Клейман 1971, с. 229-238]. Враховуючи, що з середини 60-х рр. II ст. н. е. до середини III ст. н. е. римський гарнізон Тіри очолювали центуріони І Італійського легіону [Зубарь 1998, с. 117], подібне планування римських казарм у межах цитаделі можна припускати й там.

У приміщеннях на ділянці НГ, зокрема у казармених блоках, були знайдені: велика кількість римської червонолакової кераміки, кухонного та скляного посуду [Славин 1940, с. 56], світильники [Славин 1940, с. 59; Sheiko, Puklina 2019, р. 75-85],¹⁰⁶ фрагмент теракоти римського воїна з зображенням Мітри (або Марса) на щиті (рис. 48, 3), фрагменти римської військової амуніції другої половини II ст. н. е. (рис. 35, 5-6), римські фібули I-III ст. н. е. (рис. 38, 5-6, 8, 14), денарії I-III ст. н. е., залізні цвяхи, три теракотових орла (рис. 43, 2, 4), ідентичних за іконографією тому, який був знайдений у будівлі преторію, дві невеликі мармурові бази колонок (рис. 28-29) з написами імені центуріона I Італійського легіону М. Емілія Северина [Яйленко 1985, с. 88-89; 2017, с. 591-594; Виноградов 1990, с. 29, 32; Буйских 1992, с. 38] тощо.¹⁰⁷

Бази з написами були знайдені у східному приміщенні В (рис. 7). Виходячи з його розташування та набору знахідок, можна стверджувати, що воно належало римському офіцеру. Відомо, що центуріони, зазвичай, проживали в окремих, розміщених упритул до солдатських казармених блоків, бокових приміщеннях [Petrikovits 1975, S. 59-61; Davison 1989, р. 53, 206; Сирсеа, Марсу 2006, р. 183, 192]. Судячи з планування цього приміщення, можна припускати, що розквартирований у ньому центуріон I Італійського легіону М. Емілій Северин облаштував у західній кімнаті цього блоку, святилище. З приміщення центуріона до неї напряму вів коридор.

У сусідньому приміщенні А (казармі центуріона), була знайдена теракота Кібели (Деметри) римського часу, голова теракоти римського воїна [Худяк 1940, с. 100-101],¹⁰⁸ а також фрагмент теракоти римського воїна у плащі, зі

¹⁰⁶ Про освітлення римських казарм див. напр.: *Petruț, Gui, Trîncă* 2014, р. 65-92.

¹⁰⁷ Слід відзначити, що напис від імені М. Емілія Северина виконаний грецькою, на відміну від інших написів, пов'язаних з римським гарнізоном Ольвії [Zubar 2007, р. 174], – латиною. Подібні за параметрами та профілем інтер'єрні бази колонок, деталі т. зв. “малої архітектури”, з заглибленнями зверху, відомі з розкопок внутрішнього двору будівлі принципії у Новах [Zakrzewski 2015, р. 204-205, fig. 3]. Це видається не випадковим, адже комплекс приміщень на південь від казарми центуріона можна інтепретувати саме таким чином [див. нижче].

¹⁰⁸ Цей фрагмент отримав невірну інтерпретацію. Стилістично голова схожа з деякими, вже відомими теракотами римських воїнів з Північно-Західного Причорномор'я [напр.: Савельєва, Савельєв 2012, с. 44, рис. 2, 1-2]. Фрагмент ще однієї теракоти, у плащі, зі схожим

щитом. У зв'язку з цим видається не випадковою знахідка теракоти Кори-Персефони при дослідженні храму Юпітера Доліхена у римському військовому таборі у Балаклаві [Sarnowski, Savelja 2000, S. 119-121, Taf. 11, I], яка, за міфологічними уявленнями, була тісно пов'язана з Зевсом (Юпітером).¹⁰⁹ На користь цього свідчить те, що в одному з казармених приміщень цитаделі Херсонесу була знайдена форма теракоти Деметри (?) [Зубарь 2001-2002, с. 38], або Кори-Персефони, що видається закономірним у контексті таких знахідок у казармах у Нижньому місті Ольвії, та храмі Юпітера Доліхена у Балаклаві.¹¹⁰

У кв. 1-2, на глибині 2,75 м знайдені: фігурна посудина у вигляді негра, уламок мармурової плити з написом, кубик зі слонової кістки, нога від теракотового римського воїна, мідна монета з зображенням орла з одної сторони та лиця – з іншої, кістяний плаский кружок – тессера, уламок мідного стержня, розплющеного на одному кінці (вірогідно, медичний інструмент), теракотова голова римського воїна [Худяк 1940, с. 97-98, рис. 82].¹¹¹ На глибині 4,05 м, у цьому ж квадраті, знайдено нижню частину обличчя теракотової статуетки, та мідний медальйон.

У кв. 3 знайдені залізні сокири. У кв. 3-а – мармуровий уламок з написом. У кв. 6 знайдені: бронзові пряжки, залізна сокира, мідні монети, уламок мармурової плити, кістяна ложечка, бронзова пластинка, теракота Кібели в

характером глини та технікою виконання, також походить з розкопок на цій ділянці [Худяк 1940, с. 100]. Не виключно, що це можуть бути фрагменти від однієї статуетки римського солдата. Уламок теракоти Кібели римського часу відомий з розкопок Ніконію, де також наявні фрагменти теракот римських воїнів [Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 54, рис. 25, 1-3; 74]. Зображення Кібели трапляються на вотивних рельєфах із фракійським вершником [напр.: Boteva 2012, S. 50, Abb. III-4].

¹⁰⁹ Тож, теракоти з храму Юпітера-Доліхена у Балаклаві не обов'язково пов'язані з більш ранньою побудовою [Sarnowski, Savelja 2000, S. 120], яких там не зафіксовано.

¹¹⁰ У такому випадку, знайдений при розкопках казармених приміщень на цитаделі Херсонесу вівтар з посвятою Юпітеру Найвеличнішому, від імені офіцерів римського флоту [Соломоник 1983, с. 33-34; Снейдел 1988, с. 119-121; Зубарь 2001-2002, с. 154], також корелюється зі знахідкою теракоти Деметри (Кори-Персефони) у одному з цих казармених блоків. Ще один вівтар на пошану Юпітеру Найвеличнішому з розкопок цитаделі Херсонесу походить з забутовки куртини 20 [Соломоник 1983, с. 34-35], неподалік від римських казарм [Зубарь 2001-2002, с. 36, рис. 24].

¹¹¹ Цей фрагмент також отримав невірну інтерпретацію. Безумовно, це голова від теракоти римського воїна [напр.: Савельєва, Савельєв 2012, с. 45, рис. 3, I].

трьох уламках, ноги та голова від теракотової фігурки римського воїна, ніжка від мармурової статуетки, та медальйон із зображенням обличчя [Опис знахідок ОАЕ 1936 р., с. 67]. Слід зазначити, що у античних містах Північно-Західного Причорномор'я подібні медальйони пов'язані з перебуванням римських військ [Гилевич 1963, с. 15-18; Буйських 1991, с. 44]. Зазвичай вони виготовлялися з римських монет, і використовувалися у якості меморіально-нагородних відзнак.¹¹² У кв. 13 знайдені фрагменти бронзових пряжок та скляна посудина.

У приміщенні В на цій ділянці, на глибині 1,57-1,78 м, у кв. 13, у жовто-глинистому шарі, над глинистою трамбовкою, були знайдені: фрагменти червоноглиняної посудини з рельєфним зображенням фігури Діоніса та квітів,¹¹³ мідна римська монета, залізна сокира,¹¹⁴ залізні цвяхи (7 шт.), фрагмент мідної фібули, а також керамічна статуетка орла (рис. 43, 2), розміром 8,7 × 5 см, у декількох фрагментах (інв. № 2608),¹¹⁵ яка була знайдена у цьому приміщенні: “при зачистці цеглин у двох точках полу камери В кв. 13” [Худяк 1936, с. 33-34]. Разом з нею знайдені: кістяна ложечка, уламки червонолакової

¹¹² Так, наприклад, римський медальйон з Тіри виготовлений з сестерція Антоніна Пія [Карышковский, Коцневский 1979, с. 92, 97-98]. Слід зазначити, що з ділянки НГ, зокрема з квадрату, де було знайдено медальйон, походить декілька мідних римських монет, дві з яких належать до правління імператора Антоніна Пія [Зограф 1940, с. 220]. В Ольвії також були знайдені римські медальйони імператорів Марка Аврелія [Кропоткин 1961, с. 69, № 724] та Коммода [Гилевич 1963, с. 17]. Ще один медальйон, вже срібний, з зображенням чоловічої голови (імператора?), походить з розкопок преторію [Ветштейн 1967, с. 137; Буйських 1991, с. 44]. Не випадковим видається і той, факт, що у будівлі преторію, як і у деяких приміщеннях на ділянці НГ, окрім медальйону також знайдені: фрагменти мармурових статуй, архітектурні деталі, мармурові уламки з грецькими написами та ін. [Ветштейн 1967, с. 136], що може вказувати на існування серед казармених приміщень на ділянці НГ ще однієї адміністративної будівлі римської залози [див. нижче].

¹¹³ Слід зазначити, що фігурні посудини діонісійського кола відомі з розкопок городища римського часу Золотий мис, на південний схід від Ольвії [Буйських 2006, с. 206-230], де простежені будівельні фортифікаційні прийоми римського зразку. Уламок теракотової голови Діоніса знайдено у горілому шарі заповнення підвалу Д будівлі преторію в Ольвії [Ветштейн 1966, с. 12-13].

¹¹⁴ Вірогідніше за все, бронзові сокири з вказаних приміщень на ділянці НГ є римськими *dolabra* [Veget. Epit. rei milit. II, 25], відомі з розкопок римських фортець [напр.: Ulbert 1959, Taf. 27, 42; 67, 32; Webster 1969, р. 129-130; Robertson, Scott, Keppie 1975, р. 103, fig. 33, 20; Bishop, Coulston 1993, р. 103-104, fig. 63, 2-5; Deschler-Erb 2012, Taf. 18, E 38], і, зокрема, використовувалися у якості корабельних знарядь [Galili, Rosen, Sharvit 2010, р. 75-76]. У Північному Причорномор'ї їх знахідки відомі з розкопок святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло [Новиченкова 2017, с. 114-115, 296, рис. 70].

¹¹⁵ Теракотові орли з розкопок ділянки НГ, із вказаними інвентарними номерами, згадуються у праці М. І. Цветасвої [Цветасова 1979, с. 40].

чашечки, фрагмент буролакової тарілки з рельєфним орнаментом, а також монети часів імператора Марка Аврелія та поч. III ст. н. е. [Зограф 1940, с. 252].¹¹⁶

У цьому ж приміщенні, біля кладки № 14, у південно-східному куті, були знайдені: горло амфори з ручками та написом червоною фарбою по білій обмазці, ліпний горщик з врізаним орнаментом насічок, мідна монета, фрагменти мідних виробів, залізні цвяшки, денце скляної посудини, точильний камінь, фрагменти червонолакової чашечки, пірамідальне грузило, фрагменти скляного посуду, виріб кістки у вигляді гостроконечної палички (стиль), та ін.

У приміщенні А (кімнаті центуріона), у шарі другого будівельного періоду, було знайдено мармурову герму [Славин 1940, с. 59] та фрагмент каліптеру. У цьому ж квадраті, разом із фрагментами червонолакових посудин та червонолаковим світильником, знайдено фрагмент від ще одного каліптеру.

Ще одна статуетка орла (“глиняне навершя у вигляді птички”) [Опис знахідок ОАЕ 1937 р., с. 59, інв. № 1582],¹¹⁷ розмірами 9,5 × 5,5 см, знайдена у кв. 23, у жовто-глинистому шарі, на глибині 1,35-1,7 м, разом із фрагментом римської військової амуніції та червонолаковим світильником (рис. 57, 2) [Sheiko, Puklina 2019, р. 78, fig. 4, 2], скляним і червонолаковим посудом, зокрема ручкою червонолакової посудини у вигляді голови барана, мідними римськими монетами та кістяною ложечкою, знайденими на цій глибині у суміжному квадраті.

На глибині 1,70-1,90 м, у цьому квадраті і у тому ж шарі, знайдені фрагменти від теракот римських воїнів: а саме чоловіча голова та частина тулубу в одязі зі щитом, а також червонолакові світильники, червонолаковий і скляний посуд, мідні монети, уламки мідної фібули, та кістяний кружечок з отвором посередині (тессера?).

¹¹⁶ Дещо вище, на глибині 1,47 м, у цьому квадраті, у тому ж шарі, було знайдено ас Антоніна Пія, карбований після 156 р. н. е. [Зограф 1940, с. 249]. Ще один ас цього імператора знайдений у кв. 5 [Зограф 1940, с. 223].

¹¹⁷ У польовому щоденнику визначена як “теракотова голова птиці” [Худяк 1937, с. 172].

Наступна теракотова фігурка орла (рис. 43, 4), розмірами 7,5 × 5,8 см, з ділянки НГ, походить із кв. 43, і також знайдена у жовто-глинистому шарі, на глибині 1,2-1,5 м [Худяк 1938, с. 124; Інв. опис знахідок ОАЕ 1938 р., с. 159, інв. № 1911]. У суміжному квадраті, на дещо нижчій глибині, знайдено підставку з кольорового мармуру.

Звідти ж походить ціла низка світильників, у тому числі з зображенням орлів на постаментах [Славин 1940, с. 59, 76, рис. 56; Sheiko, Puklina 2019, р. 77-78], ідентичним за іконографією теракотовим орлам. Зображення орлів з розгорнутими крилами на щитках світильників мають аналогії у римських фортецях на лімесі [напр.: Loeschcke 1919, taf. XIII, 280-285; Bondoc 2008, р. 56, pl. 18, 21], ¹¹⁸ зокрема, такі світильники відомі в Новіодунумі [Baumann 2009, fig. 7, 50, 55, pl. 3, 55] – фортеці римського флоту на Нижньому Дунаї. І навпаки: з розкопок Новіодунуму походять світильники, на думку дослідників, ольвійського виробництва [Baumann 2009, S. 244], ¹¹⁹ що видається не випадковим, оскільки в Ольвії базувалися моряки Флавієвого Мезійського флоту, які дислокувалися у Новіодунумі. Співпадіння простежуються і в наборі

¹¹⁸ Зображення орла з розгорнутими крилами, зокрема на постаменті (або вівтарі), відомі також на римських монетах: наприклад, на денаріях імператорів Августа [Cohen 1880 р. 66, 97], Веспасіана [Mattingly, Sydenham 1926, pl. I, 9; III, 39; Sear 2000, № 2287], Тита [Sear 2000, № 2585], Доміціана [Cohen 1880, р. 501, 513; Mattingly, Sydenham 1926, pl. V, 77; Sear 2000, № 2706], Нерви [Sear 2002, № 3083], Антоніна Пія [Mattingly, Sydenham 1930, pl. VI, 118; Sear 2002, № 5191-5193], Марка Аврелія [Sear 2002, № 5186] та Луція Вера [Mattingly, Sydenham 1930, pl. X, 205; Sear 2002, № 5204-5205], Коммода [Sear 2002, № 5980-5983], Септимія Севера [Sear 2002, № 7052] і Гети [Sear 2002, № 7288]; монетах Марціани [Sear 2002, № 3328], Матидії [Sear 2002, № 3890, 3891], Сабіни [Sear 2002, № 3894-3895], Юлії Домни [Sear 2002, № 6654], Аквілії Севери [Sear 2002, № 7690] і Юлії Меси [Sear 2002, № 7792]; або ольвійських монетах імператора Севера Олександра [Карышковский 2003, с. 110]. У останньому випадку орлу на монетах: “надана геральдична поза, що нагадує зображення римських легіонних орлів. На цих тетрасаріях між лапами орла зображений невеликий вівтар; цей атрибут, без сумніву, свідчить, що на монетах останнього Севера зображений не просто орел, а легіонний знак, об’єкт воїнського культу, подібно теракотовій скульптурі, знайденій у підвальному приміщенні ольвійської будівлі, у якій мешкали воїни, які входили до складу римської залоги Ольвії”, – пише П. О. Карышковський [Карышковский 2003, с. 110] (переклад авт. – Р. К.). Ідентичні за параметрами та стилем виконання орли – ручки-фрагменти від світильників – відомі з римської фортеці Тібіскум, у Дакії [Reger-Vlascici, Muscalu 2007, р. 159-170]. У Північному Причорномор’ї світильник з подібним зображенням орла відомий з розкопок некрополя Херсонесу [Зубарь 1993 б, рис. 23, 4], та з поховання біля Козирського городища [Бураков 1976, с. 136].

¹¹⁹ Навряд чи вказані автором статті червонолакові світильники ольвійського виробництва, оскільки вони вважаються виробами малоазійського походження.

червонолакового посуду в Новіодунумі [Baumann 2008, p. 207-250], та з комплексу казармених приміщень на ділянці НГ в Ольвії, а також з розкопок ольвійської цитаделі та Козирського городища [з літ.: Baumann 2010, p. 119-120, 123, 125-126].

У Північному Причорномор'ї такі римські світильники, з іконографією орла з розгорнутими крилами, чи зображеннями гладіаторів, відомі з Пантікапею [Цветаева 1979, с. 78-79, 86-87], звідкіля, як вже зазначалося, походять декілька теракотових орлів [Цветаева 1979, с. 41], і де також засвідчено перебування римських військ [з літ. див.: Трейстер 1993, с. 50-74; Иванчик 2013, с. 62-69].

Отже, схоже, що планування будівель римських гарнізонів в античних містах Північного Причорномор'я виконувалось за єдиним стандартом, із розташуванням солдатських казарм біля захисних стін, у межах римських цитаделей. Виходячи з наявного археологічного матеріалу з казарм у Нижньому місті можна висловити обґрунтоване припущення щодо приналежності цих архітектурних споруд до римської залоги Ольвії.

Розглянутий архітектурний комплекс, на південь від казарм (рис. 7), за своїм плануванням дуже нагадує адміністративні будівлі римських таборів, на кшталт принципії (*principia*) – будинку офіцерів, який складався з ряду приміщень, розташованих навколо двору, з окремою кухнею, столовою, центральною кімнатою-святилищем (*aedes*), у якій зберігалися штандарти, вівтарі, а також статуї божеств та імператорів [див. напр.: Petrikovits 1975, S. 78; Breeze 1994, p. 30, fig. 20].

Тож, у другій половині II-III ст. н. е. частина римської вексилляції Ольвії дислокувалася в Нижньому місті, у припортовій частині. На вказаній ділянці виявлена значна кількість римських монет I-II ст. н. е., зокрема, часів імператора Антоніна Пія [Зограф 1940, с. 211], що цілком корелюється з письмовими та археологічними джерелами – стосовно появи в Ольвії стаціонарної римської залоги.

Таким чином, завдяки здійсненим аналітичним дослідженням, для Ольвії локалізовано нове місце дислокації римської залоги, з відповідним матеріальним контекстом. Солдатських казармених блоків у цьому архітектурному комплексі нараховується п'ять. Виходячи з розрахунку проживання 8-10 чоловік у одному контубернії, кількість казармених приміщень, які прилягають до захисної стіни, дають змогу визначити чисельність особового складу цього підрозділу, який розташовувався під захисною стіною – близько 50 солдатів, або половина піхотної центурії.

Зазвичай контубернії склалися з 10 або 14 пар кімнат, які були розраховані на повну кількість римської центурії, оскільки у кожній окремій кімнаті мешкало 8 солдат [напр.: Holder 1982, р. 29; Davison 1989, р. 12-13, 267-270; Cursea, Marcu 2006, р. 188]. Проте випадки розташування замість повної кількості кімнат – 5-6 блоків, розрахованих на неповну центурію, завдяки розкопкам римських таборів також відомі [напр.: Breeze, Dobson 1993, р. 505-506].

Розташуванню казарм у Нижньому місті, у припортової частині, є цілком логічне пояснення.¹²⁰ Оскільки в Ольвії у складі римської вексилляції другої половини II ст. н. е. знаходилися підрозділи Флавієвого Мезійського флоту, захищений доступ до припортової частини міста був стратегічним завданням римської залоги [Буйских 1991, с. 136], оскільки саме морським шляхом доставлявся провіант, здійснювалося перекидання військ та загальне постачання римського гарнізону Ольвії.

3.6. Пекарня в Нижньому місті та постачання римської залоги

Південніше від казармених приміщень були досліджені залишки великої хлібопекарні [Славін 1940, с. 59-72]. Вона представляла собою напівпідвальну будівлю, яка складалася з 7 приміщень та двору, загальною площею 290 м²,

¹²⁰ Слід зазначити, що в результаті останніх підводних досліджень навпроти ділянки НГ в Ольвії були знайдені: римські бронзові та залізні корабельні цвяхи, свинцеві суднові деталі, фібули римського часу, та римські монети другої половини II-III ст. н. е. Так, біля узбережжя Таврики та о. Зміїного відомі знахідки римських свинцевих якорних штоків, що пов'язано з римською військовою присутністю в регіоні [Лысенко, Герасимов 2008, с. 120-124].

розташованих на західній стороні східної вулиці. Як і комплекс казармених блоків, пекарня пережила два будівельних періоди. У дворі пекарні було відкрито дві печі, одна з яких мала овальну в плані форму. Збережена частина стін печі викладена у 4-5 рядів каменів на глині, висотою 0,65-0,8 м. Загальна довжина ззовні – 2,12 м, зсередини – 1,48 м; ширина – 1,83 та 1,12 м; ширина гирла – 0,8 м. У підлоги приміщень пекарні було вкопано піфоси. У печах стаціонарних римських таборів хліб випікався у великій кількості [див.: Junkelmann 1997, S. 128; реконструкція печей: Taf. XV].

У III ст. н. е. у римському війську розрізняли “чистий” справжній солдатський хліб – *panis militaris mundus*, та польовий хліб – *panis militaris castrensis* з більш грубого борошна [Junkelmann 1997, S. 56]. Такий хліб пекли легіонери у випадку тимчасових стоянок [Weeber 1997, S. 67]: він довго випікався і був схожий на сухарі – *buccellatum*, якими постачали легіонерів у походах. Про нього згадується у джерелах з II по VI ст. н. е. У кодексі Феодосія [Cod. Theod. VII. 4, 6], у постанові Юліана Апостата, мова йде про те, що легіонерам під час походів слід видавати два дні сухарі, а на третій день – хліб. Згідно пізньоримським папірусам з Єгипту, добова норма хліба на день для легіонера складала 969 гр. [Junkelmann 1997, S. 154]. Хліб для довгочасного зберігання, який виготовляли для римського флоту – *panis nauticus*, був відомий вже у 214 р. н. е. під назвою *cocta cibaria*. Оскільки римські казарми на ділянці Нижнє місто розташовувалися у припортовій частині, не випадковою виглядає наявність у ній римської пекарні.

Зазвичай випікання хлібу виконувалось безпосередньо у контуберніях, на вогнищах у казармах, і, звісно, у окремих печах. У римських фортецях їх іноді знаходять у внутрішній частині фортечних валів та стін, навпроти кожного бараку. Це дозволяє припустити, що виробництво хліба виконувалось у межах укріплень, в результаті чого обслуговувались окремі підрозділи, такі як центурії, або їх частини. Додатковим доказом виготовлення їжі для окремих груп підрозділів римської армії слугують хлібні клейма [Dery 1997, p. 86].

Пекарня у Нижньому місті Ольвії була включена до системи приміщень римської адміністративної будівлі на кшталт принципії. Це виглядає не випадковим, оскільки командні штаби мали свою окрему кухню. Тож, не дивно, що у підвальних спорудах ольвійського преторію зафіксовано ряд вогнищ [Ветштейн 1967, с. 135; 1968, с. 140]. Слід зазначити, що у кожному з солдатських казармених блоків у Нижньому місті Ольвії також розташовувалося вогнище. Цікаво відзначити, що у приміщенні центуріона, та суміжному з ним блоці, складені з уламків цегли вогнища розташовувалися не посередині, як в інших кімнатах, а біля стін [Славин 1940, с. 54].

Наявність великої хлібопекарні може свідчити на користь існування в Ольвії зерноскладища (*horrea*), як у Херсонесі [Буйських 2007, с. 90-100]. Ці споруди зазвичай розташовувалися неподалік від преторію [Junkelmann 1997, S. 66-70]. На це опосередковано може вказувати споруда, розташована на північ від преторію, інтерпретована як будівля офіцера, у напівпідвалі якої у амфорах зберігався великий запас продуктів [Ветштейн 1971, с. 167].¹²¹

Окремим питанням є постачання та забезпечення римської залоги Ольвії продовольством, об'єми якого прямо пропорційно залежали від чисельності його особового складу, і, безумовно, від особливості його дислокації у прикордонному районі Імперії.

Так, з Ольвії відомий ряд амфорних латинських клейм. Станом на 1951 р. з Ольвії походить три клейма батька та сина Піннаріїв. С • PINN(arii) / EROTIS; С • PINN(arii) / EROTIS; С • PINARI(i) / C(ai) F(ili) / OF(ficina). Існує припущення, що майстерня цього фабриканта розташовувалася в Ольвії [Штаерман 1951, с. 49].¹²² Когномен Erotis, як правило, асоціюється з рабами. Це дозволяє допустити, що засновник цієї мануфактури був

¹²¹ Наприклад, *horrea* у Новах було розраховано на половину особового складу, який залишався у таборі. Решта військовослужбовців знаходилися у складі вексилляцій [Кленина 2014, с. 30]. Тож, його площа в Ольвії зможе вказати на чисельність римської вексилляції.

¹²² У цьому контексті слід зазначити, що з ділянок Р-25 та Т-4 в Ольвії походять фрагменти амфор місцевого виробництва, виготовлених із зеленої лиманної глини, які детально імітують понтійські амфори I-II ст. н. е. [Внуков 2003, с. 145], що свідчить про існування в Ольвії місцевих традицій гончарного виробництва у римські часи.

вільновідпущеником. Наприклад, це припускається стосовно Lucius Eumachius Erotis [CIL X 8042.48c-g], який також відомий завдяки клеймам на ручках римських амфор, і передав свою справу у спадок. Новітні роботи в Ольвії на ділянці T-4¹²³ надали нове клеймо C • PINN / EROTIS на ручці червоноглиняної амфори (рис. 57, 1).

Було запропоновано, що місцеві латинські клейма, які не зустрічаються у інших регіонах, виготовлялися переселенцями з Італії, або ж осілими на місці римськими ветеранами, які могли відкривати в Ольвії невеликі керамічні майстерні [Штаерман 1951, с. 49]. Проте, глина цих амфор не місцева. Тож, вірогідніше за все, амфори з цими клеймами мають імпордне походження, потрапляли в Ольвію з нижньодунайської провінції [Зубар, Храпунов 1989, с. 135], наймовірніше, у результаті постачання римського гарнізону.¹²⁴

Проте, основне забезпечення римської залоги Ольвії, вірогідно, покладалося на саме місто.¹²⁵ Припускається, що і в Херсонесі постачання римських вексилляцій здійснювалось за рахунок місцевих ресурсів [Зубарь 1994 б, с. 78-79]. Укріплення на хорі за рахунок врожаїв могли забезпечувати римський гарнізон.¹²⁶

До раціону римських військовослужбовців, незалежно від місця їх дислокації, зазвичай входили зерно, вино,¹²⁷ оливкова олія та м'ясо [Кленина 2014, с. 29]. У мирний час особовий склад римського гарнізону міг

¹²³ Матеріали спільного українсько-німецького проекту (керівники від української сторони д. і. н., А. В. Буйских, к. і. н. І. М. Шейко; від німецької – проф. Й. Форнасьє).

¹²⁴ Достатня кількість таврованої амфорної тари з різних провінцій Римської імперії відома, наприклад, з розкопок римського форту Віндоланда [Birley, Sheehan-Finn 2011].

¹²⁵ М. І. Ростовцев припускав, що постачання гарнізонів римської армії в у Нижній Мезії здійснювалося, у тому числі, за рахунок Тіри, та Ольвії [Rostovtzeff 1926, р. 231, 557]. Однак, навряд чи це було їм під силу, оскільки їм потрібно було забезпечувати власні римські залоги, а навколишня ситуація не сприяла таким можливостям, на відміну від Боспору [Rostovtzeff 1926, р. 557].

¹²⁶ Про харчування римських солдатів у фортеці біля с. Орловка/Картал див.: *Секерська* 2018, с. 491-492. Про м'ясний раціон римських солдат на висоті Козацькій, неподалік від Херсонесу див.: *Wróbel, Piątkowska-Malecka, Karasiewicz-Szczypiorski* 2008, S. 101-115. Про римську військову дієту загалом див.: *Davies* 1971, р. 122-142; *Dery* 1997, р. 84-96.

¹²⁷ Про споживання солдатами допоміжних військ римської армії вина, на прикладі гарнізону у фортеці Віндоланда, див.: *McLaughlin* 2018, р. 169-198.

утримуватися за рахунок місцевих ресурсів – завдяки податкам, які могли виплачуватися місцевим населенням у натуральній формі.

З I ст. н. е. з провінції Мезія здійснювалися поставки зерна до Риму [Garnsey, Saller 1987, p. 97]. У третій чверті I ст. н. е., у зв'язку з неврожаєм в ольвійській окрузі та військовою загрозою, про що згадується в ольвійському декреті з-під Мангупу [Виноградов 1994, с. 167], ольвіополітами було здійснено посольство до адміністрації римської провінції Мезія. У цей же час, завдяки діяльності Т. Плавтія Сильвана, який фігурує у згаданому ольвійському декреті, було здійснено перший збір врожаю пшениці для римських потреб у провінції Мезія [CIL XIV 3608].

Так, за підрахунками, необхідна кількість зерна на одного легіонера на день складала близько 1 кг [Davies 1971, p. 123]. Отже, вексилляції, яка складалася з декількох сотен чоловік (власне, когорти чисельністю 400-600 воїнів), протягом року було потрібно близько 146 т зерна. Щодо зернових культур, які вживали римські військовослужбовці в Ольвії, існує думка, що солдати римської залози Ольвії могли використовувати для приготування каш просо [Stobbe, Bujskikh, Rühl, Seuffert 2019, S. 251-258]. Це припущення базується на знахідці проса у амфорі III ст. н. е. Тип амфори, у якій було знайдено просо (Зеест 75), відомий також з розкопок римського табору у Балаклаві, у Тавриці [Sarnowski, Savelja 2000, S. 129-130].

Ще одним важливим елементом раціону римського солдата, зокрема у Північному Причорномор'ї, було м'ясо [King 1984, p. 187-217; Wróbel, Piątkowska-Małecka, Karasiewicz-Szczypiorski 2008, S. 101-115; Кленина 2014, с. 32-33; Секерська 2018, с. 491-492]. Слід відзначити, що у заповненні захисних ровів римського форту Кам'янка V у великій кількості були знайдені кістки тварин великої і малої рогатої худоби [Козленко 2016, с. 80]. Значну кількість кісток ВРХ та МРХ знайдено також у римських казармах на ділянці НГ [Підоплічка 1936, с. 45; 1937, с. 4-21; 1938, с. 4-34].

У раціон римського солдата також входило вино, яке потрапляло до гарнізонів так само як зерно та м'ясо [Roth 1999, p. 42-49]. Як і олія, воно

перевозилося у амфорах, завдяки яким можна визначити регіони, звідкіля воно прибувало, переважно морським шляхом [Duczek 1999, p. 166-167]. Серед імпортованих амфор римського часу в Ольвії переважають амфори італійського виробництва [Крапивина 1993, с. 95].¹²⁸ Амфори цього типу (Dressel 6A, Zeest 63, Lamboglia 2), які вироблялися до середини I ст. н. е., характерні для матеріальної культури римських військових таборів на Середньому та Нижньому Дунаї [Duczek 2001, p. 82-89, fig. 40].

Існує припущення, що італійські вина високої якості потрапляли до римських гарнізонів Північного Причорномор'я для командного офіцерського складу, і тому складали невеликий відсоток від загальної амфорної тари [Кленина 2014, с. 35]. Однак, і понтійські амфори I-IV ст. н. е. потрапляли до римських військових таборів у Нижній Мезії, про що відомо за розкопками казарм у Новах [Duczek 2016 a, S. 567].¹²⁹ Товари високої якості могли потрапляти до античних міст і завдяки солдатам, які привозили їх зі стаціонарних таборів своїх підрозділів [Кленина 2014, с. 36].

Одним з джерелом доходів римської залоги Ольвії могла бути реміснича діяльність, яка здійснювалася самими солдатами, адже на місцях стоянок римських військ відомі гончарні, склоробні,¹³⁰ бронзоліварні майстерні. Про їх існування у римських таборах, зокрема, повідомляють античні джерела [Veget. Epit. rei milit. II, 11]. Гарнізонні майстерні, з причини своєї вогненебезпечної специфіки, скоріше за все, розташовувалися за межами безпосередньої

¹²⁸ Знахідки італійських амфор, окрім Ольвії, відомі також з розкопок римського форту Дідова Хата III [Буйських 1975, с. 4, табл. II, 1; 1991, с. 88; Крыжицкий и др. 1989, с. 89].

¹²⁹ Внаслідок появи у античних містах Північно-Західного Причорномор'я римських залог, які забезпечували охорону торговельних та військових шляхів з римськими провінціями, понтійські амфори у значній кількості потрапляли і до території Дакії: зокрема з написами, схожими з розкопок Ольвії [див.: Крапивина, Диатроптов 2014, с. 3-68] та Козирського городища [Алексиану 1991, с. 39]. Тож, не дивно, що деякі категорії матеріальної культури з Ольвії та Козирки, наприклад: світильники, ліпний посуд [Бураков 1976, с. 114, 116, 145], чи теракотові орли, – мають аналогії саме у дакійських поселеннях та фортецях [див. вище].

¹³⁰ Так, наприклад, з римською військовою присутністю у Тавриці пов'язується склоробна майстерня на городищі Альма-Кермен, звідки походять будівельні клейма XI Клавдієвого легіону, і де фіксуються наслідки бойових дій: людські рештки, сліди згарищ та ін. Там же припускається і виробництво римськими солдатами столового посуду [з літ.: Зубарь 1994 б, с. 71-72, 82].

дислокації римського гарнізону Ольвії. Це знаходить вагоме підтвердження завдяки відкриттю обпалювальних горнів II-III ст. н. е., розташованих із зовнішньої сторони оборонної стіни, з приєднаними до неї казармами римського гарнізону у Нижньому місті (рис. 7).

Майже у всіх ключових місцях дислокацій римських гарнізонів Північного Причорномор'я солдатами виготовлялася черепиця та цегли з клеймами легіонів [Зубарь 1994 б, с. 71-72, 79-81], чого поки не зафіксовано в Ольвії. Проте, велика кількість цегли місцевого виробництва, знайдена як в Ольвії, так і на Козирському городищі, залишає сподівання, що в подальшому це питання вдасться вирішити, оскільки наразі територія римської цитаделі Ольвії досліджена менше ніж на чверть.

З постачанням римської залоги пов'язано питання про шляхи потрапляння до Ольвії римської монети. Як відомо, платня римським солдатам в Ольвії, як і в інших римських військових базах видавалася денаріями [Speidel 1974, p. 141-147; 2009, p. 349-380; 2014, p. 53-62; Alston 1994, p. 113-123; Sarnowski, Savelja 2000, S. 116; Duch 2017, p. 75-79; Campbell 2018, p. 50-53], а повсякденні розрахунки між військовими та цивільними місцевими мешканцями здійснювалися переважно на основі міської монети [Sarnowski, Savelja 2000, S. 117]. Тож, актуальним видається огляд римської монети з Ольвії.

Динаміка потрапляння римських монет в Ольвію до середини III ст. н. е. (див. Табл. I) свідчить про активізацію торгівельних контактів Ольвії та Римської імперії з часів правління імператорів Траяна та Адріана. Проте, саме за часів правління Антоніна Пія її кількість в Ольвії суттєво зростає, що свідчить на користь появи у цей час римської залоги [Карышковский 1988, с. 118], оскільки платня солдатам виплачувалася римською монетою [Карышковский 1988, с. 127]. У цьому контексті слід зазначити, що римських монет більш раннього часу на укріпленнях ольвійської хори майже не траплялося, за виключенням денарія імператора Доміціана 82 р. н. е. з розкопок городища Петухівка II [Крыжицкий и др. 1989, с. 208; 1990, с. 85, рис. 15;

Кропоткин 2000, с. 54-55, № 2326]. Римські монети відомі й з розкопок на острові Березань, що також пов'язується з перебуванням на ньому загонів римських військ [Смирнов 2018, с. 102-104].¹³¹

У якості платні римським солдатам до Ольвії могла потрапляти значна кількість субаератних денарів. До того ж, поширення провінціальних емісій монет римського зразка з військовою символікою, зокрема в Ольвії, мало на меті перекласти на провінційні міста значну частину зростаючої у першій половині III ст. н. е. грошової оплати римських військовослужбовців [Карышковский 1988, с. 118], що могло бути цілеспрямованою політикою Римської імперії, оскільки війська утримувалися переважно за рахунок стягуваних з провінційних міст данин. Непорозуміння, які виникали з цього приводу, вирішувалися легатом-намісником Нижньої Мезії.

Відсутність в Ольвії римських монет 70-х – першої половини 80-х рр. III ст. н. е. є ознакою вже остаточної кризової ситуації у цей час [Карышковский 1988, с. 129]. Натомість, клади монет цього часу, як відображення буремних подій цього періоду, відомі, наприклад, у Дунай-Дністровському межиріччі [Розуменко 1982, с. 135-138].

Отже, постачання римської залоги Ольвії здійснювалося за усіма необхідними для стаціонарного перебування військовослужбовців умовами. На користь цього свідчить значна кількість римської монети II-III ст., деякі типи римських амфор, латинські клейма, а також низка побутових речей.

3.7. Побутові речі

Окрім предметів військового характеру, повсякденне життя особового складу римського гарнізону складалося з побутових речей. У випадку багатошарових археологічних пам'яток, як наприклад, в Ольвії, виокремити такі предмети можна тільки на основі аналізу закритих комплексів, пов'язаних

¹³¹ У зазначеній публікації денарій Каракалли невірно визначений як монета Антоніна Пія [Смирнов, с. 103, рис. 1, 3].

з римською військовою присутністю, або ж на основі аналогій з розкопок фортець уздовж римського лімесу.

Виразною категорією керамічного посуду, пов'язаного з перебуванням римських військ, були мортарії [див. напр.: Калашник 1986, с. 44-45; Сон 1993, с. 37, 39], адже їх велика кількість відома у місцях дислокації римських військових частин, де вони слугували повсякденним посудом [Birley, Sheehan-Finn 2011]. Це великі миски з пласким дном, масивними відігнутими вінцями зі зливом. Вони виготовлялися з червоної глини гарного випалу, з включеннями піску і різних часток. На вінцях мортаріїв ставилися латинські клейма з іменами майстрів. В Ольвії відомо зо два десятка фрагментів такого посуду з клеймами, зокрема, майстра Філемона [Калашник 1986, с. 41-44; Крапивина 1993, с. 104-105]. Його клейма відомі також у Херсонесі, з розкопок римських казарм, у сукупності з фрагментами римської військової амуніції [Зубарь 2001-2002, с. 39]. Зв'язок цього імені припускається з майстром Філемоном з Ареццо [Штаерман 1951, с. 49], однак різноманітність штампів та географія знахідок мортаріїв з такими клеймами дозволяє припускати їх виробництво різними майстернями на Нижньому Дунаї [Крапивина 1993, с. 105].

З Ольвії відоме й інше латинське дворядкове клеймо на фрагменті мортарія, розташоване поперек плечиків: (L)IBERALIS / (F)ECIT [Зубарь 1985, с. 30-31]. Червоноглиняний мортарій з дворядковим клеймом уздовж бортика, разом із уламком мармурового мортарію, походить з преторію, у центральному підвалі Л, разом із теракотовими орлами, червонолаковим і скляним посудом, а також залізними та бронзовими предметами [Ветштейн 1972, с. 173]. Фрагменти мортаріїв також відомі з розкопок Козирського городища [Бураков 1976, с. 84, табл. XII, 13-15; Зубарь 1994 б, с. 97-98]. Датуються такі мортарії другою половиною II – першою половиною III ст. н. е. Судячи з глини та клейм, мортарії з античних міст Північного Причорномор'я були вироблені у різних майстернях, і поширені у римських провінціях.

Таким чином, знахідки мортаріїв із клеймами свідчать про безпосередню римську військову присутність [Зубарь 1994 б, с. 96]. Їх порівняно незначна

кількість у античних містах Північного Причорномор'я свідчить про те, що вони потрапляли до римських гарнізонів та їх передмість разом з вихідцями з Подунав'я, або через торгівців, які займалися постачанням римських військ [Зубарь 1988 а, с. 80]. Не дивно, що фрагменти мортаріїв також знайдені у Нижньому місті Ольвії [Крапивина 1993, с. 105], де розташовувалися римські казарми.

Вірогідно, з Нижнього міста Ольвії також походить бронзовий ковш (*simpulae*) з горизонтальною ручкою та закінченням у формі на кінці (рис. 61, 1).¹³² Такі вироби входили, зокрема, до складу інвентарю римського легіонера [Shchukin, p. 331]. Подібний металевий посуд знаходять у місцях стоянок римських військ, наприклад у римській фортеці Віндонісса [Holliger, Holliger 1985, S. 23, Taf. 13, III], де він датується I ст. н. е. У Північному Причорномор'ї фрагменти від сімплюмів відомі з розкопок святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло [Новиченкова 2017, с. 138-139, 143, рис. 120-121, 128-129]. Поява цих черпаків у Північному Причорномор'ї у I ст. н. е. пов'язується з подіями римсько-боспорської війни 45-49 рр. н. е., і безпосередньою римською військовою присутністю у регіоні [див. розділ II].

Ще одним індикатором римської військової присутності, у сукупності з іншими матеріальними свідченнями, наприклад, фібулами та фрагментами амуніції, можуть бути римські світильники. У Північному Причорномор'ї, зокрема, у Херсонесі та Пантикапеї, подібний метод пошуку слідів римської військової присутності вже застосовувався [Treister 1995, p. 169-173, 178]. Встановлено, що деякі світильники з римських казарм у Нижньому місті Ольвії [Sheiko, Puklina 2019, p. 79, fig. 5, 1-6; fig. 8, 1-2]¹³³ мають аналогії з комплексу святилища Юпітера Доліхена у римському таборі Балаклава, у Криму [Sarnowski, Savelja 2000, S. 122, Taf. 22, 2, 5, 6, 9]. З перебуванням римських військ в Ольвії у другій половині I ст. н. е. можна пов'язувати бронзовий

¹³² Зберігається у фондах Національного музею історії України. Інв. № БД-1902.

¹³³ Орли на постаментах, зображені на щитках римських світильників з ділянки Нижнє місто (рис. 58, 5, 7), за своєю іконографією тотожні теракотовим орлам, які були знайдені у казармених приміщеннях на цій же ділянці.

світильник з ділянки Нижнє місто (рис. 61, 2),¹³⁴ який датується цим часом [Сон, Шейко 2016, с. 85].¹³⁵

Нечисленні римські світильники з латинськими сигнатурами STROBILI також могли потрапляти до Ольвії у результаті постачання римського гарнізону, оскільки ця продукція була поширена у римських таборах у Нижній Мезії, зокрема у Дуросторумі – фортеці XI Клавдієвого легіону [Иванов, Атанасов, Донеvски 2006, с. 151], Тібіскумі, Троезмісі, Барбоші та Новіодунумі [з літ.: Baumann 2009, S. 221, pl. 3, 3; 4, 3a]. У римських фортецях такі світильники використовувалися, зокрема, у святилищах [напр.: Szabó 2014, p. 139, 144, fig. 11].

З розкопок на цитаделі Ольвії також відомі курильниці (*turibulum*), які пов'язуються з перебуванням римської залоги [Крапивина 1993, с. 124], адже їх неодноразово знаходять у місцях дислокацій римських військ [Sarnowski, Savelja 2000, S. 122, Taf. 22, 7-9]. Відомі вони з розкопок казарменних комплексів на ділянці НГ. До цієї ж категорії знахідок належить і скляний посуд, поява якого небезпідставно пов'язується з римською залогою [Пукліна 2018, с. 68-77].

До побуту римських солдатів можна віднести скляні гральні жетони (*calculi*) та кістяні кубики (рис. 63, 1-5). Скляні жетони округлої форми, різних кольорів, діаметром 1-2 см, використовувалися у якості одиниць для гральних наборів [Ferencz, Roman, Căstăian 2016, p. 61-67, pl. I, 15-16; Mihailescu-Bîrliba 2016, p. 35-37; Uebel, Buri 2017, S. 19-62], та були популярними у солдатському

¹³⁴ Слід зазначити, що бронзові світильники I ст. н. е. відомі у сарматських комплексах, наприклад у похованні в кургані біля с. Мокра на середньому Дністрі [Кашуба, Курчатov, Щербакова 2001-2002, с. 207, рис. 14; 230-231]. Аналогії такому виробу відомі з розкопок римського табору Віндонісса [Loeschcke 1919, taf. XXII, 1068, 1074]. У зв'язку з цим, цікаво відзначити, що аналогічні знайдені у сарматському похованні біля с. Мокра деталі скриньки, а саме пластини зі слонової кістки з зображенням Ерота [Кашуба, Курчатov, Щербакова 2001-2002, с. 203-205, рис. 12, 3a-б], відомі з розкопок Верхнього міста Ольвії [Крапивина, Буйських, Кузьмищев 2011, Табл. 149]. Аналогія бронзовому світильнику I ст. н. е. трикутної форми з розкопок цитаделі Ольвії походить з городища Рудь, на тому ж середньому Дністрі [з літ.: Кашуба, Курчатov, Щербакова 2001-2002, с. 230].

¹³⁵ У каталог вказаної праці вкралася помилка, оскільки походження, інв. номер і датування предмету № 9 тотожне № 7. Насправді, вказаний світильник походить з ділянки Нижнє місто.

середовищі. У міста Північного Причорномор'я вони потрапляли завдяки римським солдатам та торговцям [Сымонович 1964, с. 310]. Це підтверджується знахідками таких жетонів при розкопках будівлі вексилляції І Італійського легіону в Тірі [Клейман 1971, с. 233, 238]. Ці речі поширені також на черняхівських поселеннях [Сымонович 1964, с. 308-310; Гопкало 2012, с. 97-98], що не виключає їх використання в Ольвії у пізньоантичний час. Так, один з гральних жетонів зі скла чорного кольору було знайдено у одному з приміщень III-IV ст. н. е. господарського призначення [Крапивина 2006, с. 100]. Загалом, в Ольвії ці жетончики, переважно, білого або чорного кольору, у достатній кількості знайдені при розкопках ділянок НГ та Р-25.

Вигляд кубиків невеликого розміру з розкопок Ольвії мають гральні кості, виготовлені з цілої кістки [Barbier 2016, р. 124-125], зокрема з римських казармених приміщень у Нижньому місті [Наливкина 1940, с. 197, табл. XLIV, 8]. На їх гранях містяться врізані кружечки від одного до шести [напр.: Сон 2011, с. 302, рис. 6, б]. Гра в кості, у різноманітних варіаціях, була поширеним явищем у Римській імперії [Ferencz, Roman, Căstăian 2016, р. 63-67, pl. I, 1-2; Uebel, Buri 2017, S. 81-107], зокрема у військовому середовищі, підтвердженням чому слугують їх знахідки у римських таборах [Grummu 1995, р. 96-97; Cool, Philo 1998, р. 272, 275, fig. 119; Blom, Vos 2008, р. 311, fig. 15.8; Gencheva 2013, р. 54, no. 155-156; Mihailescu-Bîrliba 2016, р. 53-54, pl. II, 1; III, 1-5].

Нечастою знахідкою в Ольвії, як і у всьому Північному Причорномор'ї, є тессери (*tesserae*) або гральні жетони [Ростовцев 1904, с. 109-124]. Окрім Ольвії [ОАК 1909-1910 гг., с. 100-101, рис. 144-145; Петерс 1986, с. 86, 154, табл. XVIII, 10], вони були знайдені в Тірі [Савельєв 2016, с. 251-252], Хараксі [Масякин, Турова 2015, с. 287], на городищі Артезіан [Винокуров, Трейстер 2015, с. 231-236, рис. 4], в Херсонесі [Костромичев 2012 а, с. 213-218] і

Пантикапеї [Ростовцев 1904, с. 109-124], тобто місцях локалізації римських військових загонів.¹³⁶

Ольвійські тессери виготовлені з кістки та добре відполіровані. На одній з них міститься зображення імператора Нерона (рис. 63, 8).¹³⁷ Ще декілька кістяних тессер походять з розкопок південно-східної частини цитаделі, і на одній з них також зображено людський профіль (рис. 63, 7), можливо римського імператора. Ще одна тессера (“кістяний плаский кружок”) знайдена на ділянці НГ у кв. 1-2, на глибині 2,75 м, разом із фігурною посудиною у вигляді негра, уламком мармурової плити з написом, кубиком зі слонової кістки, римською мідною монетою з зображенням орла з одної сторони та лиця – з іншої, римським бронзовим медичним інструментом, теракотовою ногою і головою римського воїна [Худяк 1940, с. 97-98, рис. 82],¹³⁸ та мідним медальйоном.

Вважається, що ці вироби були гральними шашками, про що свідчить набір подібних фішок з дитячого поховання в Пантикапеї [Ростовцев 1904, с. 109-124]. Вони також супроводжувалися римськими цифрами від I до XV, буквами, іменами богів і членів імператорської сім'ї, їх портретами, а також зображеннями архітектурних споруд. Тессери с комбінацією цифр та букв походять з городища Артезіан [Винокуров, Трейстер 2015, с. 231-236, рис. 4] та набору з Пантикапею [Ростовцев 1904, с. 113, 115–116, рис. 1]. Припускається, що такі шашки застосовувалися у грі під назвою *ludus latronculorum* або *duodecim scripta* [з літ.: Винокуров, Трейстер 2015, с. 233].

Проте, у військовому середовищі тессери прямокутних форм використовувалися за іншим призначенням, оскільки їх знаходять у адміністративних будівлях римських військових таборів [Oldenstein 1976, taf.

¹³⁶ Виключенням є тессера з Фанагорії [Остапенко 2016, с. 71-78], тип якої, до того ж, у Північному Причорномор'ї зустрічається вперше.

¹³⁷ На думку Б. В. Фармаковського, на ній міститься зображення Друза [Pharmakowsky 1910, S. 243].

¹³⁸ Цей фрагмент також отримав невірну інтерпретацію. Безумовно, це голова від теракоти римського воїна [напр.: Савельєва, Савельєв 2012, с. 45, рис. 3, 1]. Аналогічна за стилем виконання теракотова голова знайдена цитаделі (рис. 48, 2).

10, 23-24; Allason-Jones, Miket, 1984, p. 37, no. 2, 17], зокрема у приміщеннях, де зберігалися гроші [Filip 2018, p. 137-138]. У зв'язку з цим, їх використання припускається у якості бирок на мішки з денаріями [Савельєв 2016, с. 252; Filip 2018, p. 139]. Тож, не випадковими є знахідки тессер з отворами і в Ольвії, у преторії, та у казармених приміщеннях у Нижньому місті.¹³⁹

Для ігор з використанням кубиків та жетонів призначалися спеціальні гральні дошки (*lusoria tabula*). Ймовірно, фрагмент такої дошки, у вигляді амфорної стінки з розкресленими квадратами (рис. 63, б), розмірами з діаметр жетонів-*calculi*, було знайдено при розкопках на ділянці північної оборонної стіни Ольвії [Крыжицкий, Хмелевский 2010, с. 13]. У шарі римського часу, разом із нею, було знайдено фрагменти понтійських амфор, червонолакового посуду, невеличкий бронзовий цвях, та нога від бронзової статуї (рис. 55, 2). У якості гральної дошки могла використовуватися вапнякова плита з Херсонесу, з латинським написом та схожим розкресленим квадратом [Соломоник 1983, с. 77, № 55a]. Дошки для настільних ігор, зроблені з цегли, відомі, зокрема, з розкопок римських таборів [Mihailescu-Vîrliba 2016, p. 53-54, pl. II, 2-6; III, 10].

З римською залогою, зазвичай, пов'язуються також медичні інструменти. До них можна віднести рідкісні для Ольвії знахідки бронзових пінцетів (*vulsella*) [Хомчик 1991, с. 63, рис. 3, 9-11; Крапивина, Буйских, Кузьмищев 2012, с. 11, табл. 117].¹⁴⁰ Вони виготовлені зі сплосчених пластин з рівними або заломленими всередину краями (рис. 59, 8). Схожі пінцети знайдені у римському укріпленні біля с. Орловка [Бруяко 2013, с. 19-25], Ніконії [Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 65, рис. 33, 7; 157, рис. 75, 3], Херсонесі [Кадеєв 1994, с. 25, рис. 3], святилищі біля перевалу Гурзуфське Сідло [Новиченкова 2016, с. 217-218, рис. 3, 2-5], римських військових таборах уздовж лімесу

¹³⁹ У Херсонесі одна з прямокутних тессер знайдена на теренах цитаделі у межах римських казарм [Костромичев 2011, с. 109].

¹⁴⁰ Пінцет з ділянки Р-25 знайдений у шарі римського часу з червонолаковим посудом та світильниками, фрагментами фібул та бронзовими фігурними деталями, зокрема ніжками-підставками під мініатюрну посудину [Крапивина, Буйских, Кузьмищев 2011, с. 11, табл. 117, 120], у комплексі з бронзовою накладкою на шкатулку. На цій же ділянці знайдена римська кістяна ложечка [Крапивина, Буйских, Кузьмищев 2011, с. 41].

[Ulbert 1959, Taf. 66, 13; Dimitrova-Milčeva 2006, p. 90] та інших пам'яток. Вірогідно, такий бронзовий пінцет походить з розкопок казармених приміщень у Нижньому місті Ольвії [Опис знахідок ОАЕ 1937 р., с. 156].

Ще одну групу римських предметів медичного призначення з Ольвії складають бронзові зонди [Хомчик 1991, с. 64-65, рис. 1, 1-2; рис. 2, 3-7], які застосовувались для обробки ран. Зонди-спатоли (*spathomelae*) з закінченням у вигляді овальної листкоподібної лопатки (рис. 59, 9-10; 60, 1-7), з розкопок південно-східної частини цитаделі (рис. 59, 9-10), знайдені у ямі I ст. н. е. [Крапивина, Буйских, Кузьмищев 2012, с. 52-53, табл. 166]. У Північному Причорномор'ї зонди-спатоли відомі у святилищі біля перевалу Гурзуфське Сідло [Новиченкова 2016, с. 213-215, рис. 1, 2], у комплексі з римським озброєнням та амуніцією I ст. н. е. Такі інструменти відомі з розкопок римських таборів [див. напр.: Ulbert 1959, taf. 66, 14; Gui 2011 p. 121, pl. I, 1-5, 9], зокрема у Новах [Dimitrova-Milčeva 2006, p. 87-88; Gencheva 2013, p. 69-70, no. 182-185] – фортеці I Італійського легіону.

Для медичних цілей залучалися і кістяні вироби,¹⁴¹ зокрема ложки (*cochlearia*). Ціла колекція таких ложечок, виготовлених із кістки, бронзи та срібла, знайдена при розкопках римських казарм у Нижньому місті Ольвії [Наливкина 1940, с. 195; Хомчик 1991, с. 65, рис. 2, 1-2],¹⁴² та в південно-східній частині цитаделі (рис. 59, 1-2) [Крапивина 1993, с. 137, рис. 87, 38-39; Крапивина, Буйских, Кузьмищев 2012, с. 41].

Такі ложечки могли використовуватися як у побуті, так і у якості медичних інструментів [MacGregor 1985, p. 181-182; Allison 2013, p. 103-104]. Враховуючи, що на ділянці НГ знайдені туалетні приналежності, а саме шпильки, цікаво відзначити, що військовими медиками у складі римських гарнізонів могли також бути жінки [докладніше див.: Allison 2013, p. 98].

¹⁴¹ Загалом, косторізне ремесло – поширене явище у солдатському середовищі у римських таборах [див. напр.: Vass 2010, p. 57-63; Hrnčiarik 2017].

¹⁴² Слід зазначити, що ольвійська колекція у фондах НМІУ складається, переважно, з предметів з розкопок ділянки НГ. Тож, римські хірургічні інструменти з цієї довоєнної колекції [Хомчик 1991, с. 63-68] можуть походити з римських казармених комплексів у Нижньому місті.

Аналогії таким предметам відомі з римських фортів Колчестер [Grumby 1995, p. 69-70] та Кастелфорд [Cool, Philo 1998, p. 274-277] у Британії, римських таборів Айслінген [Ulbert 1959, pl. 24, 12-13], Ветера I [Allison 2013, p. 446, fig. G. 55], Нови [Gencheva 2013, p. 65-66, no. 161-163], святилищі біля перевалу Гурзуфське Сідло [Новиченкова 2016, с. 219-220, рис. 5, 3] та ін. Медичні ложечки відомі також в колекції з розкопок Хараксу [Масякин, Турова 2015, с. 287]. У цілому вони датуються I-III ст. н. е.

Отже, виходячи з такої кількості римських медичних інструментів в Ольвії, зокрема на ділянці НГ, можна припускати наявність серед споруд пов'язаних із римською залогою ще й госпіталю (*valetudinarium*). Він міг розташоватись у Нижньому місті, біля казармених блоків [Pseudo-Hyg., De Munit. Castr. 4; див. напр.: Marcu 2006, p. 461-470]. Хоча, наявність спеціалізованих бронзових інструментів, у першу чергу, свідчить на користь присутності у складі римської залогої професійних медиків, адже у римських таборах такі предмети знаходять, зокрема, при розкопках казарм [Gui 2011, p. 124].

Серед кістяних предметів з римських казарм у Нижньому місті вирізняються два стилі [Наливкина 1940, с. 192, табл. XLII, 1-2]. Вони мають такі ж розміри та обробку як і шпильки, тому іноді їх плутають, хоча вони відрізняються за формою наверхшя [Сон 2011, с. 299]. Стилї відомі з розкопок військових таборів, зокрема у Новах [Dimitrova-Milčeva 2006, p. 99]. Фрагменти стилів знайдені при розкопках Хараксу [Масякин, Турова 2015, с. 287].

Також з Нижнього міста відомі шпильки для волосся (*acus crinalis*) [Наливкина 1940, с. 191-192, табл. XLI, 6-9]. Їх типологія базується на формі наверхшя, які можуть бути профільованими, з рельєфними ободками у вигляді: спіралі, колонки, конусу або кульки [див. напр.: Barbier 2016, p. 126-127]. Значна кількість таких виробів походить з римських військових таборів [Ulbert 1959, taf. 26, 31-37; MacGregor 1978, p. 35, fig. 19; Grumby 1995, p. 19-30; Cool, Philo 1998, p. 270, fig. 117; Vass 2010 a, p. 132, pl. 3, 8-20; pl. 4-5; Tudor, Popilian, Bondoc, Gudea 2011, pl. LXXXII-LXXXIV; Dieudonné-Glad, Feugère, Önal 2013,

pl. 2-3, no. 12-37; Teodor, Nicolae 2013, p. 164, no. 8-11; Hrnčiarik 2017, p. 30-43, pl. I-II], зокрема з казарм [Vass 2010 a, 141-142].

Пояснення потраплянню таких предметів на ділянки де були розташовані римські казарми може полягати у тому, що солдати римських гарнізонів зазвичай проживали разом із своїми сім'ями [Allison 2013, p. 24-29; Teodor, Nicolae 2013, p. 157-180]. Про цей факт відомо завдяки латинським епіграфічним пам'яткам з Ольвії [IOSPE I² 234-237; Зубарь, Козуб 2002, с. 23-28; Ivantchik, Krapivina 2007, p. 239], та інших античних міст Північного Причорномор'я. Тож, не дивно, що предмети жіночого туалету потрапляли на прилеглу до військових будівель територію [Allison 2013, p. 99-100, 103-104].

З території Ольвії походять також бронзові ключі римського зразка, від замків дверей або шкатулок. Один з них було знайдено біля воріт римської цитаделі Ольвії, при розкопках північної оборонної стіни [Крыжицкий, Хмелевский, Диатроптов 2007, с. 55, табл. 26, 4], у комплексі з фрагментом римської амуніції другої половини I – поч. II ст. н. е. (рис. 36, 1). Бронзовий ключ було також знайдено у контексті з бронзовим римським орлом на острові Березань [Колесниченко 2017, с. 169]. Такі речі були поширені у тому числі у римських таборах [Ulbert 1959, Taf. 66, 1, 4; Grummy 1995, p. 84, fig. 89; 134, fig. 136, 4136; Tudor, Popilian, Bondoc, Gudea 2011, pl. LXIX, 360; Dieudonné-Glad, Feugère, Önal 2013, p. 138, no. 711], і в Ольвію могли потрапляти з особовим складом римського гарнізону. Із перебуванням в Ольвії римської залоги також можуть бути пов'язані дрібні деталі від бронзового посуду, зокрема: цвяшки, накладки на шкатулки, ніжки-підставки тощо [див. напр.: Твардецький, Буйських, Новиченкова 2017, с. 50-51].

З досліджень римського форту Кам'янка V походить набір для розпалювання вогню: залізне кресало (рис. 37, 2) та кремій. Подібне кресало відоме з розкопок святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло [Новиченкова 2017, с. 129, рис. 103]. Зустрічаються вони й вздовж римського лімесу [Schulze-Dörlamm 1986, S. 643].

Також в Ольвії знайдені римські персні зі вставками. Так, щиток бронзового персня з сердоліковою інталією з зображенням фігури Афіни зі щитом, списом та фігуркою Ніки у руці, знайдено на цитаделі серед матеріалів другої половини II-III ст. н. е. [Буйских, Кузьмищев, Новиченкова 2013, с. 5-10]. У 2017 р. на ділянці Р-23, у шарі з римськими монетами та фрагментами військової амуніції, була знайдена інталія з зображенням чоловічої фігури з факелом у руці.

У цьому контексті слід зазначити, що з розкопок римської фортеці Харакс походить чотири інталії, які безпосередньо можна пов'язувати з римською військовою присутністю [Ростовцев 1900, с. 152-153; Масыкин, Турова 2015, с. 286-287]. Римські персні та геми з зображенням орлів та значками легіонів, і значна кількість червонолакової кераміки відомі з острова Левке [Охотников 1996 с. 51; Охотников, Островерхов 1991, с. 69-71], де зафіксовано перебування римських військ, а саме підрозділів V Македонського легіону та Мезійської ескадри римського флоту [Охотников 1996, с. 51; Островерхов, Охотников 2007, с. 47]. Знахідки інталій широко відомі з військових таборів на лімесі [Blom, Vos 2008, p. 299-300, fig. 14; Trumm 2017, S. 62, Abb. 4, a].

Отже, у контексті римської військової присутності в Ольвії слід розглядати цілу низку побутових речей, які безпосередньо можуть бути пов'язані з перебуванням у місті римської залоги. Загалом, вони складають пересічний набір предметів, відомих з розкопок військових таборів уздовж римського лімесу.

3.8. Римська військова амуніція та деталі озброєння

З розкопок Ольвії походить значна кількість елементів римського озброєння. Так, поруч із рештками будівлі преторію, в шарі II-III ст., було знайдено кістяну бутероль [Сон, Назаров 1993, с. 121-123]. Виготовлена зі слонової кістки, вона має прямокутну форму (рис. 41), краї оформлені врізаними поздовжніми лініями. Верхній край лицьової пластини прикрашений фігурним різьбленням по контуру. Верхня частина зворотної сторони не

збереглася. У нижніх кутах розташовані бронзові заклепки. У перерізі форма бутеролі наближена до трикутної, з загладженими кутами. Практично всю лицьову поверхню займає рельєфне зображення у формі витягнутого овалу з вертикальним виступом в центральній частині, та гострим нижнім закінченням. Верхні закінчення рельєфу виконані у формі звернутих волют. За допомогою заклепок, бутероль фіксувала дерев'яні частини закінчення піхов довгого римського меча [MacGregor 1985, p. 165].

Бутеролі, подібні до ольвійської, широко відомі в місцях дислокацій римських військ уздовж римського лімесу [Oldenstein 1976, S. 116-120, Taf. 25-28; Grummy 1995, p. 137, fig. 158, 4242; Deschler-Erb 1998, Taf. 42, 4015-4021; 2010, p. 201, fig. 4, 5; Bishop, Coulston 1993, p. 131, fig. 90, 10]. У Північному Причорномор'ї аналогічні бутеролі знайдені в Тірі та Херсонесі [Черненко, Зубарь, Сон 1989, с. 250-252; Сон, Назаров 1993, с. 120-121, рис. 1-2; Зубарь, Антонова 2001, с. 122-125; Костромичев 2011, с. 50, рис. 21, 2]. Датуються загалом другою половиною II – першою половиною III ст.

Важливими є теракотові статуетки воїнів, знайдені при археологічних розкопках Ольвії та її округи [ОАК за 1901 г., с. 133, 148, рис. 271; Леви 1970, с. 55; Бураков 1988, с. 73-75; Козленко 2015, с. 35-38; 2019, с. 96], адже вони містять важливу інформацію щодо зовнішнього вигляду, озброєння, військової амуніції та одягу солдатів. Однією з них є теракотова фігура воїна (рис. 47, 2), знайдена поблизу Козирського городища на схилі балки, де, на думку А. В. Буракова, знаходилося зруйноване поховання [Бураков 1988, с. 73]. Теракота виготовлена з двох форм, двобічна, всередині порожня. На ній зображено воїна в панцирі і безрукавному плащі, скріпленому на плечах круглими застібками. Сорочка воїна скріплена на плечах двома фібулами за грецькою модою. Права рука зіпсована, а лівою воїн тримає щит овальної форми, на якому, скоріш за все, зображено воїна. Він вдягнутий у панцир з широких горизонтальних ліній, який, можливо, відноситься до римської *lorica segmentata* [Виноградов 2006, с. 214] – обладунка, який складався з металевих

ліній та пластин, і став символом солдата Римської імперії [Bishop 2002; Thomas 2003; Bishop, Coulston 2006, p. 139-141].

Теракота з Ольвії (рис. 47, 1) зображує воїна в панцирі та плащі, в лівій руці він тримає овальний щит з зображенням Медузи Горгони, з правої сторони, під невеликим кутом, прикріплено короткий меч, на рукояті якого видно жолобки (гладіус?). Нахил розташування меча нетиповий для римського солдата, адже римляни носили гладіуси під кутом 90°. Тож, теракота може підтверджувати адаптацію римської зброї до місцевих традицій [Виноградов 2006, с. 215].

Обличчя воїнів мають чіткі риси: нависаючі брови, глибоко посаджені очі, товстий ніс, невелике підборіддя. Короткі зачіски в стилі фестонів підкреслюють молодість солдатів. Як правило, теракоти зображують їх у туніці, підперезаних римським військовим поясом (*cingulum militare*) із прикрашеними суспензоріями [Козленко 2015, с. 35-38]. Туніка спадає хвилястими складками. Можливо, під тунікою вони вдягнені у захисні панцири. Під потилицею, на шиї, у воїнів чітко виглядає вузол підтягнутої туніки, зображення та знахідки яких відомі з різних куточків Римської імперії [Sumner 2009, p. 20-41]. Лівою рукою вони тримають округлої форми щит (*clipeus*), на якому, схоже, зображений воїн (божество) в обладунках.¹⁴³ Щит прикрашений по краю рельєфними колами. У правій руці, де отвір були наскрізними, скоріш за все, воїни тримали списи. Проте, якщо він не був наскрізним,¹⁴⁴ то воїни тримали мечі або кинджали (*pugio*). У деяких інших теракотах кинджали на поясі відсутні.

На теракотовій статуетці з Ольвії (рис. 47, 1) воїн вдягнутий не в туніку, а в римський плащ – *sagum* [див. напр.: Coulston 2014, p. 65, 69, 71], накинутий на ліву руку, яка тримає щит. На його більш високий військовий ранг, на відміну від “периферійного” солдата з Козирки, свідчать також кинджал на поясі, та більша кількість оздоблених металевими накладками суспензоріїв [Bishop 1992, p. 101]. Римські пояси, зображені на ольвійських теракотах, характерні як для

¹⁴³ Зображення божеств на римських щитах круглої форми з розкопок Дура-Европос див.: James 2004, pl. 7, 9.

¹⁴⁴ Див. статуетки з Тіри: Савельєва, Савельєв 2012, с. 43.

легіонерів, так і для допоміжних загонів [Bishop, Coulston 1989, p. 11]. Теж саме стосується й сагумів [Cheesman 1914, p. 124-132]. Таким чином майстер-коропласт підкреслив градацію військовослужбовців римської залози Ольвії.

Судячи з амуніції зрозуміло, що теракоти зображають римських воїнів, однак яких саме підрозділів? Зважаючи на те, що на чисельних зображеннях легіонери та ауксиларії вдягнуті у схожі туніки [Sumner 2002, p. 12] достовірно визначити це не видається можливим. Проте, враховуючи їх овальну та круглу форму, а також пояса – вірогідніше за все допоміжних загонів (*auxilia*), набраних із населення придунайських провінцій.

А. В. Бураков припускав місцеве виробництво цих теракот [Бураков 1988, с. 73], однак вони відомі й в інших містах Північно-Західного Причорномор'я [Брюяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 54, рис. 25, 1, 3; 74-75; Савельєва, Савельєв 2012, с. 42-47], де, судячи зі стилістичних особливостей, їх також могли виготовляти.¹⁴⁵ У зв'язку з цим інтерес викликає теракоти з розкопок

¹⁴⁵ Ноги з отворами для підвішування до тулубу теракот, схожі з аналогами від статуєток римських воїнів, відомі в колекціях з розкопок Ромулі [Bondoc 2005, S. 84, no. 70; 2005 a, p. 29, no. 20], звідки походять теракотові орли та фігурні посудини у вигляді голови негра [Bondoc 2005, S. 64-65, no. 52], на кшталт тих, які відомі з розкопок римських казарм у Нижньому місті [Худяк 1940, с. 95-96, рис. 76], ділянки Р-25 [Кративина, Буйських 2008, с. 75, табл. 375, № 1743], північної оборонної стіни римської цитаделі Ольвії [Журавлев, Хмелевский 2018, с. 198-214] та Козирського городища [Бураков 1976, с. 106-107, рис. 38]. Фігурні посудини у вигляді Діоніса та голови коня відомі з розкопок преторію в Ольвії [Ветштейн 1966, с. 12-13; 1967, с. 137; 1972, с. 174] та городища Золотий Мис [Буйських 2006, с. 206-230], звідки походять елементи римської військової амуніції II – поч. III ст. н. е. [див.: Абікулова, Лопушинський, Сікоза 2015, с. 60, № 414, 417, 418]. У статті присвяченій фігурній посудині у вигляді голови негра з розкопок північної оборонної стіни римської цитаделі Ольвії [Журавлев, Хмелевский 2018, с. 198-214] категоричний висновок стосовно потрапляння в Ольвію цього посуду виключно у результаті торгівельних контактів, а не у зв'язку з римською військовою присутністю, нічим не підкріплений. Уже той факт, що ця посудина знайдена при розкопках оборонної стіни цитаделі Ольвії, у зведенні якої, вочевидь, приймали безпосередню участь римські солдати, і звідкіля походять фрагменти римської амуніції та інші предмети, які можуть бути пов'язані з перебуванням в Ольвії римських військових підрозділів, може бути підставою для більш гнучкого висновку. Що стосується аналогій цьому посуду на теренах Ольвії, у зазначеній статті навіть не враховані знахідки таких виробів із розкопок ділянки Р-25, казарм у Нижньому місті Ольвії, та Козирського городища. До того ж, не враховуються знахідки такого фігурного посуду з розкопок римських фортець на Дунаї, зокрема в Ромулі, звідки походять, ідентичні ольвійським, теракотові орли. Взагалі, складається враження, що зазначена стаття більше схожа на історичний нарис щодо походження такого фігурного посуду, ніж на аналіз шляхів потрапляння та контекст знахідок цих виробів у античних містах Північного Причорномор'я. Зазначимо, що фігурна посудина у вигляді негра з розкопок на ділянці Р-25 знайдена у ямі

римської фортеці Картал, яку ідентифікують з зображенням римського воїна [Савельєва 2018, с. 482, рис. 1]. Однак, стилістично вона відрізняється від запропонованої групи теракот. Неопубліковані фрагменти теракот воїнів з Ольвії (рис. 48-49) не вирізняються від вже відомих цілих теракот з цього регіону, а їх значна кількість підтверджує вірогідність їх місцевого виробництва.

Ще одна статуетка, начебто римського воїна, походить з розкопок західного некрополя Херсонесу [з літ.: Дорошко 2019 а, с. 87]. Теракота римського воїна відома також з розкопок Танаїсу [Цветаєва 1979, с. 44]. В цілому, як здається, теракоти воїнів маркують місця дислокації римських гарнізонів у Північно-Західному Причорномор'ї. Вочевидь, вони зображують або воїнів допоміжних військ римської армії – *auxilia*, або ж, зважаючи на нестандартну форму їх щитів, – моряків Мезійського флоту (*milites classarii*),¹⁴⁶ пов'язаних із поширеним у цей час у солдатській спільноті культом Мітри.¹⁴⁷

разом із червонолаковим фігурним кубком із зображенням сцени жертвоприношення біля вівтаря, та Гераклом і менадою з боків [Крапивина, Буйських 2008, с. 75, табл. 374, № 1730].

¹⁴⁶ З круглими щитами, в бою з германцями на Дунаї, римські морські піхотинці зображені на саркофазі з Сори (Італія) [D'Amato, Sumner 2009, р. 225, fig. 313]. Фрагменти круглих та овальних щитів римського часу з зображеннями божеств відомі, наприклад, з розкопок фортеці Дура-Европос [James 2004, р. 159-170], де розташовувалися римські допоміжні війська. Зображення римських моряків на надгробних стелах, на кшталт теракотових статуеток з Ольвії: зі списом у руках, кинджалом збоку, у плащі, та ідентичному поясі, див.: D'Amato, Sumner 2009, р. 226-227, fig. 314. Про те, що моряки римського флоту користувалися туніками, як зображено на теракоті римського воїна з Козирського городища (рис. 47, 2), свідчить лист від моряка Александрійського флоту (*Classis Alexandria*) Клавдія Терентіануса до свого батька, у якому він дякує за надісланий одяг – плащ і туніку, – а також озброєння, а саме: за гладіус, сокиру (*dolabra*) та списи [D'Amato, Sumner 2009, р. 228].

¹⁴⁷ На користь такого припущення можуть свідчити теракоти римських воїнів із казармених комплексів на ділянці НГ [див. вище], біля припортової частини міста. Враховуючи наявність в Ольвії військового диплому, виданого матросу Флавієвого Мезійського флоту у 157 р. н. е., та нестандартну для римського озброєння форму щитів на статуетках, така версія видається привабливою. До того ж, моряки римського флоту дислокувалися у всіх перерахованих містах Північного Причорномор'я, де були знайдені подібні статуетки. Додатково на користь такого припущення може свідчити встановлений у 214 р. н. е. в Тірі вівтар на честь Мітри, від імені моряка Мезійського флоту [Карышковский 1979, с. 87]. У такому випадку знаходиться пояснення значній кількості залізних сокир (*dolabra*) з розкопок казармених комплексів на ділянці НГ, у припортовій частині Ольвії, адже ці інструменти активно використовувалися римськими моряками [D'Amato, Sumner 2009, р. 224, 228].

Уособлення воїнів – шанувальників божества Мітри – у коропластиці є унікальною традицією, яку можна пов'язати з присутністю окремих підрозділів римської армії, які дислокувалися у цих містах. Ці статуетки могли слугувати вотивами в обрядових діях, пов'язаних з культом Мітри [Русяева 1992, с. 154].

Поясна гарнітура з круглими ремінними накладками та бляшками, наявність суспензоріїв та форма меча на цих теракотах вказують на іконографію саме римських воїнів. Зброя та амуніція не суперечать цьому. Прикрашені півмісяцем фронтальні сторони овальних щитів у ауксиларіїв також відомі з зображень на колоні Траяна [Webster 1969, p. 160].¹⁴⁸ Враховуючи, що ауксилії не мали такої стандартизації в амуніції як легіони, різноманітність у спорядженні та способи носіння зброї ольвійськими воїнами не суперечать припущенню їх приналежності до цих допоміжних загонів.¹⁴⁹ Можливо, теракоти зображують воїнів фракійського походження, які наймалися в допоміжні когорти, оскільки солдати фракійського та мезійського походження складали значний відсоток римських військовослужбовців, особливо допоміжних підрозділів, які дислокувалися в провінції Мезія [Штаерман 1946, с. 256-269; Holder 1980, p. 109-139; Mann 1983, p. 38; Zahariade 2009 a, p. 134]. Їх перебування в Ольвії підтверджують археологічні та епіграфічні свідчення [Дьячков, Кадеєв 1994, с. 39-42]. Корелюється з цим і датування теракот II-III ст. н. е. [Бураков 1988, с. 75].

Аргументом на користь римської військової присутності в Ольвії у I ст. н. е. може стати фрагмент римської військової амуніції (рис. 36, 13) з розкопок ольвійської цитаделі, який датується I ст. н. е. [Deschler-Erb 1991, S. 77, Abb. 49, 99-100; 1999, Taf. 42, 816-820; Unz, Deschler-Erb 1997, Taf. 72, 2149-2151; Ivčević 2013, p. 315, fig. 1, 14]. Такий елемент у якості кріплення розташований зі зворотної сторони римського бронзового військового медальйону (*phalera*) зі скляною вставкою з портретним зображенням

¹⁴⁸ Зображення римських ауксиларіїв із щитами з дигмами див.: D'Amato, Sumner 2009, p. 157-158, fig. 216.

¹⁴⁹ Щодо схожості озброєння легіонерів та ауксиларіїв у період раннього принципату див.: Bishop 1999, p. 114-116.

імператора Клавдія (41-54 рр. н. е.), який було знайдено у римському таборі Рейнгонхейм (Германія) [Раупов 2015, р. 196, fig. 2]. У I ст. н. е. такі фалери використовувалися у якості нагородних відзнак римським офіцерам, про що відомо завдяки рельєфним зображенням на надгробках [Maxfield 1981, р. 187-192, pl. 2]. Не випадково, що фрагмент амуніції з Ольвії знайдений у безпосередній близькості від комплексу другої половини I ст. н. е., з сарматським бойовим набором [Козленко 2018, с. 245-247].

Бронзовий елемент римської військової амуніції (рис. 36, 1), а саме підвіска від одягу або кінської упряжі [напр.: Ulbert 1959, Taf. 51, 12; Bishop 1988, р. 152, fig. 47, 8f; Unz, Deschler-Erb 1997, Taf. 55, 1502-1514; James 2004, р. 92, fig. 42, 214-224; Bishop, Coulston 2006, р. 120, fig. 70, 4; Miletic 2010, р. 164, fig. 66; Vujović 2013, р. 36, pl. III, 3; Stiebel 2014, р. 102, fig. 4.27, 118], знайдений при розкопках північної стіни римської цитаделі [Крыжицкий, Хмелевский, Диатроптов 2007, с. 55, табл. 26, 4]. За аналогіями форми підвіска датується з другої половини I ст. н. е. [Bishop 1988, р. 152, fig. 47, 8f; Deschler-Erb 1999, Taf. 26, 538, 607; Feugère 2002 a, р. 113, fig. 18, 172; Sanader, Tončinić 2010, р. 95, fig. 85]. Схожі підвіски прикрашають металевий ободок чохла від римської сокири – *dolabra* з розкопок римської фортеці Віндонісса [D'Amato, Sumner 2009, р. 175, fig. 249-250]. З розкопок цієї ділянки виразно представлений керамічний та нумізматичний матеріал другої половини I ст. н. е. [Крыжицкий, Хмелевский, Диатроптов 2007, с. 55, табл. 26, 4; Крыжицкий, Хмелевский 2010, с. 141, рис. 6].

Схожі підвіски були знайдені у Хараксі [Журавлев, Камелина 2012, с. 118, рис. 1, 10], і припортовому районі Херсонесу [Костромичев 2011, с. 106-107, рис. 42, 5]. Останню дослідники схильні датувати I ст. н. е., та пов'язувати з подіями походу Т. Плавтія Сильвана на Херсонес [Гавроньски, Карасевич-Щыперски 2017, S. 61], у вир яких була залучена Ольвія, оскільки навколо неї у цей час зводяться римські форти [Козленко 2016, с. 78-87; Kozlenko 2018, р. 79-90].

Дещо схожий на попередній, але більш видовженої форми бронзовий виріб з цитаделі (рис. 36, 2) також знаходить аналогії з розкопок римських військових таборів, і датується тим же часом [Unz, Deschler-Erb 1997, Taf. 52, 1427]. Ще одна бронзова поясна накладка (рис. 36, 8), з ділянки північної захисної стіни цитаделі Ольвії, з овальним щитком та двома заклепками, має аналогії у римських таборах: Колчестер [Grummy 1995, p. 137, fig. 157, 4238; Bishop 1991, p. 22, fig. 5.1. A, 7], Зальцбург [Oldenstein 1976, no. 715], Дура-Европос [James 2004, p. 92, fig. 42, 214-224]. За аналогіями накладка датується другою половиною II ст. н. е. [Oldenstein 1976, no. 716; Grummy 1995, p. 137, fig. 157, 4238]. З цитаделі походить ще один, дуже схожий на елемент римської військової амуніції з бронзи. Подібні вироби відомі з розкопок римських фортець [Sanader, Tončinić 2010, p. 92, fig. 79].

При розкопках на території римської цитаделі Ольвії знайдено ажурну круглу поясну накладку (рис. 36, 7). Така накладка відома з римського поясного набору з поховання у Херсонесі, який датується другою половиною II-III ст. н. е. [Журавлев 2002, с. 90-91; Zhuravlev 2003, p. 89-90; Костромичев 2011, с. 55, 1]. Ці елементи римської амуніції відомі також з розкопок Дура-Европос [James 2004, p. 165].

До елементів римської амуніції належить також фрагмент прямокутної, з вигнутими назовні боковими сторонами, бронзової пряжки (рис. 36, 10). Подібні вироби також відомі з римських фортець у провінціях [напр.: Sanader, Tončinić 2010, S. 104, fig. 108]. Датуються вони I ст. н. е. Ще одна ремінна накладка, у вигляді бронзового прямокутного щитка зі зрізаними кутами, була знайдена в Нижньому місті, у римських казармах. Вона також датується I або II ст. н. е. [Unz, Deschler-Erb 1997, Taf. 42, 1083, 1085; Sanader, Tončinić 2010, p. 82, fig. 55]. Цим же часом можуть датуватися фрагменти заклепок (рис. 36, 14-16) від римського обладунку *lorica segmentata* [Unz, Deschler-Erb 1997, Taf. 32, 670-672; Thomas 2003, p. 93; Sanader, Tončinić 2010, p. 68, fig. 27].

З розкопок казармених приміщень Нижнього міста Ольвії походять, у комплексі, бронзова аплікація круглої форми (рис. 36, 6) та пряжка (рис. 36, 5). Бляшка з рельєфними концентричними колами по колу належить до елементів римської військової амуніції [Deschler-Erb 1999, Taf. 44, 855, 861; Redžić 2013, 560-565, 569-571], які використовувалися у якості накладок-прикрас військового поясу або кінської упряжі. Такі вироби відомі з розкопок римських фортець на Нижньому Дунаї, і завдяки нумізматичним матеріалам датуються серединою – другою половиною II ст. н. е. [Станев 2018, с. 32, 51, 26]. Ще одна бляшка подібної форми походить з розкопок ділянки в північній частині Нижнього міста.

Серед матеріалів римського часу на цитаделі, у комплексі з фрагментом срібної пластини з заклопкою від поясної гарнітури (рис. 36, 21), було знайдено бронзову підвіску у вигляді сокирки з одним лезом (рис. 36, 17). Разом із ними знайдено денарій Фаустини Молодшої (161-175 pp.) та ольвійський дупондій 161-180 pp. [Буйских, Кузьмищев, Новиченкова, Шейко, Чечулина 2015, с. 7-8]. Так, підвіски у вигляді металевих сокирок, зазвичай, відносять до германських прикрас [Стоянова 2005, с. 51-52]. Однак, такі самі вироби зустрічаються серед елементів римської військової амуніції з римських таборів [Deschler-Erb 1991, S. 65, Abb. 43, 55], що корелюється зі знахідкою такої підвіски в Ольвії разом із фрагментом від римської поясної гарнітури. Не випадковим видається і той факт, що схожі підвіски відомі з розкопок святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло, у Тавриці [Новиченкова 2002 а, с. 45, рис. 17, 15].

Ще один фрагмент від срібної пряжки у вигляді квітки лотосу (рис. 36, 12) знайдено на цитаделі [Крапивина, Буйских, Кузьмищев 2012, с. 6-7]. Схожі з формою елементи поясної гарнітури відомі з розкопок римських таборів [Deschler-Erb 1991, S. 61, Abb. 41, 29-34; Mráv 2010-2013, p. 53, fig. 4, 9; Sanader, Tončinić 2010, S. 78, 80, fig. 46, 48, 50], і датуються I ст. н. е. Разом із ним знайдені: лезо ножа, бронзова створка наконечника римської поясної гарнітури (рис. 36, 14) [Deschler-Erb 1991, S. 59, Abb. 40, 18; Unz, Deschler-

Erb 1997, Taf. 24, 799-800], а також два бронзових цвяхи, один з яких має фігурну шляпку.

Від римського обладунку можуть походити дві бронзові пластинки, з отвором для заклепки (рис. 36, 18-19), аналогії яким відомі у римських таборах [Unz, Deschler-Erb 1997, Taf. 32, 670-672]. Інші поясні накладки-заклепки з Ольвії (рис. 36, 22) також відомі з розкопок римських укріплень [Unz, Deschler-Erb 1997, Taf. 42, 1083, 1085; Sanader, Tončinić 2010, S. 83, fig. 56-57]. Схожі бронзові накладки відомі серед елементів римської амуніції [Deschler-Erb 2010, p. 199, fig. 2, 5]. З розкопок цитаделі Ольвії походить низка бронзових цвяхів з фігурними шляпками. Подібні цвяхи відомі серед елементів римської військової амуніції [Deschler-Erb 2010, p. 199, fig. 2, 6].

На території цитаделі було знайдено декілька залізних наконечників списів (42, 1-2). Із великою долею ймовірності їх можна віднести до римського військового озброєння, оскільки такі наконечники відомі з розкопок римських таборів уздовж лімесу [Ulbert 1959, Taf. 27, 11-12; Unz, Deschler-Erb 1997, Taf. 17-19, 251-321; Scott 1980, p. 145; Fields 2009, p. 29; Deschler-Erb 2010, p. 199, fig. 2, 3]. Ще один залізний наконечник списа (О-35/781) та фрагмент меча (О-35/222) знайдено в Ольвії у казарменних комплексах на ділянці НГ.

З матеріалами I-III ст. н. е., серед яких вирізняються фрагменти скляного посуду та фібула I-II ст. н. е. [Крапивина, Буйских 2010, с. 24], знайдено вток з бронзовою втулкою від римського списа (рис. 42, 3). Подібні за формою втоки загалом відомі з розкопок римських таборів [Unz, Deschler-Erb 1997, Taf. 18, 301-302; Bishop, Coulston 2006, p. 77, fig. 38; D'Amato, Sumner 2009, p. 39, fig. 27]. У Північному Причорномор'ї втоки від римських списів відомі з розкопок святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло [Новиченкова 2017, с. 61-62, 250, рис. 24].

Декілька уламків від наконечників списів римського часу було знайдено на городищі Петухівка II [Синицин 1959, с. 27]. Їх можна віднести до двох типів: великого – для рукопашного бою, та легкого – для метання. Спис другого типу за описом дуже нагадує римський пілум [Виноградов 2006, с. 234]. Як

відомо, пілум був зброєю, яку використовували для метання на короткі дистанції. Наконечник пілума навмисно виготовляли з м'якого металу для того, щоб у разі встрявання у щит він гнувся під важкістю древка, і, тим самим, приводив його у негідність [Polyb., VI, 29; Блаватский 1954, с. 202]. У римській техніці пілум відігравав важливу роль, оскільки на початку сутички він вносив хаос у ряди супротивника. Вважається, що на озброєння римляни взяли його у республіканські часи [Bishop, Coulston 2006, p. 50-53]. З розкопок Петухівського городища також походить фібула латенського типу [Синицин 1959, с. 27, табл. I] I-II ст. н. е.¹⁵⁰ У цьому контексті було виявлено мідний ключ римського зразка [Синицин 1959, с. 27], які також відомі з розкопок Ольвії. На цій пам'ятці виявлені людські поховання під захисною стіною, що може бути пов'язано з нашествиям на Ольвію “тавро-скіфів” [Буйских 1991, с. 134]. До того ж, городище Петухівка II було додатково захищено валом, який перерізав ділянку степу між берегом Дніпро-Бузького лиману та Бейкушською балкою [Буйских 1991, с. 114], що видається не випадковим у зв'язку зі слідами бойових дій на цьому укріпленні.

Низка елементів римської військової амуніції походить з території прилеглої до городища ольвійської округи Золотий Мис, а саме: бронзова пряжка (рис. 36, 11) та наконечник ремінця (рис. 36, 3), які відомі з розкопок римських таборів, і датуються другою половиною II-III ст. н. е. [напр.: James 2004, p. 77, fig. 37, 72-74; p. 83, fig. 40, 159, 165; Radman-Livaja 2008, p. 297, fig. 2, 14-16; fig. fig. 5-6; Redžić 2013, 52, 833]. Обидві деталі ремінної гарнітури поки не мають аналогів серед ольвійських матеріалів, та безпосередньо свідчать на користь римської військової присутності на ольвійській хорі. Звідти ж походить срібна Т-образна шарнірна фібула [Абікулова, Лопушинський, Сікоза 2015, с. 60, № 414], яка також датується цим часом, та повинна розглядатися у комплексі з розглянутими елементами військової амуніції [напр.: Kovács 2008, p. 276, fig. 3, 21].

¹⁵⁰ Подібні фібули знаходять у тому числі у шарах укріплень із фрагментами ранньої римської військової амуніції [напр.: Horvat 2015, p. 176-177].

У шарах Ольвії римського часу трапляються знахідки кам'яних ядер (рис. 42, 4-6). Ядра з римськими цифрами (рис. 42, б) з розкопок ділянки Р-25 в Ольвії мають аналогії з розкопок римської цитаделі Херсонесу [Зубарь 2001-2002, с. 45, рис. 31]. Декілька кам'яних ядер, вагою 3,500 гр, 3,700 гр, та 10,100 гр також знайдено при розкопках цитаделі. Кам'яне ядро, діаметром 3,5 см, відоме з розкопок Дніпровського городища, поблизу Ольвії. Кам'яні ядра римського часу відомі з розкопок городища Скелька [Крыжицкий и др. 1989, с. 91], де простежені фортифікаційні прийоми римського зразка [Буйских 1991, с. 69-77], та знайдені рельєфи фракійського кола [Манцевич 1961, с. 10-19].

Кам'яні ядра з Ольвії [Буйских 1990 а, с. 15-16] можуть свідчити на користь використання особовим складом римського гарнізону Ольвії артилерії, однак чи може це вказувати на користь присутності у цьому місті загону на кшталт баллістаріїв, як, наприклад, у Хараксі [Журавлев, Камелина 2015, с. 189-210], наразі стверджувати зарано, адже у Хараксі кількість ядер суттєво більша ніж в Ольвії. Тож, загалом комплекс деталей римської військової амуніції та елементів римського озброєння з Ольвії достатньо презентабельний, і свідчить на користь безпосередньої римської військової присутності на її теренах.

3.9. Пізній етап відносин Ольвії та Риму

З Ольвії походить фрагмент нового латинського напису (рис. 16) зі згадкою будівельних відновлювальних робіт, який додає інформації стосовно пізнього періоду історії Ольвії та її відносин з Римською імперією. Фрагмент вапнякової плити, розмірами $12 \times 17,5 \times 4$ см, з двома неповними рядками, було виявлено в господарській ямі другої половини IV – початку V ст. [Буйских, Шейко 2017, с. 19, табл. 44]. Напис, ймовірно, присвятного характеру, на честь римського імператора, зі згадкою пропретора. Висота літер – 6 см. Відстань між рядками становить 1,5 см. Текст на фрагменті напису наступний:

REST PE

AVG PR PR

Букви вирізані на добре видимих лініях попередньої розмітки, які є в цих двох рядках. Збережений текст можна відновити наступним чином:

Rest(ituerunt) Pe[r]

[Leg(ato)] Aug(usti) Pr(o) Pr(aetore) [Moes(iae) Inf(erioris)]

Переклад:

... відновлено через ...

... легат Августа пропретор [Нижньої Мезії] ...

Фрагментарний характер напису не дозволяє відновити ім'я намісника провінції і, тим самим, визначити дату його виготовлення. Так само залишається невідомим, на честь якого римського імператора він був поставлений, і яким саме підрозділом. Однак, подібні будівельні написи, зі згадкою намісника провінції, відомі з розкопок базового табору I Італійського легіону в Новах [Mrozewicz 1980, S. 157-166].

Шрифт цієї пам'ятки дуже схожий з нещодавно виявленим у тих же Новах написом на честь імператора Септимія Севера [Tomas 2013, S. 79-86]. З огляду на походження подібних написів у Новах, закономірно буде припустити, що і цей міг бути поставлений від I Італійського легіону, або ж від імені вексилляції, що вже траплялося в Ольвії [IOSPE I² 322; Ростовцев 1915 с. 7-10].

У цьому плані цікавою є згадка про якісь відновлювальні роботи, про що згадується у грецьких написах Ольвії римського часу [НО 52]. Ймовірно, до моменту створення напису, якісь ділянки римської цитаделі Ольвії перебували в незадовільному стані. У цьому контексті слід нагадати про те, що стратиграфічні спостереження при розкопках преторію дозволили зробити висновок, що підвальні споруди цієї будівлі неодноразово перебудовувалися [Ветштейн 1968, с. 140-141]. Також не виключно, що даний напис було закріплено на якійсь ділянці захисних споруд Ольвії, адже будівельний напис зі згадкою трьох легіонів було виявлено в районі оборонної стіни [Ростовцев 1915, с. 7]. Отже, новий фрагмент будівельної написи є цінним історичним джерелом щодо діяльності римської залоги Ольвії, та істотно доповнює вже відомі дані.

Цікавим є місце знахідки – яма з археологічним матеріалом другої половини IV – початку V ст.,¹⁵¹ розташована біля заглибленої споруди землянкового характеру. Це час пізньоантичного, найбільш дискусійного етапу в історії Ольвії [Зубарь 2001, с. 132-138; Крапивина 2013, с. 77-94]. На самому напису є сліди горіння. З огляду на контекст його виявлення, у пізньоантичному закритому комплексі, цей факт можна пов'язати з готським розгромом Ольвії 269-270 рр. н. е. [Крапивина 1993, с. 154], в результаті якого він міг постраждати, і в подальшому опинитися в типовій господарській ямі.

Вочевидь, *terminus ante quem* пам'ятки можна встановити 196 р. – рік входження Ольвії до складу провінції Нижня Мезія [Латышев 1887, с. 195-197; Буйских 1991, с. 138; Крапивина 1993, с. 149-150; Зубарь 1993 а, с. 40; 2003-2004, с. 455-456; Królczyk 2014, S. 134, 153, 162; Крульчик 2016, с. 220], внаслідок чого в ольвійських написах стали фігурувати імена намісників провінції Нижня Мезія.¹⁵² Виходячи з цього, датування напису можна визначити кінцем II – початком III ст., що, до того ж, збігається з датуванням ряду солдатських надгробків з ольвійського некрополя, серед яких такі, що належать військовослужбовцям I Італійського легіону [Зубар, Козуб 2002, с. 102-109; Зубар, Козуб 2004, с. 23-33; Zubar, Kozub 2002 р. 199-210; Иванчик 2013, с. 303-307; Козленко 2018 а, с. 86-93].

¹⁵¹ При розкопках римського форту Дідова Хата III було знайдено фрагменти амфори типу Шелов D [Буйских 1975, рис. 1; Шелов 1978, с. 18-19], яка датується другою половиною III ст. Враховуючи наявність амфор цього типу у пізньоантичних комплексах в Ольвії [Крапивина 2010, р. 71], де їх верхня хронологічна межа встановлюється на рівні початку IV ст. [з літ.: Діденко 2015, с. 385-393], можна припустити, що пізньоантичне населення ольвійської округи у III-IV ст. н. е. вторинно використовувало й дерев'яно-земляне укріплення у Дідовій Хаті.

¹⁵² Цікавим видаються свідчення у “Периплі Понту Евксинського” Флавія Арріана, у якому він описує свою подорож-інспекцію уздовж узбережжя Понту, у якості *legatus Augusti pro praetore*, з відвідуванням римських фортець, у яких він роздавав вказівки щодо зведення фортифікацій, для покращення захисної системи фортів, видавав солдатам платню та ін. [Arr. Per. 12]. З його відвідуванням римської фортеці Себастополь [Леквинадзе 1969, с. 82] пов'язують знайдений у 1896 р. в Сухумі латинський будівельний напис часів імператора Адріана [Ростовцев 1907, с. 5], у якому згадується легат Флавій Арріан (AD/PER FL A/LEG). Тож, напис з Ольвії, зі згадкою відновлювальних робіт, при безпосередньому сприянні пропретора, може вказувати на відвідання Ольвії намісником римської провінції Нижня Мезія у період правління імператора Септимія Севера, у зв'язку з можливим входженням Ольвії до її складу. Про зміни територіальних кордонів провінції Нижня Мезія у II ст. н. е. див. також: Boteva 1996 а, р. 173-176.

За часів Септимія Севера в Ольвії, як і в інших регіонах Римської імперії,¹⁵³ фіксується сплеск будівельної діяльності. До розглянутої знахідки це був єдиний ольвійський напис з ім'ям пропретора. Зі згадкою римського легата в Північному Причорномор'ї ще один напис походить із Херсонесу [Соломоник 1983, № 53].

На рубежі II-III ст. римською владою для охорони ольвійського регіону був посланий Марк Аврелій, який за заслуги отримав ольвійське громадянство, і, можливо, обирався на посаду стратега і архонта [IOSPE I² 55; Зубар 2005, с. 457]. За часів Севера Олександра Аврелій Юліан, син Олександра побудував в Ольвії храм, присвячений Ісіді, Асклепію, Гігеї і Посейдону [IOSPE I² 184]. У цей же час Аврелій Юліан, син Юліана, брав участь у відновленні однієї з міських стін Ольвії [НО 52]. Таким чином, римські громадяни, які проживали в Ольвії, брали участь у забудові міста, приклади чого відомі в інших античних містах Північно-Західного Причорномор'я [напр.: Іванчик, Сон 2004, с. 80-88].

У кін. II ст. н. е. на дунайському кордоні розпочинається нова міграція варварських племен, із чим пов'язана реорганізація у цей час нижньодунайського лімесу, та переміщення ряду підрозділів римської армії [Сон, Зубарь 1990, с. 93-96]. Вочевидь, після перебудування оборони відбулася інспекторська поїздка імператора Септимія Севера на Дунай, і по відношенню до Ольвії були здійснені якісь заходи, що відобразилося на міському карбуванні монет [Анохин 1989, с. 73-74].

У присвяченій вітчизняним богам та римським імператорам Септимію Северу та Каракаллі термах, зведених при наміснику Нижньої Мезії Косконії Гентіані, у 198 р. [Stein 1940, S. 84],¹⁵⁴ Каллісфен, син Каллісфена, названий батьком міста [IOSPE I² 174]. Як уже зазначалось, це єдиний ольвійський напис

¹⁵³ Наприклад, активна будівельна діяльність у цей час спостерігається на Дунайському кордоні, про що відомо завдяки подібним будівельним написам, зокрема зі згадкою про відновлювальні роботи [напр.: Mráv 2013, p. 206, 220].

¹⁵⁴ Про датування намісництва легата провінції Нижня Мезія Косконія Гентіана див.: Stein 1940, S. 84; Doruțiu-Boilă 1985, S. 200-203; Зубарь 1993 а, с. 39-41; Boteva 1996, S. 241.

грецькою мовою, де згадується ім'я легата Нижньої Мезії.¹⁵⁵ Розташування імені Каллісфена після імені римського легата, безумовно, свідчить про його впливовість у місті, що підтверджується текстом декрету, та його вірогідну підпорядкованість римському наміснику у зв'язку з політичним статусом Ольвії [Русяева 1992, с. 186].

У 193-196 рр. н. е., під час четвертого, останнього, архонтата Каллісфена, була випущена серія ольвійських монет, яка вважається останньою автономною чеканкою цього міста [Карышковский 1988, с. 125]. Слід зазначити, що на одному з варіантів з цієї серії монет зображений орел з вінком у дзьобі – римський символ [Русяева 1992, с. 187], який надалі фігурує на мідних ольвійських монетах із зображенням римських імператорів [Карышковский 1988, с. 125, 127; Анохин 1989, с. 73].

Вірогідно, місцева еліта, і, насамперед, Каллісфен були зацікавлені у входженні Ольвії до складу Римської імперії, та зробили усе від них залежне, щоб це сталося. Вірогідна інспекція намісника Нижньої Мезії до Ольвії у цей період,¹⁵⁶ про що може свідчити фрагмент нового латинського напису з Ольвії,¹⁵⁷ теж могла бути здійснена за їхньої участі. Тож, саме Каллісфен міг очолити посольство до імператорів, в результаті чого Ольвія увійшла до складу Римської імперії.

Як відомо, до періоду правління імператора Септимія Севера також належить переписка легата Нижньої Мезії Овінія Тертулла с громадською общиною Тіри [IOSPE I² 4], з якої виходить, що у 201 р. н. е. тірити зверталися до імператора за підтвердженням дарованих раніше пільг. Імператор задовольнив прохання, однак заборонив прийом іноземців до громадської общини без погодження з намісником провінції. На додаток, слід відзначити,

¹⁵⁵ Цікаво відзначити, що у цьому написі імена трьох посадових осіб за походженням римські, а саме: Маркіан, Конкордій та Руфін.

¹⁵⁶ Про візити римських імператорів до провінції Нижня Мезія між 193 та 211 рр. н. е. див.: *Boteva* 2010, S. 231-248.

¹⁵⁷ Так, наприклад, про відвідування Херсонесу у 174 р. н. е. прокуратором Нижньої Мезії Т. Аврелієм Кальпурніаном Аполлонідом, на чолі військового загону, для приборкання сарматів і військової допомоги Херсонесу, свідчить напис знайдений при його розкопках [Виноградов 1996, с. 57].

що до цього ж часу може відноситися статуя римського воєначальника (або імператора) з Тіри [Карышковский, Клейман 1985, с. 115, рис. 37], що вказує на важливу роль, яку відігравали представники римської адміністрації у житті античних міст Північно-Західного Причорномор'я на рубежі II-III ст.

Існує припущення, що у другій половині II ст., ще до часів правління імператора Септимія Севера, коли в Ольвії вже розташовувався римський гарнізон та провадилася активна будівельна діяльність, правовий статус міста вже був якимось чином регламентований римською адміністрацією [Zubar 1995, p. 190-192].

У 193-197 рр. Септимій Север вів боротьбу за римський трон із претендентами [SHA. Sev. V-XI], що може слугувати *terminus post quem* для датування входження Ольвії до складу Нижньої Мезії. Дещо пізніше, у 201 р. н. е., відбулася переписка мешканців Тіри стосовно прав на мита та представлення громадянства з легатом Нижньої Мезії Г. Овінієм Тертуллом, який вступив на посаду у червні 198 р. [Stein 1940, S. 84-86; Doruțiu-Boilă 1985, S. 200-203; Boteva 1996, p. 242]. В Ольвії також могли бути встановлені копії імператорських рескриптів, або ж переписка з намісником провінції. Не виключно, що ім'я цього римського легата фігурувало у декількох написах з Ольвії [IOSPE I² 242, 246, 299; Яйленко 1987, с. 79-80].

Тож, наприкінці II – на початку III ст. н. е., при імператорі Септимії Севері, Ольвія була включена до складу Римської імперії та підпорядкована наміснику Нижньої Мезії, можливо у якості *civitas stipendiaria* [Латышев 1887, с. 197], статус якого мали більшість міст Імперії: тобто стала залежною, оскільки права міста регулювалися комісією римської провінційної адміністрації, але при цьому зберігала свою внутрішню автономію. У той же час, такі міста перебували під контролем римської провінційної адміністрації, утримували на своїй території римські залоги, та сплачували податки. Слід зазначити, що більшість написів з Ольвії, які так чи інакше пов'язані з відносинами з римською адміністрацією, з'являються саме з часів династії Северів [Яйленко 1985, с. 89].

При цьому, пізніше В. М. Зубарем відстоювалася точка зору, що Ольвія знаходилася за офіційними межами Римської імперії, тож мала права близькі до автономії [Зубарь 2003-2004, с. 456], в результаті чого зберігалася місцеве самоврядування та карбування монети. Щодо політичної залежності Ольвії у цей час існує ще один погляд, а саме, що вона отримала статус *civitas foederata* [Буйских 1991, с. 139]. Ймовірно, місто стало в імперії одним з *civitas liberae et foederata*, – провінційним, частково автономним, підпорядкованим нижньомезійському легату пропретору.

Після дарування прав на кшталт автономії Ольвія потрапила під більш жорсткий контроль римської провінційної адміністрації, у зв'язку з чим у період правління Севера Александра припинила чеканку своєї монети [Карышковский 1988, с. 128-129]. Не виключно, що Ольвія, як прикордонне місто Імперії, могла бути звільнена від податків на користь посилення своєї обороноздатності [напр.: Abbott, Johnson 1926, p. 53].

Так, наприклад, при Септимії Севері або Каракаллі, так само як і Ольвія, статус римської колонії отримує Дура-Европос [Rostovtzeff, Vaur 1929, p. 50; Виопоране 2019, р. 321-323]. Щоправда, у Дура-Европос, як і в Ольвії, відсутні епіграфічні свідчення щодо врегулювання його юридичного положення у складі Римської імперії. Однак, на відміну від Ольвії, це не заважає розглядати його у якості важливого військового опорного пункту на віддаленій східній ділянці римського лімесу. До того ж, римська цитадель Ольвії дещо нагадує ситуацію у Дура-Европос, з розташуванням римської залоги у самому місті, з вже існуючими забудовами більш ранніх часів, що заважало притримуватися традиційному плануванню римського табору.

У 230-х рр. н. е. військова ситуація у Північному Причорномор'ї погіршилася у зв'язку з загрозою варварських нашеств. Стратиграфія Ольвії, з наявністю шару пожежі в одній із споруд, дозволила В. В. Крапівіній висунути припущення стосовно двох готських нашеств на Ольвію [Крапивина 1991 а, с. 47-48; 1993, с. 10, 154]. Дослідниця вважала, що перший з них потрібно пов'язувати з першим походом готів проти Римської імперії у 232-

238 рр. [Крапивина 2009, с. 201; Krapivina 2007, p. 169]. Одним з аргументів для т. зв. першого готського розгрому в Ольвії є денарій Севера Олександра, знайдений у шарі руйнувань в підвалі Південної будівлі на цитаделі [Крапивина 2009, с. 201].

Натомість, В. М. Зубар вважав, що руйнівний напад на Ольвію міг бути пов'язаний з нашестям племен карпів у Нижньому Подунав'ї близько 214 р. [Зубарь 2003-2004, с. 458]. Вирішальна сутичка з карпами об'єднаних із союзниками римських сил, на чолі з центуріоном I Італійського легіону Т. Аврелієм Флавіном [ILS 7178; CIL 14416], ймовірно, відбулася в районі Тіри [Карышковский, Клейман 1985, с. 130-131; Бруяко, Росохацкий 1990, с. 26; Сон 1993, с. 52; Зубарь 1998, с. 126]. З цією ж подією може бути пов'язане встановлення в Тірі у 214 р. вапнякового вівтаря від імені моряка Мезійського флоту на честь Мітри [Карышковский 1979, с. 87].

Однак, на нашу думку, нашестя карпів не повинно було зачепити Ольвію, оскільки їх атака була відбита на околицях Тіри. У кін. 230-х рр. Тіра та Істрія піддалися руйнівному нападу готів [Карышковский, Клейман 1985, с. 132], про що, наприклад, свідчить римський монетний скарб у одному з загиблих у цей час приміщень в Тірі [Кропоткин 1961, № 749].¹⁵⁸ У першій чверті III ст. внаслідок рейдів сармато-аланських племен постраждали укріплення у Тавриці [Дорошко 2019, с. 183-187]. Тож, не виключно, що у той же час нападу зазнала й Ольвія, адже власне карбування монет припиняється десь у цей час [Карышковский 1988, с. 128; Анохин 1989, с. 74].

Наслідком цього могло бути відновлення одного з ольвійських мурів, про що відомо з напису часів імператора Каракалли або Севера Олександра [НО 52; див: Зубарь 2003-2004, с. 458], у якому згадуються роботи по відновленню захисного муру, який знаходився біля стін Раодмея – носія іранського імені. Вірогідно, саме у зв'язку з варварськими нашестями цього часу до Ольвії потрапила пряжка від портупей кін. II – поч. III ст. західного походження

¹⁵⁸ Про монетні скарби середини III ст. н. е. у Нижній Мезії та Фракії як індикатори варварських нашестей див.: *Boteva* 2001, p. 39-40; *Varbanov* 2012, p. 289-309.

[Бажан, Герцигер 1993, с. 107-110], а на теренах римської цитаделі Ольвії простежуються розчистки окремих ділянок з метою подальших забудов.

Римський гарнізон розташовувався в Ольвії до середини III ст. н. е., про що свідчить вівтар 248 р. н. е. (рис. 56) на честь імператора Філіппа Араба, з посвятою Меркурію від двох римських солдат [Латышев 1904, с. 5-7; IOSPE I² 167],¹⁵⁹ а також мармурова вотивна плитка з зображенням фракійського вершника, з посвятою від імені солдатів I Кілікійської Децієвої допоміжної когорти [Зубарь, Крапивина 1999, с. 76-77; 2000, с. 239-247].

Останній напис цінний не тільки через те, що засвідчує перебування I Кілікійської когорти в Ольвії, але й тим, що може бути датований 249-250 рр. Тож, є підстави вважати, що Ольвії до середини III ст. н. е. відводилася важлива роль у стримуванні варварів на проблемному дунайському кордоні імперії, адже загроза вторгнення примусила імператора Філіппа Араба (244-249 рр.) підготуватися до бойових дій. Загострення, пов'язані з нашествям варварів на провінції Мезія та Фракія [Ременников 1954, с. 100-121; Буданова 1990, с. 84-85; Чаплыгина 1990, с. 54], потребували розміщення римських військових загонів у античних містах Північно-Західного Причорномор'я, на підступах до цих провінцій. Однак, у 250-х рр., у результаті варварських вторгнень, римська адміністрація була вже не в змозі утримувати гарнізони на півночі від Дунаю, у зв'язку з чим римські війська виводяться з місць своїх дислокацій у Північно-Західному Причорномор'ї.¹⁶⁰

Існує думка, що Ольвія припинила своє існування у зв'язку з варварськими походами 255-265 рр. [Зубарь 2001, с. 134; 2003-2004, с. 462]. Однак, на основі знахідок римських монет та загальної військово-політичної ситуації, переважна більшість дослідників відносить загибель Ольвії та городищ її округи до часів готського нашествия на римські провінції у 269-270 рр.

¹⁵⁹ У 244 р. н. е., за нумізматичними даними, римські війська виводяться з Харакса [Ростовцев 1900, с. 157; Блаватский 1951, с. 254; Зубарь 1994 б, с. 127; 2000, с. 198].

¹⁶⁰ Тільки у Херсонесі у цей час фіксується активна будівельна діяльність [IOSPE I² 439], і на території цитаделі під керівництвом командира херсонеської вексилляції, центуріона I Італійського легіону Марка Ратина Сатурніна, зводиться *schola principalium* [Vinogradov, Zubar 1995/1996, S. 129-141; Виноградов, Зубарь, Антонова 1999, с. 72-81].

[Карышковский 1968, с. 179; Sarnowski 1988, p. 145; Буйских 1991, с. 141; Крапивина 1993, с. 153-154; Krapivina 2007, p. 169-170]. На цьому римський період історії Ольвії завершився, і розпочався новий, пізньоантичний етап, дослідження якого, у світлі нових археологічних матеріалів, дозволить більш детально вивчити його характер.

ВИСНОВКИ

На початку I ст. н. е., у зв'язку з військово-політичною ситуацією у регіоні, Ольвійська держава привернула увагу римської адміністрації. У цей час римська адміністрація активізувала свої дії у Північно-Західному Причорномор'ї, та формувала осередки політичного впливу. Військові компанії на Дунаї забезпечили просування римських військових підрозділів на стратегічних ділянках морських комунікацій, внаслідок чого були створені нові римські провінції.

Під вплив римської політики потрапила Ольвія, яка разом із Тірою стають ключовими торгівельними посередниками для розповсюдження імпортової римської продукції у варварські землі. Зруйнована внаслідок гетської навали у середині I ст. до н. е., вже на початку I ст. н. е., Ольвія відновилася за безпосередньої підтримки Римської імперії, що спонукало заможних громадян виказувати романофільські настрої та свою прихильність римським імператорам.

Римсько-боспорська війна 45-49 рр. н. е., яка сколихнула Північне Причорномор'я, не оминула Ольвію, що відобразилося на її відносинах з римською адміністрацією. Вірогідно, внаслідок підтримки Риму у 46 р. н. е. в Ольвії була започаткована нова ера. Військове втручання у політичні справи античних держав Північного Причорномор'я повинно було схилити місцеві дипломатичні кола на сторону Римської імперії, та прокласти шляхи для подальших військових кампаній.

У 60-х рр. I ст. н. е., у зв'язку з натиском сарматських племен, в результаті комбінованого сухопутно-морського походу на Херсонес, здійсненого під керівництвом легата провінції Мезія Т. Плавтія Сильвана, навколо Ольвії, за участю римських допоміжних загонів та місцевого населення, сформувалася система укріплень на кшталт римського лімесу. Серед них виділяються римські форти Дідова Хата III та Кам'янка V, розташовані на північному кордоні Ольвійської держави, і розраховані на підрозділи загальною чисельністю повноцінної римської когорти.

Тимчасове перебування римських допоміжних військ на цій території засвідчило наміри римської адміністрації впливати, у разі необхідності військовим шляхом, на політичну та економічну ситуацію навколо грецьких міст Північно-Західного Причорномор'я, і встановити контроль за буферною зоною на підступах до нижньодунайського кордону Римської імперії. У зв'язку з цим відбулося поступове залучення Ольвії до економічної системи Римської імперії. Вона стала одним із головних торговельних посередників між варварським світом і римськими провінціями у Північно-Західному Причорномор'ї, що сприяло її товарообігу та позитивно вплинуло на економічне зростання.

У цей час, за сприяння римської провінційної адміністрації, між Ольвією та окремими сарматськими племенами укладено договір, за яким Ольвійський поліс зобов'язувався карбувати золоті та срібні монети з зображенням сарматських царів Фарзоя та Інісмея, взамін на військову підтримку та протекторат з протилежної сторони. Цей союз проіснував до останньої чверті I ст. н. е., у результаті чого у місті осіло варварське населення, яке проникло у громадянську верхівку полісу, про що свідчить значна кількість тамгоподібних знаків і дані ономастики.

У першій чверті II ст. н. е. римська адміністрація, за необхідності, неодноразово надавала Ольвії дипломатичну і військову допомогу у вигляді військових союзних контингентів. Згідно епіграфічних даних, проримська орієнтація в Ольвії залишалася. На посади стратегів обиралися особи з римським громадянством, та налагодженими контактами з римською адміністрацією. Її політика по відношенню до античних міст Північно-Західного Причорномор'я у цей час полягала у військово-політичній та економічній підтримці. Надання своєчасної допомоги грецьким містам стримувало спроби варварських племен прокласти шлях до кордонів Римської імперії.

У середині II ст. н. е. Ольвійська держава зазнала нашествия від варварського поліетнічного об'єднання, відомого з джерел під назвою “тавро-

скіфи”. Звернувшись по допомогу до римського імператора Антоніна Пія, Ольвія отримала військову підтримку у вигляді вексилляції, яка складалася з підрозділів I Італійського, V Македонського, XI Клавдієвого легіонів та Флавієвого Мезійського флоту. Вони склали основу стаціонарної римської залоги Ольвії, що сприяло стабілізації військово-політичної обстановки у регіоні.

Після “тавро-скіфського” нашестя городища навколо Ольвії відновлювалися з дотриманням римської техніки будівництва. Центром цієї системи була Ольвія, де зводилася фортеця, яка, вірогідно, будувалася за єдиним планом. У Верхньому місті Ольвії було зведено військові адміністративні будівлі та укріплено захисні мури. Результати розкопок у Нижньому місті свідчать, що у цей час активно провадилися роботи по укріпленню гавані, надійна охорона якої мала вагоме значення для контролю за акваторією лиману. На цій ділянці за римським зразком, під керівництвом центуріона I Італійського легіону, зводиться ряд казармених приміщень, розрахованих на половину піхотної центурії. У разі необхідності порт у Нижньому місті Ольвії забезпечував оперативний зв’язок із базами римського флоту, розташованих у провінції Нижня Мезія, – для перекидання військових підрозділів та провіанту.

Навколо Ольвії сформувався комплекс городищ, у зведенні яких простежено римські будівельні прийоми, а у матеріальній культурі – суттєвий провінційно-римський вплив. Оборонна система Ольвійської держави слугувала сполучною ланкою у системі придунайських укріплень, виконувала роль передового форпосту для стримування варварських племен на підступах до безпосередніх кордонів Римської імперії, та контролювала ділянку сухопутного шляху з Нижньої Мезії до Таврики. На користь цього свідчить фрагмент мапи на римському щиті з розкопок античного міста Дура-Европос, на якому зображений сухопутний і морський шляхи у Північному Причорномор’ї, і у вигляді кам’яної фортеці зазначена Ольвія (Борисфен). У той же час, фортеці навколо Ольвії, як і саме місто, були посередниками

культурного і торгівельного обміну між Римською імперією та навколишніми племенами. Тобто, римською військовою присутністю у цьому регіоні, окрім безпекової складової, римська адміністрація знову, як у ранній період, забезпечувала власні економічні інтереси.

У кінці II – на початку III ст. н. е. дипломатичні зв'язки Ольвії з римською провінційною адміністрацією зміцнилися, про що свідчить низка ольвійських лапідарних написів. За часів імператора Септимія Севера місто увійшло до складу римської провінції Нижня Мезія, отримало автономію, та розпочало карбування власної монети за римським зразком. Римська вексилляція в Ольвії активно проводила будівельні роботи, про що свідчать нові латинські написи з території цитаделі. У місті збудовано терми, а також встановлено статуї римських імператорів. Збільшилася кількість осіб із римськими іменами збільшується, зокрема серед посадовців. Утім, це не призвело до суттєвої романізації населення, адже носіями римської культури у місті залишилися, у більшості, лише римські військовослужбовці, переважно фракійського та мезійського походжень, які дотримувалися шанування таких провінційних римських божеств як: Мітра-Тавроктон, Фракійський вершник тощо.

У цей час сформувався комплекс матеріальної культури римської залоги Ольвії, дуже схожий з такими містами та фортецями дунайських провінцій як: Новіодунум, Троезміс, Дуросторум, Нови, Ромула, Тібіскуп, Пороліссум тощо. Водночас, завдяки традиційним культурним та економічним зв'язкам з грецьким населенням Північного Причорномор'я, а також контактами з навколишніми варварськими спільнотами, він має свою специфіку.

Враховуючи наведений комплекс предметів матеріальної культури, римську військову присутність в Ольвії можна обґрунтовано пов'язувати зі знахідками деталей захисного та наступального озброєння, елементами римської військової амуніції, латинськими та грецькими написами, теракотовими, мармуровими та металевими орлами, теракотами римських воїнів, грально-рахунковими жетонами, кістяними тессерами, та іншими

побутовими речами, які складають пересічний речовий набір у місцях дислокації римських військ на теренах Римської імперії. Комплекс деталей римської військової амуніції та елементів римського озброєння з Ольвії достатньо презентабельний, і свідчить на користь безпосередньої римської військової присутності на її теренах.

Введення в Ольвію стаціонарної римської залоги, та її входження до складу провінції Нижня Мезія, сприяло поліпшенню військово-політичної ситуації у регіоні Нижнього Побужжя, і вплинуло на економічне зростання міста на рубежі II-III ст. н. е. У першій половині III ст. н. е., у зв'язку з готськими нашествиями, в Ольвії з'явилися підрозділи допоміжних римських військ, які склалися з солдатів I Кілікійської, та, можливо, II Бритонської когорт. У 230-х рр. Ольвія припинила власне монетне карбування. Сукупність джерел вказує на те, що у цей час у місті ліквідуються наслідки військових зіткнень із першою хвилею готських племен.

Римська залога в Ольвії розташовувалася як мінімум до 248 р. н. е., про що свідчить вівтар від імені римського солдата з посвятою Меркурію, на честь імператора Філіппа Араба, та вотивна плитка з зображенням фракійського вершника та посвятою від імені солдатів I Кілікійської Децієвої допоміжної когорти. Проте, криза середини III ст. н. е. примусила римську адміністрацію відвести передові військові загони з античних міст Північно-Західного Причорномор'я, в тому числі, з Ольвії. У результаті фатальних нашеств германських племен, вона припинила своє існування як осередок античної культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Буйских, А. В., Кузьмищев, А. Г., Новиченкова, М. В. 2013. *Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 2012 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 2013/9-а.

Буйских, А. В., Кузьмищев, А. Г., Новиченкова, М. В., Шейко, И. Н., Чечулина, И. А. 2015. *Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 2014 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 2015/9.

Буйских, А. В., Шейко, И. Н. 2017. *Отчет о раскопках на участке Р-25 в Ольвии в 2017 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 2017/9-в.

Буйских, С. Б. 1975. *Отчет о разведочных раскопках римского укрепления Дидова Хата III.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 1975/21.3/7797.

Ветштейн, Р. И. 1954. *Отчет о раскопках в Ольвии на участках Л и Е в 1954 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 1954/9-в.

Ветштейн, Р. И. 1955. *Отчет о работах Ольвийской экспедиции 1955 года, участок Л.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 1955/9-е.

Ветштейн, Р. И. 1964. *Отчет о раскопках на римской цитадели Ольвии в 1964 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 1964/9-е.

Ветштейн, Р. И. 1965. *Отчет о раскопках на римской цитадели Ольвии в 1965 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 1965/9-б.

Ветштейн, Р. И. 1966. *Отчет о раскопках на римской цитадели Ольвии в 1966 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 1966/8-б.

Ветштейн, Р. И. 1967. *Отчет о раскопках на римской цитадели Ольвии в 1967 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 1967/8-е.

Ивченко, А. В. 2008. *Отчет о раскопках некрополя Ольвии в 2008 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 2008/200.

Ивченко, А. В. 2013. *Отчет о раскопках на территории некрополя и предместья Ольвии в 2013 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 2013/21-в.

Ивченко, А. В. 2014. *Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 2014 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 2014/40.

Ивченко, А. В. 2016. *Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 2015 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 2016/21-а.

Ивченко, А. В., Диденко, С. В., Ланг, Е. А. 2007. *Отчет о раскопках некрополя и предместья Ольвии в 2007 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 2007/71.

Козуб, Ю. І., Івченко, А. В., Діденко, С. В., Ланг, Е. А. 2004. *Звіт про розкопки некрополя та передмістя Ольвії у 2004 році*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 2004/169, с. 128-260.

Крапивина, В. В., Ланцов, С. Б., Буйских, А. В. 1991. *Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 1991 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 1991/8.

Крапивина, В. В., Буйских, А. В. 1992. *Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 1992 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 1992/8.

Крапивина, В. В., Буйских, А. В. 1993. *Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 1993 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 1993/1-а.

Крапивина, В. В., Буйских, А. В. 1994. *Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 1994 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 1994/1-б.

Крапивина, В. В., Буйских, А. В. 1995. *Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 1995 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 1995/1-б.

Крапивина, В. В., Буйских, А. В. 1996. *Отчет о раскопках на участке Р-25 в Ольвии в 1996 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 1996/51-а.

Крапивина, В. В., Буйских, А. В. 2007. *Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 2007 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 2007/70.

Крапивина, В. В., Буйских, А. В. 2008. *Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 2008 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 2008/97.

Крапивина, В. В., Буйских, А. В. 2010. *Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 2009 г. Т. 1.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 2010/197.

Крапивина, В. В., Буйских, А. В., Кузьмищев, А. Г. 2011. *Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 2010 г. Текст.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 2011/195.

Крапивина, В. В., Буйских, А. В., Кузьмищев, А. Г. 2012. *Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 2011 г. Т. 1. Текст.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 2012/193.

Крыжицкий, С. Д., Хмелевский, Д. Н., Диатроптов, П. Д. 2007. *Отчет об охранных работах в южной части Верхнего города в Ольвии в 2007 г. на участке “Северная оборонительная стена Римской цитадели”.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 2007/72.

Крыжицкий, С. Д., Хмелевский, Д. Н., Буйских, А. В. 2013. *Отчет об охранных работах в южной части Верхнего города в Ольвии в 2012 г. на участке “Северный оборонительный комплекс Римской цитадели”.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 2013/72.

Підоплічка, І. Г. 1936. *Археологічні роботи по дослідженню Ольвії 1936 р. Щоденник розкопів та визначення кісток тварин.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 1936/17, № 79.

Підоплічка, І. Г. 1937. *Археологічні роботи по дослідженню Ольвії 1937 р. Щоденник розкопів та визначення кісток тварин*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 1937/17, № 110.

Підоплічка, І. Г. 1938. *Археологічні роботи по дослідженню Ольвії 1938 р. Щоденник розкопів та визначення кісток тварин*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 1938/17, № 110.

Рубан, В. В. 1974. *Отчет об археологической разведке по правому берегу Бугского лимана в 1974 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 1974/71, №7340.

Худяк, М. М. 1936. *Археологічні роботи по дослідженню Ольвії 1936 р. НГ. Кв. 13 в и 14 в. Щоденник розкопів*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 1936/17, № 82.

Худяк, М. М. 1937. *Археологічні роботи по дослідженню Ольвії 1937 р. Раскоп НГ. Кв. 13 и 14, 23 и 24. Щоденник розкопів № 1*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 1937/17, № 108.

Худяк, М. М. 1938. *Археологічні роботи по дослідженню Ольвії 1938 р. Раскоп НГ. Кв. 33 и 34, 32^С, 42^С, 43 и 44. Щоденник розкопів № 2*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф.е. 1938/17, № 127.

Археологічні роботи по дослідженню Ольвії. Ольвійська археологічна експедиція 1937 р. Опис знахідок Ольвійської археологічної експедиції 1937 р. від № 1-2088. Ольвія. 1937. Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 7, 1937/90, 90 а.

Археологічні роботи по дослідженню Ольвії. Ольвійська археологічна експедиція 1938 р. Розкопи II та НГ. Інвентарний опис знахідок на окремих аркушах №1-1994. Ольвія. 1938. Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 17, 1938/132 а.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абікулова, М. Й., Лопушинський, А. І., Сікоза, Д. М. 2015. *Антична колекція Херсонського Краєзнавчого музею: каталог*. Херсон: Айлант.
2. Абрамзон, М. Г. 1995. *Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи*. Москва: ИА РАН.
3. Абрамзон, М. Г., Тункина, И. В. 2018. Гости острова Левки (античные монеты по неизданным рисункам Н. Н. Мурзакевича). *Вестник древней истории*, 1, с. 52-87.
4. Агбунов, М. В. 1992. *Античная география Северного Причерноморья*. Москва: Наука.
5. Агульников, С. М., Бублич, В. Г. 1999. Сарматский курган I в. н. э. у с. Казаклия. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской*

- археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова)*. Запорожье: Запорожский госуниверситет, с. 10-15.
6. Александров, О. 2013. За астрономическата символика в култа към Митра. *Societas Classica. Култури и религии на Балканите, в средиземноморието и изтока*, VI, Велико Търново: Унив. изд. "Св. Св. Кирил и Методий", с. 278-293.
 7. Александров, О. 2010. *Религията в римската армия в провинция Долна Мизия (I-IV в.)*. Велико Търново: Св. Кирил и Методий.
 8. Александров, О. 2013. *Етнически и социален състав на римската армия*. Велико Търново: Фабер.
 9. Алексеев, В. П. 2000. Монеты царя Фарзоя из Тиры. *Stratum plus*, 6, с. 174-177.
 10. Алексиану, М. 1991. О торговых связях между дакийской территорией Восточных Карпат и Северопонтийской областью во II-III вв. н. э. В: Петренко, В. Г. (ред.). *Археология и история Нижнего Подунавья. Тез. докл. Рени*, с. 38-39.
 11. Амброз, А. К. 1966. Фибулы юга Европейской части СССР. III в. до н. э. – IV в. н. э. *Свод археологических источников*, Д1-30. Москва: Наука.
 12. Анохин, В. А. 1971. К вопросу об ольвийской эре. *Нумизматика и сфрагистика*, 4, с. 87-91.
 13. Анохин, В. А. 1989. *Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
 14. Архипов, А. А., Симоненко, А. В. 2004. Перстень царя Инисмея. В: Зуев, В. Ю. (ред.). *Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников*. Т. 2. Санкт-Петербург: Издательство государственного Эрмитажа, с. 285-290.
 15. Бажан, И. А., Герцигер, Д. С. 1993. Бронзовая пряжка римского времени из Ольвии. *Петербургский археологический вестник*, 4, с. 83-96.
 16. Балахванцев, А. С., Шинкарь, О. А. 2018. Бронзовый котел с греческой надписью из курганного могильника у хут. Базки Волгоградской област. *Краткие сообщения ИА РАН*, 251, с. 193-203.
 17. Беляев, С. А. 1968. К пониманию СІL, VIII, 619. *Вестник древней истории*, 4, с. 127-137.
 18. Білецький А., Шаповалов Г. 2014. Вознесенський (Кічкаський) “скарб” – поховання-спалення Х ст. *Культові та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації*, 7, с. 285-304.
 19. Блаватский, В. Д. 1951. Харакс. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 19, с. 250-291.

20. Блаватский, В. Д. 1954. *Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья*. Москва: Издательство АН СССР.
21. Блаватский, В. Д. 1985. О римских войсках на Таврическом полуострове в I в. н. э. *Античная археология и история*, с. 228-237.
22. Бондарь, Р. Д. 1982. Находка бронзовых монет Антонина Пия в Орловке. В: Янин, В. Л. (ред.). *Нумизматика античного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 133-135.
23. Бондарь, Р. Д. 1984. Городище у с. Орловка. *Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья*, 9, с. 31-32.
24. Бондарь, Р. Д. 2013. *Строительное дело нижнедунайского лимеса (провинции Нижняя и Верхняя Мезии, Дакия) в I – середине III вв. н. э.* Одесса: СМІЛ.
25. Бондарь, Р. Д., Булатович, С. А. 2001-2002. Орловское городище в памятниках нумизматики. *Stratum plus*, 6, с. 171-183.
26. Борисова, В. В. 1961. Черепица с клеймами римских легионов. *Сообщения Херсонского музея*, 2, с. 39-45.
27. Ботева, Д. 2010. Сцена на възлияние и жертвоприношение при посветителните релефи на тракийския конник. *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis*, V, pp. 277-289.
28. Боянов, И. 2008. *Римските ветерани в Долна Мизия и Тракия (I-III вв.)*. София: ИК Авалон.
29. Браунд, Д. 1991. Діон Хрисостом, торгівля Ольвії та ольвійська “тавроскіфська війна”. *Археологія*, 3, с. 25-30.
30. Браунд, Д. 1991 а. Римское присутствие в Колхиде и Иберии. *Вестник древней истории*, 4, с. 32-52.
31. Бруяко, И. В. 2013. Медицинский инструмент (*vulsella*) из городища Картал. В: Смынтына, Е. В. (ред.). *Варварский мир Северопонтийских земель в сарматскую эпоху. Сб. статей к 60-летию А. Н. Дзиговского*. Киев: Видавець Олег Філюк, с. 19-25.
32. Бруяко, И. В., Росохацкий, А. А. 1990. К политической истории Нижнего Поднестровья в первой четверти III в. н. э. *Древнее Причерноморье*, I, с. 22-28.
33. Бруяко, И. В., Дзиговский, А. Н., Секерская, Н. М. 2008. *Никоний римской эпохи*. Одесса: СМІЛ.
34. Бруяко, И. В., Носова, Л. В. 2010. Новые монетные находки на городище Картал (Орловка). *Записки відділу нумізматики і торевтики Одеського археологічного музею*, I, с. 65-72.

35. Бруяко, И. В., Дзиговский, А. Н., Денисюк, В. Л. 2011. Амфоры римского времени из раскопок городища Картал (участок “Картал-посад”). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 12, с. 336-348.
36. Бруяко, И. В., Дзиговский, А. Н. 2013. Городище Картал (римский кастель у с. Орловка). В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (отв. ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: СМІЛ, с. 543-553.
37. Бруяко, И. В., Дзиговский, А. Н., Мадыда-Легутко, Р. 2017. *Studia Baltica et Pontica* (Сармато-германский комплекс на городище Картал в низовьях Дуная). *Stratum plus*, 4, с. 233-264.
38. Буданова, В. П. 1990. *Готы в эпоху Великого переселения народов*. Москва: Наука.
39. Буйских, А. В. 1987. Линейные меры длины в строительном камнетесном деле Ольвии. *Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов VI Республиканской конференции молодых археологов*. Киев: Наукова думка, с. 26-28.
40. Буйских, А. В. 1996. Стандарты линейных мер в античной метрологии Северного Причерноморья. *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в средние века*. Ростов-на-Дону, с. 80-84.
41. Буйских, А. В. 1999. О стандартах линейных мер в строительном камнетесном деле Херсонеса IV-II вв. до н. э. *Античный мир и археология*, 10, с. 95-100.
42. Буйских, А. В. 2007. Зернохранилище на северном берегу Херсонеса Таврического. *Древности Северного Причерноморья в античное время*, 4, с. 90-100.
43. Буйских, А. В. 2008. *Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, 5. Симферополь.
44. Буйских, А. В. 2012. Керамика VI-V вв. до н. э. из раскопок римского претория в Ольвии. *Археологія і давня історія України*, 8, с. 61-73.
45. Буйских, А. В., Сон, Н. А. 2013. Римский декоративный кирпич из раскопок Козырского городища. *Боспорские чтения*. В: Зинько, В. Н. (ред.). *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Археологический объект в контексте истории*, XIV. Керчь, с. 436-443.
46. Буйских, С. Б. 1979. Новые материалы по фортификационной технике городищ ольвийской хоры первых вв. н. э. В: Баран, В. Д. (ред.). *Памятники древних культур Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 87-96.
47. Буйских С. Б. 1984. Основные элементы фортификации хоры Ольвии первых веков нашей эры. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Античная культура Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 189-201.

48. Буйских, С. Б. 1988. Типы Ольвийских укреплений римской эпохи. В: Анохин, В. А. (отв. ред.). *Античные древности Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 104-115.
49. Буйских, С. Б. 1989. Новые данные о походе Плавтия Сильвана в Таврику. *Проблемы исследования античных городов: III научные чтения, посвященные памяти проф. В. Д. Блаватского*. Тез. докл., Москва, с. 24-25.
50. Буйских, С. Б. 1989 а. К проблеме Таврического лимеса. В: Вахтина, М. Ю. (отв. ред.). *Скифия и Боспор*. Матер. науч. конф., посвящ. памяти акад. М. И. Ростовцева, Новочеркасск, с. 65-67.
51. Буйских, С. Б. 1989 б. Римские лагеря в Буго-Днестровском междуречье. В: Петренко, В. Г. (ред.). *История и археология Нижнего Подунавья*. Тез. докл., Рени, с. 73-74.
52. Буйских, С. Б. 1989 в. Ольвийско – “тавро-скифская” война. *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР*. Тез. доп., Одеса, жовтень, 1989 р. Київ: Наукова думка, с. 31-32.
53. Буйских, С. Б. 1990. Римские войска в Ольвии в I – сер. II вв. н. э. (ред.). *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века*. Тез. докл., Ростов-на-Дону, с. 25-27.
54. Буйских, С. Б. 1990 а. Каменные ядра из Тиры и Ольвии. *Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья*. Тез. докл., Одесса, с. 15-16.
55. Буйских, С. Б. 1991. *Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры)*. Киев: Наукова думка.
56. Буйских, С. Б. 1992. Просопография ольвийской вексилляции. *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века*. Тез. докл. VI научн. конф., Ростов-на-Дону, с. 37-40.
57. Буйских, С. Б. 1993. К проблеме лимеса в Северном Причерноморье (по материалам Нижнего Побужья). *Скифия и Боспор*. Тез. докл., Новочеркасск, с. 88-97.
58. Буйских, С. Б. 2006. Фигурные сосуды дионисийского круга из Золотого Мыса. Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. *Труды ГИМ*, 159, с. 206-230.
59. Буйских, С. Б., Иевлев, М. М. 1986. О топографии городищ Нижнего Побужья первых веков нашей эры. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Античная культура Северного Причерноморья в первые века н. э.* Киев: Наукова думка, с. 64-76.
60. Булкин, И. Ю. 1997. Проблемы существования римского лимеса в Северном Причерноморье. *Человек в социокультурном мире*. Мат. Всеросс. науч. конф. 2 апреля 1997 г. Ч. 2. Саратов: Издат. центр СГЭА, с. 3-7.

61. Булкин, И. Ю. 1997. Предполагаемые трассы римских военных дорог в Северном Причерноморье. В: Охотников, С. Б. (отв. ред.). *Никоний и античный мир Северного Причерноморья*. Одесса: Ветаком, с. 286-288.
62. Булкин, И. Ю. 1999. *Этапы и характер римского военного проникновения в Северное Причерноморье (I в. до н. э. – III в. н. э.)*. Дисс. к. и. н. Саратовский Государственный Технический Университет.
63. Булкин, И. Ю. 2005. К вопросу о численности римских гарнизонов в северо-западном Причерноморье и Таврике в первые века нашей эры. *Studia historica*, V, с. 94-112.
64. Булкин, И. Ю. 2008. Статус Таврики в римском провинциальном управлении. *Историческая память и общество: эпохи, культуры, люди. Материалы науч. конф., посвящ. 90-летию ист. образования в Сарат. ун-та*. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, с. 179-187.
65. Бураков, А. В. 1976. *Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры*. Киев: Наукова думка.
66. Бураков, А. В. 1985. Сельская округа Ольвии в первые века нашей эры. *Проблемы исследования Ольвии*. Тезисы докладов и сообщений семинара, Парутино, с. 11-12.
67. Бураков, А. В. 1988. Теракота воіна з поселення Козирка. *Археологія*, 63, с. 73-75.
68. Буюклиев, Х. 1995. К вопросу о фракийско-сарматских отношениях в I – начале II в. н. э. *Российская археология*, 1, с. 37-46.
69. Вдовченко, Е. В. 2008. Танаиты и Боспор. *Древнее Причерноморье*, VIII, с. 100-104.
70. Велков, В. 1961. Из истории Нижнедунайского лимеса в конце I в. н. э. *Вестник древней истории*, 2, с. 69-82.
71. Ветштейн, Р. И. 1957. Раскопки на римской цитадели Ольвии. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР*, 7, с. 78-80.
72. Ветштейн, Р. И. 1967. Раскопки в центре римской цитадели Ольвии в 1956-1966 гг. *Археологические исследования на Украине*, с. 134-137.
73. Ветштейн, Р. И. 1968. Раскопки в центре римской цитадели Ольвии. *Археологические исследования на Украине*, с. 140-142.
74. Ветштейн, Р. Й. 1972. Розкопки римської цитаделі в Ольвії. *Археологічні дослідження в Україні 1969 р.*, 4, с. 171-174.
75. Виноградов, Ю. А. 2006. *Счастливы́й город в войне. Военная история Ольвии Понтийской (VI в. до н. э. – IV в. н. э.)*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.

76. Виноградов, Ю. А., Горончаровский, В. А. 2009. *Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в. до н. э. – середина III в. н. э.)*. Санкт-Петербург: Филол. ф-т СПбГУ.
77. Виноградов, Ю. Г. 1978. О методике обработки греческих эпиграфических памятников (по ольвийским материалам). В: Пашуто, В. Т. (ред.). *Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР*. Москва: Наука, с. 46-75.
78. Виноградов, Ю. Г. 1984. Два бронзовых котла с греческими надписями из сарматских степей Донбасса и Поволжья. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Петренко, В. Г. (ред.). *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 37-43.
79. Виноградов, Ю. Г. 1990. Ольвия и Траян. В: Новосельцев, А. П. (отв. ред.). *Восточная Европа в древности и средневековье: проблемы источниковедения*. Тезисы докладов. Москва: Ин-т истории СССР, с. 27-32.
80. Виноградов, Ю. Г. 1992. Полемон, Херсонес и Рим. *Вестник древней истории*, 3, с. 130-139.
81. Виноградов, Ю. Г. 1994. Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н. э. *Вестник древней истории*, 2, с. 151-170.
82. Виноградов, Ю. Г. 1996. Новое документальное досье императорской эпохи из Херсонеса. *Вестник древней истории*, 1, с. 48-60.
83. Виноградов, Ю. Г. 1998. Митридат Евпатор и Ольвия. *Древнее Причерноморье. IV-е чтения памяти профессора П. О. Карышковского*, 12-14 марта 1998 г. Одесса, с. 42-45.
84. Виноградов, Ю. Г., Зубарь, В. М., Антонова, И. А. 1999. *Schola principalium* в Херсонесе. *Нумизматика и эпиграфика*, XVI, с. 72-81.
85. Винокуров, Н. И., Крыкин, С. М. 2017. Римская политика в Северо-Западном Причерноморье в середине I в. н. э. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 4, с. 170-194.
86. Винокуров, Н. И., Трейстер, М. Ю. 2015. Тессера из слоя гибели ранней цитадели городища Артезиан. *Вестник древней истории*, 4, с. 227-239.
87. Винокуров, Н. И., Трейстер, М. Ю. 2018. Фибулы типа Авцисса из раскопок городища Артезиан. *Таврические студии*, 16, с. 45-50.
88. Внуков, С. Ю. 2003. *Причерноморские амфоры I в. до н. э. – II в. н. э. (морфология)*. Москва: ИА РАН.
89. Внуков, С. Ю. 2006. *Причерноморские амфоры I в. до н. э. – II в. н. э. Часть II: Петрография, хронология, проблемы торговли*. Санкт-Петербург: Алетейя.

90. Воронятов, С. В. 2009. О функции сарматских тамг на сосудах. В: Фурасьев, А. Г. (ред.). *Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем*. Санкт-Петербург: Факультет филологии и искусств СПбГУ, с. 80-98.
91. Воронятов, С. В. 2013. Локализация бастарнов и некоторые другие проблемы элогия Тита Плавтия Сильвана Элиана. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 39, с. 148-161.
92. Воронятов, С. В., Мачинский, Д. А. 2010. О времени, обстоятельствах и смысле появления сарматских тамг на германских копьях. В: Щеглова, О., Казански, М. (ред.). *Germania-Sarmatia II*. Калининград-Курск: Издательство, с. 57-75.
93. Вус, О.В. 2013. Ранневизантийский *limes* в Северном Причерноморье: организация и структура инженерной обороны. *Византийский временник*, 72 (97), с. 227-246.
94. Вязьмитина, М. И. 1975. Портретная эмблема из Золотой Балки. *Ольвия*. Киев, с. 220-244.
95. Гаврилюк, Н. А., Крапивина, В. В. 2005. Нижнеднепровские городища (к проблеме возникновения и развития). *VI Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья: периоды дестабилизаций, катастроф*. Керчь, с. 66-73.
96. Гавроньски, Р. А., Карасевич-Щыперски, Р. 2013. Находки римского военного оружия и вооружения времени принципата с территории Херсонеса Таврического как следы римского военного присутствия. In: Matera, M., Karasiewicz-Szczypiorski, R. (eds.). *The Crimea and the Northern Black Sea Coast in Archaeological Research 1956-2013*. Warsaw: Archeobooks, s. 57-74.
97. Гайдукевич, В. Ф. 1955. История античных городов Северного Причерноморья (краткий очерк). В: Гайдукевич, В. Ф., Максимова, М. И. (ред.). *Античные города Северного Причерноморья*. Т.1. Очерки истории и культуры. Москва: Издательство Академии наук СССР, с. 23-163.
98. Герасимова, В. 1969. Разместване на римските помощни войски през II в. Мизия и Дакия. *Археология*, 4, с. 9-18.
99. Герцигер, Д. С. 1986. “Монетное зеркало” из Ольвии. В: Грач, Н. Л. (ред.). *Античная торевтика*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 123-127.
100. Гилевич, А. М. 1963. Бронзовый медальон из Ассоса. *Сообщения Херсонского Музея*, 3, с. 15-18.
101. Голубцова, Е. С. 1951. *Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры*. Москва.
102. Гопкало, О. В. 2012. Про дату скляних жетонів у черняхівському ареалі. *Археологія*, 2, с. 96-102.

103. Горончаровский, В. А. 2003. Римско-боспорский конфликт 40-х годов I в. н. э. *Вестник древней истории*, 3, с. 161-170.
104. Горончаровский, В. А. 2003 а. Между Империей и варварами: военное дело Боспора римского времени. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.
105. Горончаровский, В. А. 2010. К вопросу о римском военном присутствии на Боспоре. *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*, 19, с. 289-298.
106. Гороховський, Є. Л., Сон, Н. А. 1989. Фібули з Тіри. *Археологія*, 3, с. 69-78.
107. Грінченко, В. А. 1950. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі. *Археологія*, 3, с. 37-63.
108. Грингоф, С. А. 2010. Командно-административная организация боспорской армии римского времени. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 2 (28), с. 32-42.
109. Гриневиц, К. Э. 1947. Херсонес и Рим. *Вестник древней истории*, 2, с. 228-237.
110. Гуменний, В. 2017. Римська військова присутність у Дура-Европос в контексті парфянських кампаній Северів. *Проблеми гуманітарних наук. Історія*, 40, с. 184-196.
111. Данилов, Е. С. 2009. Римская военная разведка: *speculatores*. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 2 (25), с. 16-23.
112. Данилов, Е. С. 2011. *Война и разведывательная деятельность в античном Риме*. Ярославль: ЯрГУ.
113. Демиденко, С. В. 2008. *Бронзовые котлы древних племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья (V в. до н. э. – III в. н. э.)*. Москва: Издательство ЛКИ.
114. Дзиговский, А. Н. 2003. *Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель*. Одесса: Гермес.
115. Дзиговский, А. Н. 2012. Из истории Буджака последней трети IV в. н. э. В: Симоненко, А. В. (ред.). *Золото, конь и человек*. Киев: "КНТ", с. 439-448.
116. Дзиговский, А. Н. 2016. Царство Фарзоя: полвека спустя. *Стародавнє Причорномор'я*, XI, с. 180-188.
117. Дзиговский, А. Н., Лисецкий, Ф. Н. 1991. Новые данные по истории и палеографической обстановке создания Нижнего Траянова вала. *Археология и история Нижнего Подунавья. Тез. докл. Рени*, с. 42-43.
118. Дзиговский, А. Н., Сапожников, И. В. 2018. Древние оборонительные переправы через Дунай у озера Картал. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 175-187.

119. Діденко, С. В. 2015. До питання про верхню хронологічну межу світлоглиняних вузькогорлих амфор типу Шелов D. *Археологія і давня історія України*, 1 (14), с. 385-393.
120. Доватур, А. И. 1957. История изучения *Scriptores Historiae Augustae*. *Вестник древней истории*, 1, с. 245-256.
121. Дорошко, В. В. 2005. Новые находки римского военного снаряжения с территории Южного Крыма. *Сугдейский сборник*, 2, с. 447-453.
122. Дорошко, В. В. 2011. Пояс солдата I Сугамбрской когорты из Херсонеса. В: Вахтина, М. Ю., Грицик, Е. В. (ред.) и др. *Боспорский феномен. Население, языки, контакты*. Материалы международной научной конференции, 22–25 ноября 2011 г. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 397-401.
123. Дорошко, В. В. 2012. Римская военная обувь из раскопок Херсонеса и его окружи. В: Журавлев, Д. В., Фирсов К. Б. (ред.). *Евразия в скифо-сарматское время. Памяти Ирины Ивановны Гуциной*. Москва: Государственный Исторический музей, с. 100-113. Труды Государственного Исторического музея, 191.
124. Дорошко, В. В. 2012 а. Поход Плавтия Сильвана в Таврику: мифы и реалии. В: Кемалова, А. Р. (сост.). *Историко-культурное наследие Тарханкута: новые тенденции развития, новые возможности*. Материалы II международной научно-практической конференции, посвященной 15-летию создания заповедника “Калос Лимен” и 25-летию открытия Черноморского историко-краеведческого музея, 23-24 мая 2012 г. Симферополь: Н. Оріанда, с. 34-46.
125. Дорошко, В.В. 2019. Римское военное снаряжение из раскопок на Гераклеяском полуострове. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 1, с. 69-78.
126. Дорошко, В. В. 2019 а. *Военная политика Рима в Северо-Западном Причерноморье и Юго-Западной Таврике в I – середине III в. н. э.* Диссертация к. и. н. Московский Государственный университет им. М. В. Ломоносова.
127. Дорошко, В. В., Журавлев, Д. В. 2018. Два погребения римских военнослужащих из некрополя Херсонеса Таврического. *Вестник древней истории*, 2, с. 349-364.
128. Дьяков, В. Н. 1940. Пути римского проникновения в Северное Причерноморье. Понт и Мезия. *Вестник древней истории*, 3-4, с. 71-88.
129. Дьяков, В. Н. 1941. Оккупация Таврики Римом в I в. н. э. *Вестник древней истории*, 1, с. 87-97.

130. Дьяков, В. Н. 1942. Таврика в эпоху римской оккупации. *Ученые записки Московского педагогического государственного университета*, 28 (1), с. 3-92.
131. Дьячков, С. В. 1985. Некоторые вопросы социально-политической истории Ольвии I-III вв. н. э. (по ономастическим данным). *Вестник Харьковского государственного университета*, 268, с. 120-129.
132. Дьячков, С. В., Кадеев, В. И. 1994. Фракийцы в Северном Причерноморье в первых веках н. э. *Вісник Харківського державного університету, 385: Історія*, 28, с. 39-48.
133. Дьячков, С. В. 1997. Римские граждане в Северном Причерноморье. В: Мещеряков, В. Ф. (отв. ред.). *Античный мир. Византия: к 70-летию профессора В. И. Кадеева*. Харьков: АО «Бизнес Информ», с. 57-79.
134. Елисеев, В. Ф., Ключинцев, В. Н. 1996. Новые сарматские погребения в степном Побужье. В: Буйских, С. Б. (ред.). *Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. Материалы юбилейных чтений, посвященных 90-летию со дня рождения профессора Л. М. Славина (1906-1996)*. Киев: Наукова думка, с. 117-118.
135. Ельницкий, Л. А. 1937. Новый источник географии древнего Северного Причерноморья. *Вестник древней истории*, 1, с. 240-246.
136. Живановић, Ј. Г. 2013. *Производња, увоз и дистрибуција житарица у римском периоду на тлу провинције Горње Мезије*. Диссертация д. и. н. Универзитет у Београду.
137. Журавлев, Д. В. 2002. Еще раз о деталях римского воинского костюма и конской сбруи из Херсонеса и юго-западного Крыма. *Археологія*, 1, с. 90-98.
138. Журавлев, Д. В. 2007. Фрагмент черепицы с отпечатком римской сандалии из Пантикапея. *Боспорские Исследования*, 17, с. 112-119.
139. Журавлев, Д. В. 2017. Книдский импорт рельефной керамики в Северном Причерноморье в римское время. В: Зинько, В. Н., Зинько, Е. А. (ред.). *Боспорские чтения. XVIII. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Торговля: пути – товары – отношения. Симферополь-Керчь*, с. 116-126.
140. Журавлев, Д. В., Зубарь, В. М., Сорочан, С. Б. 2004. О торговле Херсонеса Таврического в середине I – первой половине III вв. н. э. *Боспорские Исследования*, 7, с. 183-207.
141. Журавлев, Д. В., Камелина, Г. А. 2012. Детали римской воинской амуниции и конского снаряжения из Харакса в собрании ГИМ. В: Журавлев, Д. В., Фирсов К. Б. (ред.). *Евразия в скифо-сарматское время. Памяти Ирины Ивановны Гуциной*. Москва: Государственный

- Исторический музей, с. 114-127. Труды Государственного Исторического музея, 191.
142. Журавлев, Д. В., Камелина, Г. А. 2015. Каменные ядра из Харакса. В: Журавлев, Д. В., Габелко, О. А. (ред.). *С Митридата дует ветер. Боспор и Причерноморье в античности*. К 70-летию В. П. Толстикова. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, с. 189-210.
 143. Журавлев, Д. В., Хмелевский, Д. Н. 2018. Фигурный сосуд в форме головы африканца из Ольвии. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 3, с. 198-214.
 144. Зайцев, Ю. П. 2018. Комплекс со щитом кельтского типа из некрополя Ак-Кая/Вишенное в Крыму. В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова*. Кишинев-Тирасполь: Университет “Высшая антропологическая школа”, с. 289-318.
 145. Зеест, И. Б. 1960. *Керамическая тара Боспора*. Материалы и исследования по археологии СССР, 83. Москва: Издательство Академии Наук СССР.
 146. Златковская, Т. Д. 1951. *Мезия в I и II веках нашей эры (к истории Нижнего Дуная в римское время)*. Москва: Издательство Академии Наук СССР.
 147. Зограф, А. Н. 1940. Монеты из раскопок Ольвии в 1935-1936 гг. В: Ячменев, Н. И. (ред.). *Ольвия*. Т. 1. Киев: Издательство АН УССР, с. 211-258.
 148. Зограф, А. Н. 1951. *Античные монеты*. Материалы и исследования по археологии СССР, 16. Москва, Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
 149. Зубарев, В. Г. 1998. *Северное Причерноморье в историко-географической концепции Клавдия Птолема*. Тула: Издательство ТГПУ им. Л. Н. Толстого.
 150. Зубарев, В. Г. 1999. Римские дороги в междуречье Истра (Дунай) и Тираса (Днестра) по данным Клавдия Птолема. *Вестник древней истории*, 3, с. 86-105.
 151. Зубарев, В. Г. 2005. *Историческая география Северного Причерноморья по данным античной письменной традиции*. Москва: Языки славянской культуры.
 152. Зубарь, В. М. 1985. Новое латинское клеймо из Ольвии. *Проблемы исследования Ольвии*. Тезисы докладов и сообщений семинара, Парутино, с. 30-31.
 153. Зубар, В. М. 1988. Про похід Плавтія Сільвана в Крим. *Археологія*, 63, с. 19-27.

154. Зубарь, В. М. 1988 а. Новое латинское клеймо из Ольвии. *Вестник древней истории*, 1, с. 78-81.
155. Зубарь, В. М. 1989. К вопросу о канабе римского гарнизона Херсонеса. *Проблемы исследования античных городов*. Тезисы докладов III научных чтений, посвященных памяти В. Д. Блаватского, январь 1987 г. Москва, с. 50.
156. Зубар, В. М. 1991. Новий латинський напис з Болгарії і деякі питання історії Таврики. *Археологія*, 1, с. 118-126.
157. Зубарь, В. М. 1993. По поводу достоверности одного письменного источника по истории Ольвии середины II в. н.э. (SHA, Ant. Pius., 9, 9). *Российская археология*, 2, с. 185-189.
158. Зубарь, В. М. 1993 а. Северное Причерноморье и Септимий Север. *Вестник древней истории*, 4, с. 34-44.
159. Зубарь, В. М. 1993 б. *Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения)*. Киев: Наукова думка.
160. Зубарь, В. М. 1994. Ольвия, сарматы и Рим во второй половине I в. н. э. *Вестник древней истории*, 3, с. 218-222.
161. Зубар, В. М. 1994 а. Ольвія і Боспор у першій третині II ст. *Археологія*, 2, с. 148-151.
162. Зубарь, В. М. 1994 б. *Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории*. Киев: Институт археологии НАН Украины.
163. Зубарь, В. М. 1995. Культ римских императоров в Северном Причерноморье. *Российская археология*, 1, с. 57-63.
164. Зубар, В. М. 1996. Ще раз про етнічний склад населення Ольвії в перших століттях н. е. *Археологія*, 4, с. 127-135.
165. Зубар, В. М. 1997. Про так званий Таврійський лімес. *Київська старовина*, 5 (317), с. 163-174.
166. Зубарь, В. М. 1997 а. О так называемой “тавро-скифской” войне в истории Ольвии. *Российская археология*, 2, с. 85-90.
167. Зубарь, В. М. 1998. *Северный Понт и Римская империя*. Киев: Институт археологии НАН Украины.
168. Зубарь, В. М. 2000. Римская крепость Харакс. *Stratum plus*, 4, с. 176-200.
169. Зубарь, В. М. 2000 а. Еще раз о Таврическом лимесе. *Российская археология*, 2, с. 52-60.
170. Зубарь, В. М. 2001. О заключительном этапе истории Ольвии. *Вестник древней истории*, 1, с. 132-138.
171. Зубар, В. М. 2001 а. Кругла споруда на території римської цитаделі Херсонеса (з приводу інтерпретації). *Військово-історичний альманах*, 2 (3), с. 55-57.

172. Зубарь, В. М. 2001-2002. Римское военное присутствие в Таврике. *Stratum plus*, 4, с. 8-179.
173. Зубар, В. М. 2003. Сарматы, населення Таврики і Херсонес у I ст. н. е. *Археологія*, 2, с. 25-41.
174. Зубарь, В. М. 2003 а. Еще раз о походе легата Мезии Тиберия Плавтия Сильвана в Таврику. *Исседон-Ισσηδων: альманах по древней истории и культуре*, 2. Екатеринбург: Издательство Уральского государственного университета им. А. М. Горького, с. 155-170.
175. Зубарь, В. М. 2003-2004. Ольвия и Римская империя: динамика и характер контактов. *Stratum plus*, 4, с. 437-465.
176. Зубар, В. М., Храпунов, І. М. 1989. Нові дослідження Любимівського городища. *Археологія*, 4, с. 131-135.
177. Зубарь, В. М., Антонова, И. А. 2001. Бутероль ножен длинного римского меча из Херсонеса. *Российская археология*, 2, с. 122-125.
178. Зубар, В. М., Козуб, Ю. І. 2002. Нова епітафія римського легіонера з Ольвії. *Археологія*, 2, с. 102-109.
179. Зубар, В. М., Козуб, Ю. І. 2004. Нові надгробки з латинськими епітафіями з Ольвії. *Археологія*, 3, с. 23-33.
180. Зубарь, В. М., Козуб, Ю. И. 2005. Новые надгробия с латинскими эпитафиями из Ольвии. *Исседон-Ισσηδων: альманах по древней истории и культуре*, 3, с. 177-195.
181. Зубарь, В. М., Крапивина, В. В. 1999. О римском гарнизоне Ольвии в середине III в. *VitaAntiqua*, 2, с. 76-83.
182. Зубарь, В. М., Крапивина, В. В. 2000. Новая латинская надпись и некоторые вопросы истории Ольвии в середине III в. н. э. *Stratum plus*, 6, с. 239-247.
183. Зубарь, В. М., Сарновский, Т. 1997. Новая латинская строительная надпись с Ай-Тодора и некоторые вопросы римской военной организации в Таврике во второй половине II в. н. э. *Вестник древней истории*, 4, с. 50-59.
184. Зубар, В. М., Сон, Н. О. 1987. До питання про політичний статус Тіри в середині I ст. н. е. *Археологія*, 59, с. 12-17.
185. Сон, Н. А., Зубарь, В. М. 1990. Римский гарнизон Тире и система защиты Нижнемезийского лимеса. *Проблемы истории и археологии Нижнего Поднепровья*. Тезисы докладов и сообщений научно-практической историко-краеведческой конференции. Ч. II. Археология. Белгород-Днестровский: Управление культуры Одесского облисполкома, с. 93-96.
186. Зубарь, В. М., Сон, Н. А. 1995. К интерпретации одной латинской надписи из Ольвии (IOSPE. I². № 322). *Вестник древней истории*, 3, с. 181-187.

187. Зубарь, В. М., Сон, Н. А. 2007. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 3. Симферополь, 2007.
188. Иванов, Р. 1999. *Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий*. София: Силистра.
189. Иванов, Р. 2008. Римска Мизия. София: Иврай, 2008.
190. Иванов, Р., Атанасов, Г., Донеvски, П. 2006. *История на Силистра. Т. I. Античният Дуросторум*. Силистра-София.
191. Иванова, Г. П. 1962. Образ вершника в боспорському надгробному рельєфі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 11, с. 169-180.
192. Иванчик, А. И. 2013. Новые данные о римском военном присутствии на Боспоре. *Вестник древней истории*, 1, с. 59-77.
193. Иванчик, А. И. 2013 а. Новое надгробие римского легионера из Ольвии. *Причерноморье в античное и раннесредневековое время*. Ростов-на-Дону, с. 303-307.
194. Иванчик, А. И. 2017. Новое посвящение стратегов из Ольвии и проблема восстановления города после гетского разгрома. *Вестник древней истории*, 3, с. 636-650.
195. Иванчик, А. И., Сон, Н. А. 2004. Новая надпись эпохи Севера Александра из Тирь. *Вестник древней истории*, 3, с. 80-88.
196. Иванчик, А. И., Крапивина, В. В. 2005. Римский военный диплом из Ольвии. *Херсонесский сборник*, 14, с. 197-210.
197. Иванчик, А. И., Крапивина, В. В. 2007. Римский военный диплом 157 г., выданный матросу Флавиева Мезийского флота. *Древности Северного Причерноморья в античное время*. Симферополь, с. 66-83.
198. Иванчик, А. И., Фалилеев, А. И. 2011. *Forus Bonus* или *Forobonus*? Латинское посвящение из Ольвии. *Вестник древней истории*, 2, с. 135-143.
199. Иванчик, А. И., Погорілець, О. Г., Саввов, Р. В. 2008. Новий римський військовий диплом із території України. *Археологія*, 1, с. 45-54.
200. Ивенских, А. В. 2002. Кого изображает терракотовая статуэтка воина из Музея истории Пермского университета? *Para bellum*, 16, с. 47-52.
201. Ивенских, А. В. 2005. Элементы римского военного снаряжения на Боспоре. *Вестник Пермского университета*, 5, с. 25-28.
202. Ивенских, А. В. 2006. “Боспорские” отряды в римской императорской армии. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 16 (3), с. 43-52.
203. Ивченко, А. В. 2012. Погребение римского легионера на некрополе Ольвии. *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII*

- Международной научной конференции, 9-10 ноября 2012 г. Харьков: НТМТ, 2012, с. 38-39.
204. Ивченко, А. В. 2015. Погребение с римской атрибутикой на некрополе Ольвии. *IX Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження*. Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, с. 34-38.
205. Ивченко, А. В., Карнаух, Е. Г. 2010. Погребение II в. до н. э. с колчанным крюком из Ольвийского некрополя. В: Масленников, А. А., Гаврилюк, Н. А., Завойкин, А. А. (ред.). *СΥΜΒΟΛΑ*. Античный мир Северного Причерноморья. Новейшие находки и открытия. Вып. 1. Москва-Киев: Институт археологии РАН, с. 82-87.
206. Ивченко, А. В. 2014. Легіонер чи ветеран (поховання з римською військовою атрибутикою на некрополі Ольвії Понтийської). В: Dzieduszycki, W., Wrzesiński, J. (eds.). *Funeralia Lednickie – Spotkanie 16*. Krolowie i biskupi, rycerze i chłopci – identyfikacja zmarłych. Poznań, s. 333-348.
207. Иевлев, М. М. 2014. *Очерки античной палеоэкологии Нижнего Побужья и Нижнего Поднепровья*. Киев: Видавець Олег Філюк.
208. Кадеев, В. И. 1981. *Херсонес Таврический в первых веках нашей эры*. Харьков: Издательство при ХГУ издательского объединения “Вища школа”.
209. Кадеев, В. И. 1996. *Херсонес Таврический. Быт и культура (I-III вв. н. э.)*. Харьков: Бизнес Информ.
210. Кадеев, В. И., Дьячков, С. В. 1985. Римские гарнизоны Ольвии и Херсонеса в I-III вв. *Проблемы исследования Ольвии*. Тезисы докладов и сообщений семинара, Парутино, с. 33.
211. Кадеев, В. И., Мартемьянов, А. П. 1990. О ветеранах римской армии в Нижней Мезии и Фракии в первых веках н.э. *Античный мир и археология*, 7, с. 77-86.
212. Калашник, Ю. П. 1984. Обломок римского военного воинского диплома из Херсонеса. *Труды Государственного Эрмитажа*, 24, с. 165-168.
213. Калашник, Ю. П. 1986. Группа керамических клейм римского времени из Ольвии и Херсонеса. *Сборник Государственного Эрмитажа*, 51, с. 41-45.
214. Каллистов, Д. П. 1940. Политика Августа в Северном Причерноморье. *Вестник древней истории*, 2, с. 65-77.
215. Карасевич-Щыперски, Р. 2017. В стороне от проторенных путей? Несколько слово значений и месте Ольвии на периферии римского мира. In: Matera, M., Karasiewicz-Szczypiorski, R. (eds.). *The Crimea and the*

- Northern Black Sea Coast in Archaeological Research 1956-2013*. Warsaw: University of Warsaw, s. 89-104.
216. Каряка, О. В. 2018. *Ольвія Понтіїська як античне місто: історія дослідження внутрішньої структури та планування (кінець XVIII – перша третина XX ст.)*. Дисертація к. і. н. Херсонський державний університет.
217. Карышковский, П. О. 1959. Материалы к собранию надписей Сарматии и Тавриды. *Вестник древней истории*, 4, с. 111-131.
218. Каришковський, П. Й. 1962. З історії греко-скіфських відносин у Північно-Західному Причорномор'ї. *Археологічні пам'ятки*, 11, с. 102-121.
219. Карышковский, П. О. 1965. Находки монет Римской империи в Ольвии. *Нумизматика и сфрагистика*, 2, с. 50-75.
220. Карышковский, П. О. 1968. Из истории поздней Ольвии. *Вестник древней истории*, 1, с. 167-179.
221. Карышковский, П. О. 1979. Новые тирасские надписи. В: Карышковский, П. О. (отв. ред.). *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев: Наукова думка, с. 76-88.
222. Карышковский, П. О. 1982. Ольвия и Рим в I в. н. э. В: Гудкова, А. В. (отв. ред.). *Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 6-28.
223. Карышковский, П. О. 1982 а. О монетах царя Фарзоя. В: Дзис-Райко, Г. А. (отв. ред.). *Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 66-82.
224. Карышковский, П. О. 1987. Посвятительная надпись римских врачей из Тире. В: Самойлова, Т. Л. (отв. ред.). *Новые исследования по археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 52-56.
225. Карышковский, П. О. 1988. *Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху*. Киев: Наукова думка.
226. Карышковский, П. О. 2003. *Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н.э. – IV в. н.э.)*. Одесса: А. С. Фридман.
227. Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. 1985. *Древний город Тира*. Киев: Наукова думка.
228. Карышковский, П. О., Кожокару, В. М. 1992. Следы римского укрепления на Юго-Восточном побережье озера Картал. *Древности степного Причерноморья и Крыма. Т. III. Запорожье*, с. 174-177.
229. Кашуба, М. Т., Курчатова, С. И., Щербатова, Т. А. 2001-2002. Кочевники на западной границе Великой степи (по материалам курганов у с. Мокра). *Stratum plus*, 4, с. 180-252.

230. Кахидзе, Э. 2018. Апсар: римская крепость на окраине *Imperium Romanum*. В: Коваленко, А. Н. (ред.). *Причерноморье в античное и раннесредневековое время*. Вып. 2. Сборник научных трудов, посвященный 70-летию профессора В. П. Копылова. Ростов-на-Дону: Лаки Пак, с. 450-456.
231. Клейман, И. Б. 1971. Раскопки помещения вексиляции I Италийского легиона в Тире. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 7, с. 229-238.
232. Клейман, И. Б. 1985. Раскопки в Тире. *Археологические открытия 1983 г.* Москва: Наука, с. 282-283.
233. Клейман, И. Б. 1987. Изображение воина на фрагменте рельефа из Тиры. В: Самойлова, Т. Л. (отв. ред.). *Новые исследования по археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 46-52.
234. Клейман, И. Б. 1997. Несколько терракот из Никония. В: Охотников, С. Б. (отв. ред.). *Никоний и античный мир Северного Причерноморья*. Одесса: Ветаком, с. 47-50.
235. Кленина, Е. Ю. 2012. Керамический комплекс из раскопок нижней оборонительной стены Харакса (по материалам раскопок В. Д. Блаватского в 1935 г.). *Проблемы истории, филологии, культуры*, 2 (36), с. 46-90.
236. Кленина, Е. Ю. 2014. Снабжение римских легионеров во II-III вв. н. э. на примере Новы (*Moesia Inferior*) и Херсонеса в Таврике. *Античная древность и средние века*, 42, с. 27-37.
237. Книпович, Т. Н. 1968. К вопросу о римлянах в составе населения Ольвии I-III вв. н. э. В: Гайдукевич, В. Ф. (отв. ред.). *Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья*. Ленинград: Ленинградское отделение издательства "Наука", с. 189-197.
238. Ковпаненко, Г. Т. 1986. *Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге*. Киев: Наукова думка.
239. Кожокару, В. М. 2008. Еще раз о древних оборонительных сооружениях на территории Бессарабии. В: Охотников, С. Б., Петренко, В. Г. (отв. ред.). *Краткие сообщения Одесского археологического общества*. Одесса: Фаворит, с. 153-160.
240. Кожокару, В. М., Новицкий, Е. Ю. 1990. О переправе через Дунай у с. Новосельское в римское время. *Древнее Причерноморье*. Материалы I Всесоюзных чтений памяти проф. П. О. Карышковского. Одесса, с. 34-35.
241. Козленко, Р. А. 2012. Разведка по территории центральной части Ольвийской периферии. В: Козак, Д. Н. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.* Київ: Інститут археології НАН України, с. 323-324.

242. Козленко, Р. О. 2013. Дослідження римського укріплення біля с. Кам'янка. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.* Київ-Луцьк: Волинські старожитності, с. 259-261.
243. Козленко, Р. О. 2015. Теракота римського воїна з території хори Ольвії. *Eminak*, 3 (11), с. 35-38.
244. Козленко, Р. О. 2016. Римські форти на території Ольвійської держави. *Археологія*, 2, с. 78-87.
245. Козленко, Р. А. 2016 а. “Вспомогательные отряды” ольвийского декрета из-под Мангупа. *Стародавнє Причорномор'я*, 11, с. 248-256.
246. Козленко, Р. А. 2016 б. К вопросу о римском военном присутствии в Среднем Поднестровье. *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы X Международной научной конференции, посвященной 125-летию профессора К. Э. Гриневича, 4-5 ноября 2016 г.* Харьков: НТМТ, с. 34-35.
247. Козленко, Р. А. 2016 в. К изучению взаимоотношений Ольвии, сарматов и Римской империи во второй половине I в. н. э. *Eminak*, 4 (16), Forum Olbicum I. Пам'яті В. В. Крапівіної, с. 233-237.
248. Козленко, Р. А. 2016 д. Исследование некрополя среднесарматского периода на левом берегу р. Ингул. *X Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження.* Миколаїв, с. 32-37.
249. Козленко, Р. А. 2017. О строительных стандартах в планировке римских укреплений Ольвийского государства. В: Форназієр, Й., Твардецький, А. (ред.) та ін. *Північне Причорномор'я за античної доби* (на пошану С. Д. Крижицького). Київ: Стародавній світ, с. 155-161.
250. Козленко, Р. А. 2018. Тамгообразные знаки из Ольвии (к проблеме сарматского присутствия). *Stratum plus*, 4, с. 239-254.
251. Козленко, Р. О. 2018 а. Надгробок римського легіонера Гая Валерія Віктора з Ольвії. *Археологія*, 3, с. 86-93.
252. Козленко, Р. О. 2018 б. Фрагменти теракот римських воїнів з Ольвії. *Eminak*, 1 (25). Forum Olbicum II. Пам'яті В. В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії), с. 96.
253. Козленко, Р. А. 2019. Исследование римского военного присутствия в новейшей зарубежной историографии. Рец.: Karasiewicz-Szczypliowski, R. *Forty i posterunki rzymskie w Scytii i Tauru dzie w okresie pryncypatu.* Warszawa, 2015, 209 s. *Eminak*, 4 (28), с. 216-223.
254. Козуб, Ю. И. 2002. Надгробия некрополя Ольвии римского времени. В: Зуев, В. Ю. (отв. ред.). *Боспорский феномен.* Погребальные памятники и

- святилища. Ч. 2. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 37-41.
255. Колесниченко, А. Н. 2017. Бронзовая статуэтка орла из раскопок на о. Березань в 1902 году. *Записки відділу нумізматики і торевтики Одеського археологічного музею*, 3, с. 166-171.
256. Колесниченко, А. Н. 2018. Стекланные сосуды с надписями I в. н. э. из собрания Одесского археологического музея (некоторые проблемы производства и распространения подобной продукции) В: Бруяко, И. В., Главенчук, А. В. (отв. ред.). *Античный Никоний и мир племен Северо-Западного Причерноморья*. Одеса: Ирбис, с. 25-39.
257. Колесниченко, А. М., Савельев, О. К. 2015. Склепки з написом ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ из розкопок Тіри та проблема їх походження. *Археологія*, 4, с. 34-45.
258. Колобов, А. В. 1999. *Римские легионы вне полей сражений (эпоха ранней Империи)*. Пермь: Пермский Государственный университет.
259. Колобов, А. В. 2002. О трактате “*De munitionibus castrorum*” В: Маяк, И. Л., Нюркаева, А. З. (ред.). *Древность и Средневековье Европы*. Пермь, с. 108-130.
260. Колобов, А. В. 2002. Разведка в античном Риме. *Сержант*, 23, с. 7-8.
261. Колобов, А. В. 2004. Статуэтка бронзовой птицы из коллекции Музея истории Пермского Университета: деталь римского воинского снаряжения? *Новый Гиперборей: межвузовский сборник научных трудов*. Пермь: Пермский Государственный университет, с. 18-22.
262. Колобов, А. В. 2004 а. Римское военное снаряжение в Восточной Европе: проблемы интерпретации. *Новый Гиперборей: межвузовский сборник научных трудов*. Пермь: Пермский Государственный университет, с. 91-97.
263. Колобов, А. В. 2007. Всегда ли лимес являлся границей Римской империи? *Antiquitas aeterna*. Поволжский антиковедческий журнал. Вып. 2. Война, армия и военное дело в античном мире. Саратов: Издательство Саратовского университета, с. 194-202.
264. Колосовская, Ю. К. 2000. *Рим и мир племен на Дунае в I-IV вв. н. э.* Москва: Наука.
265. Костромичев, Д. А. 2005. Три погребения римских солдат из некрополя Херсонеса. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 11, с. 94-118.
266. Костромичёв, Д. А. 2006. Римское военное снаряжение из Херсонеса. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 12, с. 50-76.

267. Костромичев, Д. А. 2011. Римское военное присутствие в Херсонесе в начале I – первой половине V вв. (по данным археологии). *Stratum plus*, 4, с. 15-164.
268. Костромичев, Д. А. 2012. Римские фибулы Херсонеса. *Херсонесский сборник*, 17, с. 47-154.
269. Костромичев, Д. А. 2012 а. Тессера из портового района Херсонеса. *XIII Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Проблемы урбанизации*. Керчь, с. 213-218.
270. Костромичев, Д. А. 2016. Тамга солдата: сарматский стиль в римском военном снаряжении. *Stratum plus*, 4, с. 125-138.
271. Костромичев, Д. А. 2018. Римское военное снаряжение из могильника Совхоз-10. В: Храпунов, И. Н. (отв. ред.). *Крым в сарматскую эпоху (II в. до н. э. – IV в. н. э.)*. Вып. III. Симферополь: ИП Бровко А. А., с. 103-120.
272. Крапівіна, В. В. 1991. З приводу статті Д. Браунда. *Археологія*, 3, с. 31-33.
273. Крапивина, В. В. 1991 а. О двух готских разгромах Ольвии. *Древнее Причерноморье*. II чтения памяти проф. П. О. Карышковского. Тезисы докладов. Одесса: Одесский Государственный университет, с. 47-48.
274. Крапивина, В. В. 1993. *Ольвия. Материальная культура I-IV вв. н. э.* Киев: Наукова думка.
275. Крапівіна, В. В. 1994. Про етнічний склад населення Ольвії у перших століттях нової ери. *Археологія*, 2, с. 123-129.
276. Крапивина, В. В. 2005. О соотношении письменных и археологических источников на примере Ольвии I в. до н. э. – III в. н. э. В: Вахтина, М. Ю., Зуев, В. Ю. (ред.) и др. *Боспорский феномен*. Проблема соотношения письменных и археологических источников. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 186-192.
277. Крапивина, В. В. 2008. Исследования последних лет в южной части Верхнего и Нижнего города Ольвии. In: Papuci-Władyki, E. (ed.). *PONTIKA 2006. Recent Research in Northern Black Sea Coast Greek Colonies*. Kraków: Jagiellonian University, pp. 95-108.
278. Крапивина, В. В. 2009. Тира, Ольвия и варвары в III в. н. э. В: Копылов, В. П. (отв. ред.). *Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время*. Ростов-на-Дону: Медиа-Полис, с. 196-205.
279. Крапивина, В. В. 2011. Об этническом составе Ольвии в первые века н. э. (к проблеме корреляции данных археологии и лингвистики). В: Вахтина, М. Ю., Грицик, Е. В. (ред.) и др. *Боспорский феномен. Население, языки, контакты*. Материалы международной научной конференции, 22-25 ноября 2011 г. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 485-492.

280. Крапивина, В. В. 2012. Планировочная структура Ольвии первых вв. н. э. *Боспорские чтения*. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Проблемы урбанизации. Керчь, с. 225-232.
281. Крапивина, В. В. 2013. Позднеантичный период истории Ольвии Понтийской. *Вестник древней истории*, 1, с. 77-94.
282. Крапивина, В. В. 2014. *Ольвія Понтійська. Греко-римський та пізньоантичний періоди*. Київ: О. Філюк.
283. Крапивина, В. В. 2015. Ольвия и сарматы. *Археологія і давня історія України*, 1 (14), с. 32-37.
284. Крапивина, В. В., Диатроптов, П. Д. 2005. Надпись наместника Митридата VI Евпатора из Ольвии. *Вестник древней истории*, 1, с. 67-73.
285. Крапивина, В. В., Буйских, А. В. 1997. Предварительные итоги исследования юго-восточной Верхнего города Ольвии (1982-1996). В: Охотников, С. Б. (отв. ред.). *Никоний и античный мир Северного Причерноморья*. Одесса: Ветаком, с. 122-127.
286. Крапивина, В. В., Буйских, А. В. 2010. Основные итоги работ на участке Р-25 в Ольвии в 2007-2008 гг. В: Масленников, А. А., Гаврилюк, Н. А., Завойкин, А. А. (ред.). *ΣΥΜΒΟΛΑ. Античный мир Северного Причерноморья. Новейшие находки и открытия*. Вып. 1. Москва-Киев: Институт археологии РАН, с. 108-117.
287. Крапивина, В. В., Диатроптов, П. Д. 2014. Дипинты и граффити на амфорах римской Ольвии. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 19, с. 3-68.
288. Крист, К. 1997. *История времен римских императоров от Августа до Константина. Т. 1*. Ростов-на-Дону: Феникс.
289. Кропоткин, В. В. 1961. *Клады римских монет на территории СССР*. Москва: Издательство Академии Наук СССР.
290. Кропоткин, В. В. 2000. Дополнение к списку находок римских монет. *Stratum plus*, 6, с. 20-117.
291. Кропотков, В. В. 2010. *Фибулы сарматской эпохи*. Киев: АДЕФ-Украина.
292. Кругликова, И. Т. 1955. *Дакия в эпоху римской оккупации*. Москва: Издательство Академии наук СССР.
293. Крульчик, К. 2016. Идея *propagation Imperii* в период правления Септимия Севера (193-211 гг.). *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*, 16. 2, с. 213-234.
294. Крыжицкий, С. Д. 1985. *Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов*. Киев: Наукова думка.
295. Крыжицкий, С. Д. 1989. Римські традиції в містобудуванні та архітектурі античних міст Північно-Західного Причорномор'я. *Археологія*, 1, с. 47-51.

296. Крыжицкий, С. Д. 1993. *Архитектура античных государств Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
297. Крыжицкий, С. Д., Буйских, С. Б., Бураков, А. В., Отрешко, В. М. 1989. *Сельская округа Ольвии*. Киев: Наукова думка.
298. Крыжицкий, С. Д., Буйских, С. Б., Отрешко, В. М. 1990. *Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта)*. Киев: Наукова думка.
299. Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С., Крапивина, В. В., Лейпунская, Н. А., Скржинская, М. В., Анохин, В. А. 1999. *Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье*. Киев: Издательство Института археологии НАН Украины.
300. Крыжицкий, С. Д., Хмелевский, Д. Н. 2009. Северная оборонительная стена римской цитадели в Ольвии. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.*, с. 177-178.
301. Крыжицкий, С. Д., Хмелевский, Д. Н. 2010. Охранные исследования северной оборонительной линии римской цитадели Ольвии (2006-2007 гг.). *СУМВОЛА*, 1, с. 137-141.
302. Крисін, Г. П. 1929. Археологічні досліді берегів Нижньої течії р. Інгульця. *Летопись Херсонского музея за 1927-1928*, 9, с. 10-21.
303. Крыкин, С. М. 1988. Фракийский субстрат в античных колониях Северного Причерноморья. *Tracia*, 8, с. 80.
304. Крыкин, С. М. 1990. Вотивный рельеф Фракийского всадника из Полтавского краеведческого музея. *Вестник древней истории*, 1, с. 231-293.
305. Крыкин, С. М. 1992. Deus Sanctus Porobonus. *Вестник древней истории*, 3, с. 140-147.
306. Крыкин, С. М. 1993. *Фракийцы в античном Северном Причерноморье*. Москва: Прометей.
307. Крючков, Ю. С. 2008. *Старый Николаев. Топонимический словарь-справочник*. Николаев: Издательство Ирины Гудым.
308. Кудрявцев, О. В. 1948. Восточная политика Римской империи в начале правления Нерона. *Вестник древней истории*, 2, с. 83-94.
309. Курчатов, С. 2015. Погребение “катафрактария” у с. Урсоая в Днестровско-Прутском междуречье. *Revista Arheologică*, XI, 1-2, pp. 108-116.
310. Кучера, М. П. 1992. “Траянові” вали Середнього Подністров’я. *Археологія*, 4, с. 41-55.
311. Латышев, В. В. 1887. *Исследования об истории и государственном строе города Ольвии*. Санкт-Петербург: типография В. С. Балашева.

312. Латышев, В. В. 1904. Эпиграфические новости из Южной России. Находки 1901-1903 гг. *Известия императорской археологической комиссии*, 10, с. 1-91.
313. Левада, М. Е. 2006. Миф о городищах Черняховской культуры. В: Терпиловский, Р. В. (гл. ред.). *Готы и Рим. Сборник научных статей*. Киев: ИД «Стилос», 2006, с. 60-72.
314. Леви, Е. А. 1970. Терракоты из Ольвии. *Терракоты Северного Причерноморья. Свод археологических источников*, 37. Москва: Наука, с. 33-56.
315. Левина, Э. А. 1992. *Античные светильники Одесского археологического музея (I-VI вв. н. э.)*. Одесса: Гермес.
316. Леквинадзе, В. А. 1969. Понтийский лимес. *Вестник древней истории*, 2, с. 75-93.
317. Лордкипанидзе, Г. А. 1970. *К истории древней Колхиды*. Тбилиси.
318. Ломоури, Н. Ю. 1986. К выяснению некоторых сведений Notitia Dignitatum и вопрос о так называемом Понтийском лимесе. *Византийский временник*, 46, с. 59-74.
319. Лысенко, Н. Н. 2004. Роксоланы и аорсы: о проблеме этногенеза и военно-политического статуса раннесарматских племен II в. до н.э. – I в. н.э. *Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 2002 г.*, 19, с. 209-229.
320. Лысенко, А. В., Герасимов, В. Е. 2008. О находках штоков античных якорей у мыса Плака в Крыму. *Российская археология*, 3, с. 120-124.
321. Магомедов, Б. В. 2004. Городища-крепости ольвийской округи в позднеимперское время. В: Крыжицкий, С. Д. (отв. ред.). *BORYSTHENIKA–2004*. Материалы международной научной конференции к 100-летию начала исследований острова Березань Э. Р. фон Штерном. Николаев, с. 113-118.
322. Магомедов, Б. В., Буйских, С. Б. 1980. Исследование городищ римского времени на р. Ингулец. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические Открытия 1979 г.* Москва: Наука, 1980, с. 298.
323. Макаров, И. А. 2010. Новые эпиграфические данные о римском военном присутствии в Таврике. *Вестник древней истории*, 3, с. 60-71.
324. Мамуладзе, Ш. Х., Халваши, М. С., Асланишвили, Л. Г. 2002. Римские гарнизоны Апсара. *Вестник древней истории*, 1, с. 33-39.
325. Мариною, В., Ионеску, Д. 1994. Комплекс укреплений римского времени в районе Бумбешть-Жиу. В: *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. – V в. н. э.* Материалы международной археологической конференции, 10-14 октября

- 1994 г. Тирасполь: Приднестровский государственно-корпоративный университет им. Т. Г. Шевченко, с. 257-259.
326. Мартемьянов, А. П. 2012. *Общинные отношения в селах Нижней Мезии и Фракии в первых веках нашей эры*. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина.
327. Мартемьянов, А. П. 2014. Ветераны римской армии – магистраты и жрецы в Нижней Мезии. *Res Historica*, 38, с. 11-33.
328. Масыкин, В. В., Турова, Н. П. 2015. Забытая коллекция из раскопок Харакса. В: Рудницкая, В. Г., Тесленко, И. Б. (ред.). *Terra Alusitana MCMXI*. Симферополь: АнтикВА, с. 279-288.
329. Махалюк, А. В. 2000. *Армия Римской империи. Очерки традиции и ментальности*. Нижний Новгород: Издательство Нижегородского государственного университета им. Н. И. Лобачевского.
330. Махалюк, А. В. 2006. *Солдаты Римской империи. Традиции военной службы и воинская ментальность*. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ Акра.
331. Машкин, А. Н. 1949. *Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность*. Москва, Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
332. Мордвинцева, В. И. 2015. Сарматы, Сарматия и Северное Причерноморье. *Вестник древней истории*, 1, с. 135–144.
333. Назарчук, В. И. 1991. Римский итинерарий и Северное Причерноморье. *История и археология Нижнего Подунавья*. Рени, с. 37-38.
334. Найдёнова, В. П. 1986. Культ Митры в Нижней Мезии и Фракии. В: Кошеленко, Г. А. (отв. ред.). *Проблемы античной культуры*. Москва: Наука, 1986, с. 56-59.
335. Наливкина, М. А. 1940. Костяные изделия из раскопок Ольвии в 1935-1936 гг. В: Ячменев, Н. И. (ред.). *Ольвия*. Т. 1. Киев: Издательство АН УССР, с. 187-201.
336. Негин, А. Е. 2014. Вооружение римской армии эпохи принципата: экономические, технологические и организационные аспекты производства и снабжения. *Stratum plus*, 4, с. 15-138.
337. Негин, А. Е., Камишева, М. 2016. Доспех катафрактария из погребения в кургане “Рошава Драгана”. *Stratum plus*, 4, с. 91-118.
338. Нессель, В. А. 2011. Столовая керамика из раскопок римского военного поста в округе Херсонеса. *Херсонесский сборник*, 16, с. 117-129.
339. Нефёдкин, А. К. 2011. *Военное дело сарматов и аланов (по данным античных источников)*. Санкт-Петербург: Нестор-История.
340. Новиченкова, Н. Г. 1993. Святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло. *Археологія*, 1, с. 54-66.

341. Новиченкова, Н. Г. 1998. Римское военное снаряжение из святилища у перевала Гурзуфское Седло. *Вестник древней истории*, 2, с. 51-56.
342. Новиченкова, Н. Г. 2000. Фибулы из святилища у перевала Гурзуфское Седло. *Российская археология*, 1, с. 154-166.
343. Новиченкова, Н. Г. 2002. *Устройство и обрядность святилища у перевала Гурзуфское седло*. Ялта: РИО КГГИ.
344. Новиченкова, Н. Г., Новиченкова-Лукичева, Х. В. 2009. Будівельна кераміка з клеймами римської фортеці Харакс. *Археологія*, 1, с. 61-71.
345. Новиченков, В. И., Новиченкова, Н. Г. 2002. О нижней оборонительной стене римской крепости Харакс. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 9, с. 27-36.
346. Новиченкова, М. В. 2015. Детали римского щита Scutum позднеереспубликанского времени из святилища у перевала Гурзуфское Седло. *Археологія і давня історія України*, 1 (14), с. 321-327.
347. Новиченкова, М. В. 2016. Римские медицинские инструменты из святилища у перевала Гурзуфское Седло в горном Крыму. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 2, с. 213-226.
348. Новиченкова, М. В. 2017. *Римське військове спорядження в Тавриці I ст. до н. е. – I ст. н. е. (за матеріалами розкопок святилища Гурзуфське Сідло)*. Дисертація к. і. н. Інститут археології НАН України.
349. Новичихин, А. М. 2018. Отпечатки подошв римских воинских сандалий на черепице из Горгии. *Древности Боспора*, 22, с. 170-176.
350. Новицкий, Е. Ю. 1991. Военный лагерь на берегу Куяльницкого лимана. *Древнее Причерноморье: II чтения памяти проф. П. О. Карышковского. Тезисы докладов конференции*. Одесса: Одесский государственный университет, с. 64-65.
351. Носова, Л. В. 2014. Тира середины I в. н. э.: политическая история по данным нумизматики. *Stratum plus*, 6, с. 315-326.
352. Нудельман, А. А. 1982. Римская монета в междуречье Днестра, Прута и Дуная. В: Янин, В. Л. (ред.). *Нумизматика античного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 125-133.
353. Остапенко, С. Н. 2016. Костяная тессера из раскопок Фанагории. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 4, с. 71-78.
354. Островерхов, А. С., Охотников, С. Б. 2007. Острів Ахілла у гостинному морі. В: Смолій, В. А., Одрін, О. В., Черкас, Б. В. (ред.) та ін. *Надчорномор'я у IX ст. до н.е. – на початку XIX ст.: студії з історії та археології*. Т. 1. Київ: Інститут Історії НАН України, с. 26-59.
355. Охотников, С. Б., Островерхов, А. С. 1991. Геммы и перстни из святилища на Левке. *Древнее Причерноморье: II чтения памяти проф.*

- П. О. Карышковского. Тезисы докладов конференции. Одесса: Одесский государственный университет, с. 69-71.*
356. Охотников, С. Б. 1996. Остров Змеиный в античное время и средние века. *Записки исторического факультета Одесского государственного университета*, 3, с. 46-59.
357. Парфенов, В. Н. 2001. *Император Цезарь Август: Армия. Война. Политика.* Санкт-Петербург: АЛЕТЕЙЯ.
358. Панов, А. Р. 2008. *Рим на северо-восточных рубежах.* Арзамас: Арзамасский государственный педагогический институт.
359. Перевалов, С. М. 2000. О племенной принадлежности сарматских союзников Иберии в войне 35 г. н. э.: три довода в пользу аланов. *Вестник древней истории*, 1, с. 203-210.
360. Перевалов, С. М. 2005. На кавказском рубеже Римской державы: сарматская угроза? В: Мельникова, Е. А., Румянцева, М. Ф. (отв. ред.). *Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения.* XVII Чтения памяти В. Т. Пашуто, IV Чтения памяти А. А. Зимина: тезисы докладов. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2005, с. 26-29.
361. Перевалов, С. М. 2007. Легионы кавказского лимеса. *Вестник Владикавказского научного центра*, 4 (7), с. 2-12.
362. Перевалов, С. М. 2009. “Перипл Понта Евксинского” Флавия Арриана: новаторство в традиционном жанре. В: Мельникова, Е. А. (отв. ред.). *Восточная Европа в древности и средневековье.* Автор и его источник: восприятие, отношения, интерпретация. XXI Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто, Москва, 14-17 апреля 2009 г. Москва: Институт всеобщей истории РАН, с. 254-259.
363. Перевалов, С. М. 2010. *Тактические трактаты Флавия Арриана: Тактическое искусство; Диспозиция против аланов.* Москва: Памятники исторической мысли.
364. Перевалов, С. М. 2011. Аланская эпитафия. 2. Каталог латинских надписей. *Вестник Владикавказского научного центра*, 3 (2), с. 15-23.
365. Петерс, Б. Г. 1986. *Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья.* Москва: Наука.
366. Пиворович, В. Б. 2009. *Монеты и клады юга Украины.* Херсон: Літопис Причорномор'я.
367. Подосинов, А. В. 2002. *Восточная Европа в римской картографической традиции. Тексты, перевод, комментарий.* Москва: Индрик.

368. Подосинов, А. В. 2012. Сведения Диона Хрисостома в варваризации Ольвии в I в. н. э. и данные археологии и эпиграфики. *Аристей*, 6, с. 157-187.
369. Пукліна, О. О. 2018. Скляні фіали римського часу з Ольвії. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 68-77.
370. Ременников, А. М. 1954. *Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н. э.* Москва: Академия Наук СССР.
371. Репников, Н. И. 1941. О характере римской оккупации южного берега Крыма. *Советская археология*, 7, с. 121-128.
372. Розуменко, Ю. Г. 1982. Клад антонинианов из Болградского района. В: Янин, В. Л. (ред.). *Нумизматика античного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 135-138.
373. Ростовцев, М. И. 1900. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове и Ай-Тодорская крепость. *Журнал Министерства народного просвещения*, 3, с. 140-158.
374. Ростовцев, М. И. 1904. Эвокаты. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Евфрона*, XL, с. 134-135.
375. Ростовцев, М. И. 1904. Древние костяные шашки с юга России. *Известия археологической комиссии*, 10, с. 109-124.
376. Ростовцев, М. И. 1907. Надпись из Сухума. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 27, с. 4-6.
377. Ростовцев, М. И. Новые латинские надписи с юга России. *Известия археологической комиссии*, 27, с. 55-67.
378. Ростовцев, М. И. 1909. Новые латинские надписи с юга России. *Известия археологической комиссии*, 33, с. 1-22.
379. Ростовцев, М. И. 1911. Святилище фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре. *Известия археологической комиссии*, 40, с. 1-42.
380. Ростовцев, М. И. 1915. Военная оккупация Ольвии римлянами. *Известия археологической комиссии*, 58, с. 1-16.
381. Ростовцев, М. И. 1917. Надпись на золотом сосуде из ст. Мигулинской. *Известия археологической комиссии*, 63, с. 106-108.
382. Ростовцев, М. И. 1915 а. Лимес. *Новый энциклопедический словарь*, 24, с. 543-545.
383. Ростовцев, М. И. 1918. *Эллинство и иранство на юге России*. Петроград: Огни.
384. Ростовцев, М. И. 1925. *Скифия и Боспор*. Ленинград.
385. Ростовцев, М. И. 2000. *Общество и хозяйство в Римской империи*. Т. 1. Санкт-Петербург: Наука.

386. Рошка, А. И. 1991. К вопросу об изучении Траяновых валов на территории Молдовы. *Археология и история Нижнего Подунавья: вторые чтения памяти А. И. Доватура*. Тезисы докладов. Рени, с. 44-45.
387. Рубан, В. В. 1978. Комплексы памятников античного времени в урочище Дидова Хата на Бугском лимане. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР*, 156, с. 32-36.
388. Рубан, В. В., Буйских, С. Б. 1976. Исследования в урочище Дидова Хата. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия 1975 г.* Москва: Наука, с. 386.
389. Руссев, Н. Д. 1998. Нижний “Траянов” вал в контексте топографии и хронологии древностей Буджака. В: Станко, В. Н. (отв. ред.). *Древнее Причерноморье*. IV чтения памяти профессора П. О. Карышковского, Одесса, 12-14 марта 1998 г. Одесса, с. 129-134.
390. Русяева, А. С. 1989. До історії взаємовідносин Ольвії з сарматами. В: Толочко, П. П. (відп. Ред.). *Проблеми історії та археології давнього населення УРСР*. Тези доповідей XX республіканської конференції, Одеса, жовтень 1989 р. Київ: Наукова думка, 1989, с. 192-193.
391. Русяева, А. С. 1992. *Религия и культы античной Ольвии*. Киев: Наукова думка.
392. Русяева, А. С. 1995. Ольвійсько-сарматські відносини в другій половині I ст. н. е. *Археологія*, 4, с. 24-37.
393. Русяева, А. С. 2013. О достоверности свидетельств Диона Хрисостома и о варварах в Ольвии Понтийской. *Вестник древней истории*, 1, с. 130-158.
394. Савельева, К. С., Савельев, О. К. 2012. Терракотові статуетки римських воїнів з Північно-Західного Причорномор'я. *Археологія*, 1, с. 42-47.
395. Савельев, О. К. 2013. О взаимоотношениях Тире и сарматов. В: Смынтына, Е. В. (отв. ред.). *Варварский мир Северопонтийских земель в сарматскую эпоху*. Сб. статей к 60-летию А. Н. Дзиговского. Киев: Видавець Олег Філюк, с. 26-32.
396. Савельев, О. К. 2013 а. Фібули з Тіри (знахідки 1996-2010 рр.). *Археологія*, 2, с. 100-115.
397. Савельев, О. К. 2016. Римские костяные тессеры из Тире. *Eminak*, 4 (16), Forum Olbicum I. Пам'яті В. В. Крапівіної, с. 251-255.
398. Савельев, О. К. 2017. Римский импорт I в. н. э. в Тире и некоторые вопросы римско-варварских контактов в Северо-Западном Причерноморье. *Stratum plus*, 4, с. 119-134.
399. Савельева, Е. С. 2018. Терракотовая статуэтка римского воина из Картала. *Стародавнє Причорномор'я*, 12, с. 481-484.

400. Савостина, Е. А. 1977. Римские имена в ономастике Северного Причерноморья. *Советская археология*, 4, с. 129-146.
401. Сапожников, И. В. 2017. Древние валы и дороги района переправы через Дунай у озера Картал: опыт картографической стратиграфии. *Tyragetia*, XI, 1, pp. 213-225.
402. Сапрыкин, С. Ю. 1985. Ольвия и Боспор в I в. н. э. *Проблемы исследования Ольвии. Тезисы докладов и сообщений семинара*, Парутино, с. 46-47.
403. Сапрыкин, С. Ю. 1988. К ольвийской надписи IOPE. I². 38. *Вестник древней истории*, 1, с. 147-155.
404. Сапрыкин, С. Ю. 1997. Тира и фракийские цари. *Археология*, 4, с. 46-57.
405. Сапрыкин, С. Ю. 2009. *Религия и культуры Понта эллинистического и римского времени*. Москва-Тула: Гриф и К.
406. Сапрыкин, С. Ю., Ермолин, С. А. 2010. Римский флот на Боспоре: новая латинская надпись из Пантикапея. *Вестник древней истории*, 3, с. 72-84.
407. Сапрыкин, С. Ю., Дорошко, В. В. 2011. Щиток от пряжки с сарматской тамгой из Херсонеса. *Боспорские исследования*, 25, с. 323-342.
408. Сарновски, Т. 2005. Боспорская война периода правления Септимия Севера в Риме и Савромата II на Боспоре. Проблема з нижнемезийской перспективы. *Études et Travaux*, 20, с. 235-246.
409. Сарновски, Т. 2006. Плавтий Сильван и “эскадра-призрак” на Черном море в I в. н. э. *Вестник древней истории*, 1, с. 117-131.
410. Сарновский, Т. 2017. Римское войско в Крыму в период принципата. Источники и состояние исследований. В: Иванчик, А. И., Мордвинцева, В. И. (отв. ред.). *Крымская Скифия в системе культурных связей между Востоком и Западом (III в. до н. э. – VII в. н. э.)*. Симферополь-Москва: ИП Зуева Т. В., с. 350-370.
411. Секерская, Н. М., Булатович, С. А. 2010. Монетные находки из Никония (1964-2010 гг.). *Записки відділу нумізматики і торевтики Одеського археологічного музею*, 1, с. 27-38.
412. Секерська, О. П. 2018. Тваринництво та полювання в господарстві населення античного часу межиріччя Дунаю та Південного Бугу. *Стародавнє Причорномор'я*, 12, с. 487-493.
413. Сидоренко, В. А. 1988. Фрагмент декрета раннеримского времени из раскопок под Мангупом. *Проблемы античной культуры*. Тезисы докл. Крымской научной конференции. Ч. 1. Симферополь, с. 86-87.
414. Сидоренко, В. А. 1996. Фрагмент декрета римского времени из средневековой базилики под Мангупом. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 5, с. 35-59.

415. Симоненко, А. В. 1987. Из истории взаимоотношений Ольвии и сарматов в I в. н.э. В: Раев, Б. А. (отв. ред.). *Античная цивилизация и варварский мир в Подонье-Приазовье*. Новочеркасск: Музей истории донского казачества, с. 54-56.
416. Симоненко, А. В. 1992. Фарзой и Инисмей – аорсы или аланы? *Вестник древней истории*, 3, с. 148-162.
417. Симоненко, А. В. 1993. *Сарматы Таврии*. Киев: Наукова думка.
418. Симоненко, А. В. 1997. Сарматские памятники Побужья. *Новые страницы древней истории Южной Украины*. Тезисы международной конференции. Николаев: Возможности Киммерии, с. 13-14.
419. Симоненко, О. В. 1999. Сарматське поховання з тамгами на території Ольвійської держави. *Археологія*, 1, с. 106-118.
420. Симоненко, А. В. 2012. Сарматское погребение с тамгами на территории Ольвийского государства. В: Симоненко, А. В. (ред.). *Золото, конь и человек*. Киев: “КНТ”, с. 241-262.
421. Симоненко, А. В., Лобай, Б. И. 1991. *Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э.* Киев: Наукова думка.
422. Симоненко, А. В. 2011. *Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья*. Санкт-Петербург: Нестор-История.
423. Симоненко, А. В. 2013. *Римский и провинциальный импорт у сарматов Северного Причерноморья. Типология и хронология*. Saarbrücken: Palmarium Academic Publishing.
424. Симоненко, А. В. 2015. *Сарматские всадники Северного Причерноморья*. Киев: Издатель Олег Филюк.
425. Симоненко, А. В. 2018. Костяная пластина из Ольвии: след сарматского рейда на Дунай? В: Бруяко, И. В. (отв. ред.). *Народы и культуры Нижнего Дуная в древности*. Материалы Международной конференции, 23-26 августа 2018 г. Измаил: Ирбис, с. 173-182.
426. Синицин, М. С. 1952. Городище у с. Петуховка Очаковского района по раскопкам 1940, 1949 и 1950 гг. *Вестник древней истории*, 2, с. 243-249.
427. Синицин, М. С. 1959. Петухівське городище. *Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова*, 149, с. 13-34.
428. Скржинська, М. В. 2016. Епіграфічні свідчення про ольвійських послів. *Etniak*, 4 (16), Forum Olbicum I. Пам’яті В. В. Крапівіної, с. 129-132.
429. Скрипкин, А. С. 2015. О политической организации сарматов на рубеже эр. *Stratum plus*, 4, с. 73-83.
430. Славин, Л. М. 1940. Отчет о раскопках Ольвии в 1935-1936 гг. В: Ячменев, Н. И. (ред.). *Ольвия*. Т. 1. Киев: Издательство АН УССР, с. 9-84.

431. Славін, Л. М. 1949. Розкопки Ольвії в 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 2, с. 7-30.
432. Славін, Л. М. 1952. Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947 і 1948 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 4, с. 48-58.
433. Славин, Л. М. 1956. Раскопки в Ольвии в 1955 г. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР*, 6, с. 27-32.
434. Смирнов, И. А. 1989. Ольвия и Рим по данным ономастики. *Древнее Причерноморье*, 3, с. 46-47.
435. Смирнов, І. О. 2000. Етнічний склад населення післягетської Ольвії за даними епіграфічних джерел. *Національний університет "Києво-Могилянська академія". Миколаївська філія. Наукові праці*, VIII. Історичні науки, с. 15-18.
436. Смирнов, І. О. 2001. Ольвія та Рим у I-IV ст. н. е. *Національний університет "Києво-Могилянська академія". Миколаївська філія. Наукові праці*, X. Історичні науки, с. 15-18.
437. Смирнов, А. И., Козленко, Р. А., Ивченко, А. В. 2012. Новый некрополь римского времени в г. Николаев. В: Козак, Д. Н. (гол. ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.* Київ: Інститут археології НАН України, с. 348-349.
438. Смирнов, А. И., Ивченко, А. В., Козленко, Р. А. 2012. Исследование оборонительного рва римского времени в г. Николаев. В: Козак, Д. Н. (гол. ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.* Київ: Інститут археології НАН України, с. 346-347.
439. Смирнов, О. І. 2018. Монети римського часу з острова Березань (ділянка "Т" та "Р-1 В"). *Etniak*, 1(25). Forum Olbicum II. Пам'яті В. В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії), с. 102-104.
440. Соломоник, Э. И. 1973. О пребывании римского флота в Крыму. *Античная древность и средние века*, 10, с. 142-145.
441. Соломоник, Э. И. 1983. *Латинские надписи Херсонеса Таврического*. Москва: Наука.
442. Соломонік, Е. І. 1962. Про значення терміна "тавроскіфи". *Археологічні пам'ятки УРСР*, 11, с. 153-157.
443. Сон, Н. А. 1993. *Ти́ра римского времени*. Киев: Наукова думка.
444. Сон, Н. А. 2011. Костяные изделия из Тиры. *Боспорские исследования*, 25, с. 298-311.
445. Сон, Н. А., Зубарь, В. М. 1990. Римский гарнизон Тиры и система защиты Нижнемезийского лимеса. *Проблемы истории и археологии Нижнего Поднепровья. Тез. докл. и сообщ. научно-практической историко-*

- краеведческой конференции. Ч. II. Археология. Белгород-Днестровский, с. 93-96.*
446. Сон, Н. О., Назаров, В. В. 1993. Знахідки римської зброї в Тірі та Ольвії. *Археологія*, 1, с. 120-123.
447. Сон, Н. А., Щапцев, М. С. 2012. Краснолаковая керамика из Тиры. *Археологія і давня історія України*, 8, с. 83-103.
448. Сон, Н. А., Буйских, А. В. 2013. Сооружение с латинской посвяtitельной надписью из Тиры (вариант реконструкции). *Боспорские исследования*, 28, с. 242-249.
449. Сон, Н. А., Буйских, А. В. 2014. Tegula Romana из поселения Козырка близ Ольвии (к вопросу о римской строительной традиции в Северо-Западном Причерноморье). *Археологія і давня історія України*, 1 (12), с. 48-54.
450. Сон, Н. О., Шейко, І. М. 2016. Металеві світильники з Ольвії та Тіри. *Археологія*, 4, с. 79-87.
451. Спейдел, М. 1988. Капитаны и центурионы в Херсонесе. *Вестник древней истории*, 3, с. 119-123.
452. Станев, А. 2018. Фибули и элементы на колана от обект “Западна Порта на Сердика (II-VI век)”. *E-Bulletin*, 02, с. 30-56.
453. Стоев, К. 2017. *Да бъдеш римлянин в Мизия. Антропонимия и просопография на романизираното население в Горна и Долна Мизия (I-III в.)*. София: Издателска къща “Тендрил”.
454. Стоянова, А. А. 2005. Металеві підвіски у формі сокирок із Криму. *Археологія*, 2, с. 47-54.
455. Сымонович, Э. А. 1956. О некоторых типах поселений первых веков нашей эры в Северном Причерноморье. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, 65, с. 131-135.
456. Сымонович, Э. А. 1964. Игрально-счетные жетоны на памятниках черняховской культуры. *Советская археология*, 3, с. 307-312.
457. Твардецький, А., Буйських, А. В., Новиченкова, М. В. 2017. Польсько-українська місія в Ольвії: перші результати нового дослідницького проекту В: Форназієр, Й., Твардецький, А. (ред.) та ін. *Північне Причорномор'я за античної доби* (на пошану С. Д. Крижицького). Київ: Стародавній світ, с. 45-52.
458. Торбатов, С. 2000. Функционално и типологическо съдържание на късноантичната фортификационна терминология. *Археологические вестни*, 1, с. 3-39.
459. Тохтасьев, С. Р. 2013. Иранские имена в надписях Ольвии I-III вв. н. э. В: Тохтасьев, С. Р., Лурье, П. Б. (отв. ред.). *Commentationes Iranicae*. Сборник

- статей к 90-летию В. А. Лившица. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 565-607.
460. Тудор, Д. 1960. Киликийская когорта в Малой Скифии и Тавриде. В: Кондураки, Е. В. (ред.) и др. *Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской народной республики*. Кишинев: Картя молдовеняскэ, с. 241-258.
461. Трейстер, М. Ю. 1992. Бронзолитейное ремесло Боспора. *Сообщения Государственного музея изобразительных искусств имени А. С. Пушкина*, 10, с. 66-110.
462. Трейстер, М. Ю. 1993. Римляне в Пантикапее. *Вестник древней истории*, 2, с. 50-74.
463. Трейстер, М. Ю. 1998. К находке бронзовых и серебряных статуэток в святилище у перевала Гурзуфское седло. *Вестник древней истории*, 2, с. 68-80.
464. Трейстер, М. Ю. 2002. К находкам металлических деталей римского военного костюма и конской сбруи в Северном Причерноморье. *Российская археология*, 2, с. 156-164.
465. Трейстер, М. Ю. 2010. Оружие сарматского типа на Боспоре в I-II вв. н. э. *Древности Боспора*, 14, с. 484-561.
466. Трейстер, М. Ю. 2018. Боспорско-римская война 45-49 гг. н. э. как катализатор одной из волн появления римской бронзовой посуды в Сарматии (взгляд с Боспора). В: Зуев, В. Ю., Хршановский, В. А. (отв. ред.). *Боспорский феномен: общее и особенное в историко-культурном пространстве античного мира*. Ч. 2. Санкт-Петербург, с. 148-156.
467. Труфанов, А. А. 2004. Пряжки ранних провинциально-римских форм в Северном Причерноморье. *Российская археология*, 3, с. 160-170.
468. Фармаковский, Б. В. 1908. Раскопки в Ольвии. *Отчеты археологической комиссии за 1905 г.*, с. 1-15.
469. Фармаковский, Б. В. 1915. Ольвия. Москва.
470. Фармаковский, Б. В. 1926. Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г. *Сообщения Государственной академии истории материальной культуры*, 1, с. 143-163.
471. Филиппенко, А. А. 1994. К вопросу о Таврическом лимесе. Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. VII международная научная конференция, 17-21 мая 1994 г. Ростов-на-Дону, с. 82-84.
472. Филиппенко, А. А. 1994 а. О сухопутных дорожных магистралях Северного Причерноморья и Таврики в первые века нашей эры. *Ольвия-*

200. Тезисы докладов Международной научной конференции, 5-9 сентября, 1994 г. Николаев, с. 136-137.
473. Филиппенко, А. А. 1996. Основные вехи и итоги в изучении римского пограничья Северного Причерноморья и Таврики. В: Буйских, С. Б. (отв. ред.). *Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. Материалы юбилейных чтений, посвященных 90-летию со дня рождения профессора Л. М. Славина (1906-1996)*. Киев, с. 190-191.
474. Филов, Б. 1906. Помощните войски на римската провинция Мизия. *Известия на историческо дружество*. Т. 2. София: Придворна печатница на братия Прошекови, с. 45-46.
475. Фурманська, А. І. 1953. Фібули з розкопок Ольвії. *Археологія*, 8, с. 76-94.
476. Фурманська, А. І. 1965. Рельєфи вершників з Тіри. *Археологія*, 19, с. 158-163.
477. Хазанов, А. М. 1968. Катафрактарии и их роль в истории военного искусства. *Вестник древней истории*, 1, с. 180-191.
478. Хайнен, Х. 1993. Митридат VI Евпатор и народы Северного Причерноморья. *Археологія*, 4, с. 24-31.
479. Хмелевский, Д. Н. 2016. Исследования северной оборонительной линии римской цитадели Ольвии в 2005-2015 гг. *Стародавнє Причорномор'я*, 11, с. 555-561.
480. Хмелевський, Д. М. 2018. Північна оборонна лінія римської цитаделі в Ольвії. *Археологія*, 4, с. 95-105.
481. Хомчик, М. А. 1991. Хірургічні інструменти з Ольвії. *Археологія*, 3, с. 63-68.
482. Христов, И. 2016. *Президии, бурги и фрури в провинции Мизия и Тракия II-VI век*. София: Университетское издательство "Св. Климент Охридски".
483. Христов, И., Горбатов, С., Иванова, Б., Иванов, С., Нинов, Л. 2013. *Светилище на Тракийския конник край Состра*. София: Издателство UNICART.
484. Худяк, М. М. 1940. Терракоты. В: Ячменев, Н. И. (ред.). *Ольвия*. Т. 1. Киев: Издательство АН УССР, с. 85-103.
485. Цветаева, Г. А. 1979. *Боспор и Рим*. Москва: Наука.
486. Чаплыгина, Н. А. 1990. *Население Днестро-Карпатских земель и Рим в I – начале III вв*. Кишинев: Штиинца.
487. Чаплыгина, Н. А. 1991. *Римляне на Дунае*. Кишинев: Штиинца.
488. Чеботаренко, Г. Ф., Субботін, Л. В. 1992. “Троянові вали” у Дунай-Дністровському межиріччі (історія питання та історіографія). В: Станко, В. Н. (відп. ред.). *Археологія Південного Заходу України*. Київ: Наукова думка, с. 113-116.

489. Черненко, Е. В., Зубарь, В. М., Сон, Н. А. 1989. Бутероль из Тиры. *Советская археология*, 2, с. 250-252.
490. Чореф, М. М. 2017. Новая античная свинцовая печать из Херсонеса Таврического. *Stratum plus*, 4, с. 99-114.
491. Чореф, М.М. 2018. Надчеканки на статерах царя Фарзоя как источники исторической информации. В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова*. Кишинев-Тирасполь: Университет “Высшая антропологическая школа”, с. 319-330.
492. Чубова, А. П., Касперавичюс, М. М., Саверкина, И. И., Сидорова, Н.А. 1985. *Искусство Восточного Средиземноморья I-IV веков*. Москва: Искусство.
493. Шабанов, С. Б. 2017. Клейма на стеклянных сосудах римского времени из Северного и Северо-Западного Причерноморья. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 1, с. 88-104.
494. Шевченко, Т. Н. 2017. Позднеархаические подвесные терракоты в Нижнем Побужье. В: Бутягин, А. М., Соколова, О. Ю., Чистов, Д. Е. (ред.). *Перипл: от Борисфена до Боспора. Труды Государственного Эрмитажа*. Т. 88. Санкт-Петербург, с. 74-86.
495. Шелов, Д. Б. 1978. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР*, 156, с. 16-21.
496. Шелов, Д. Б. 1981. Римляне в Северном Причерноморье во II в. н. э. *Вестник древней истории*, 4, с. 52-63.
497. Щеглов, А. Н. 1967. Два votivных рельефа из Ольвии. *Записки Одесского археологического общества*, 2, с.255-259.
498. Щеглов, А. Н. 1969. Фракийские посвячительные рельефы из Херсонеса Таврического. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 150, с. 135-178.
499. Шейко, І. М. 2017. Глиняні вироби у формі людської стопи в сандалії з Ольвії. *Археологія і давня історія України*, 3 (24), с. 116-120.
500. Шрамм, Г. 1997. *Реки Северного Причерноморья. Историко-филологическое исследование их названий в ранних веках*. Москва: Eastern Communications.
501. Штаерман, Е. М. 1951. Керамические клейма из Тиры. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, 36, с. 31-49.
502. Штаерман, Е. М. 1946. Этнический и социальный состав римского войска на Дунае. *Вестник древней истории*, 3, с. 256-269.

503. Штаерман, Е. М. 1951. Кризис 68-69 гг. и деятельность Веспасиана. *Вестник древней истории*, 3, с. 164-169.
504. Штаерман, Е. М. 1957. *Scriptores Historiae Augustae* как исторический источник. *Вестник древней истории*, 1, с. 233-245.
505. Щукин, М. Б. 1982. Царство Фарзоя: эпизод из истории Северного Причерноморья. *Сборник Государственного Эрмитажа*, 47, с. 35-42.
506. Щукин, М. Б. 1989. Сарматы на землях к западу от Днепра и некоторые события I в. в Центральной и Восточной Европе. *Советская археология*, 1, с. 70-83.
507. Щукин, М. Б. 1989 а. Фибулы типа “Алезия” из Среднего Поднепровья и некоторые проблемы римско-варварских контактов на рубеже нашей эры. *Советская археология*, 3, с. 61-70.
508. Щукин, М. Б. 1994. *На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. – I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе*. Санкт-Петербург: ФАРН.
509. Щукин, М. Б. 1995. Две реплики: о Фарзое и надписи из Мангупа, о царе Артевазде и погребении в Косике. *Вестник древней истории*, 4, с. 175-179.
510. Щукин, М. Б. 2011. О военных контактах между сарматами и германцами в римское время (по материалам вооружения). *Stratum plus*, 4, с. 165-178.
511. Щукин, М. Б., Бейлекчи, В. В. 1994. Римская дорога у с. Новосельское. В: Яровой, Я. В. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. – V в. н. э.* Материалы международной археологической конференции, 10-14 октября 1994 г. Тирасполь: НИЛ «Археология», с. 254-257.
512. Эк, В. 2004. Император как глава войска. Военные дипломы и императорское управление. *Вестник древней истории*, 3, с. 28-57.
513. Яйленко, В. П. 1985. Взаимоотношения Ольвии и Рима по эпиграфическим данным. *Проблемы исследования Ольвии. Тезисы докладов и сообщений семинара*, Парутино, с. 88-90.
514. Яйленко, В. П. 1987. Материалы к “Корпусу лапидарных надписей Ольвии”. В: Баюн, Л. С., Яйленко, В. П. (сост.). *Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья*. Москва, с. 4-105.
515. Яйленко, В. П. 2017. *История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н. э. – VII в. н. э.* Санкт-Петербург: Нестор-История.
516. Ярцев, С. В. 2011. Проблема этнической идентификации варваров, напавших на Ольвию во время правления Антонина Пия. *Вестник древней истории*, 2, с. 144-164.

517. Ярцев, С. В. 2016. *Античная цивилизация и варвары Северного Причерноморья в условиях этнических миграций (3-я четверть I в. до н. э. – 3-я четверть IV в. н. э.)*. Диссертация д. и. н. Тульский государственный педагогический университет им. Л. Н. Толстого.
518. Яценко, С. А. 2001. Об этносе – противнике Плавтия Сильвана в Северо-Западном Причерноморье около 62 г. н. э. В: Копылов, В. П. (отв. ред.). *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в средние века*. Материалы X международной научной конференции, 29 мая – 3 июня 2001 г. Ростов-на-Дону: Ростовский педагогический университет, с. 115-117.
519. Яценко, С. А. 2001 а. *Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья*. Москва: Восточная литература.
520. Яценко, С. А., Добжаньска, Г. 2012. Германские парадные копья II-III вв. н. э. с сарматскими знаками. В: Журавлев, Д. В., Фирсов, К. Б. (ред.). *Евразия в скифо-сарматское время. Памяти И. И. Гузиной. Труды государственного исторического музея. Вып. 191*. Москва, с. 494-509.
521. Abbott, F. F., Johnson, A. C. 1926. *Municipal Administration in the Roman Empire*. Princeton: Princeton University Press.
522. Adam, J. P. 1994. *Roman Building: Materials and Techniques*. Bloomington: B. T. Batsford Ltd.
523. Adams, J. P. 1976. *Logistic of the Roman Imperial Army: Major Campaigns on the Eastern Front in the First Three Centuries A.D.* Ph.D. Thesis. Yale University.
524. Alfoldi, A. 1952. The Moral Barrier on Rhein and Danube. In: Birley, E. (ed.). *The Congress of Roman Frontier Studies 1949*. Durham: University of Durham, pp. 1-16.
525. Allason-Jones, L., Miket, R. 1984. *The Catalogue of Small Finds from South Shields Roman Fort*. Newcastle: Society of antiquaries of Newcastle Upon Tyne.
526. Alexandrescu, C. G. 2005. A Contribution on the Standards of the Roman Army. In: Visy, Z., Tudományegyetem, P. (eds.). *Limes XIX: Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies, September 2003*. Pécs: University of Pécs, 2005, pp. 147-155.
527. Alston, R. 1994. Roman Military Pay from Caesar to Diocletian. *The Journal of Roman Studies*, 84, pp. 113-123.
528. Absil, M. 2000. Legio I Italica. In: Bohec, Y. L. (ed.). *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. Actes du Congrès de Lyon, 17-19 septembre 1998. Lyon: Diffusion De Boccard, pp. 227-238.

529. Alexandrescu-Vianu, M. 2008-2009. Ateliere de Sculptură în Moesia Inferior. 2. Relațiile cu Bithynia. *Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)*, 59-60, pp. 53-80.
530. Allison, P. M. 2013. *People and Spaces in Roman Military Bases*. Cambridge: Cambridge University Press.
531. Aparaschivei, D. 2012. Physicians and Medicine in the Roman Army of Moesia Inferior. *Dacia*, LVI, pp. 99-118.
532. Aricescu, A. 1977. Les veterans du limes scythique. In: Haupt, D., Horn, H. G. (eds.). *Studien zu den Militargrenzen Roms II: vortrage des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior*. Köln: Rheinland-Verlag, s. 263-267.
533. Aricescu, A. 1980. The Army in Roman Dobrudja. *BAR International Series*, 86. Oxford: BAR.
534. Assasi, R. 2016. The Gate of Heaven: Revisiting Roman Mithraic Cosmology. In: Abbott, B. P. (ed.). *Inspiration of Astronomical Phaenomena VIII: City of Stars, 7-12 July 2013*. ASP Conference Series. Vol. 501. San Francisco: Astronomical Society of the Pacific, pp. 233-246.
535. Atasoy, S. 2005. Bronze Lamps in the Istanbul Archaeological Museum: An illustrated catalogue. *BAR International Series*, 1436. Oxford: BAR.
536. Avram, A. 2018. Le Statut Juridique des Cités Grecques de la Côte Occidentale de la mer Noire à l'époque d'Auguste. In: Pavúk, P., Klontza-Jaklová (eds.). *EYΔAIMΩΝ*. Studies in Honour of Jan Bouzek. Opera Facultatis philosophicae Universitatis Carolinae Pragensisvol, XVIII. Prague: Univerzita Karlova, pp. 511-524.
537. Baatz, D. 1993. *Der romische Limes. Archäologische Ausflüge zwischen Rhein und Donau*. Berlin: Gebr. Mann.
538. Bachmann, W. 1994. Die Skytisch-Sarmatische Harfe aus Olbia. Vorbericht zur rekonstruktion eines unveröffentlichten im kriege verschollenen musikinstrumentes. In: Otte, M. (ed.). *Sons originels. Préhistoire de la musique*. Etudes et recherches archéologiques de l'Université de Liège, 61. Liege: Université de Liège, s. 111-134.
539. Baird, J. A. 2014. *The Inner Lives of Ancient Houses. An Archaeology of Dura-Europos*. Oxford: Oxford University Press.
540. Barbier, M. 2016. *L'artisanat de l'os à L'époque Gallo-Romaine. De L'ostéologie à L'archéologie Expérimentale*. Oxford: Oxford Archaeopress Publishing.
541. Bărbulescu, M. 1987. *Din Istoria Militară a Daciei Romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*. Cluj-Napoca: Editura Dacia.

542. Bârcă, V. 2012. Limes și Barbaricum. Sarmații și Evenimentele Politico-Militare de la Dunărea de jos și de Mijloc din a Doua Jumătate a sec. I p. Chr. – începutul sec. II p. Chr. *Revistă de Istorie*, 10, pp. 13-57.
543. Bârcă, V. 2013. Nomads of the Steppes on the Danube Frontier of the Roman Empire in the 1st century CE. Historical sketch and chronological remarks. *Dacia*, LVII, pp. 99-125.
544. Bârcă, V. 2014. Olbia, Tyras, the Roman Empire and the Sarmatians in the Second Half of the 1st – Early 2nd Century A.D. In: Sîrbu, V., Croitoru, C. (eds.). *Ancient Linear Fortifications on the Lower Danube*. Proceedings of the National Colloquium" Ancient Linear Fortifications on the Left Bank of the Lower Danube", Brăila, 14-16 June 2013. Cluj-Napoca: Mega Publishing House, pp. 167-190.
545. Bârcă, V., Symonenko, O. 2009. *Călăreții Stepelor. Sarmații în spațiul Nord-Pontic*. Cluj-Napoca: Mega Publishing House.
546. Baker, P. A. 2004. *Medical Care for the Roman Army on the Rhine, Danube and British Frontiers in the First, Second and Early Third Centuries AD*. BAR International Series, 1286. Oxford: BAR.
547. Batty, R. 2008. *Rome and the Nomads. The Pontic-Danubian Realm in Antiquity*. Oxford: Oxford University Press.
548. Baumann, V. H. 2008. Ceramica Terra Sigillata de la Noviodunum. *Peuce*, S.N. VI, pp. 207-250.
549. Baumann, V. H. 2009. Lucernele de la Noviodunum. *Peuce*, S.N. VII, p. 217-310.
550. Baumann, V. H. 2010. Introducere în Studiul Ceramicii Fine de la Noviodunum. *Peuce*, S.N. VIII, pp. 109-146.
551. Bechert, T. 1971. Römische Lagertore und ihre Bauinschriften. Ein Beitrag zur Entwicklung und Datierung kaiserzeitlicher Lagertorgrundrisse von Claudius bis Severus Alexander. *Bonner Jahrbücher*, 171, s. 201-287.
552. Beck, R. 1998. The Mysteries of Mithras: a New Account of Their Genesis. *The Journal of Roman Studies*, 88, pp. 115-128.
553. Beck, R. 2006. *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire. Mysteries of the Unconquered Sun*. Oxford: Oxford University Press.
554. Beneš, J. 1978. *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*. Praha: Academia.
555. Benseddik, N. 1982. *Les troupes auxiliaires de l'armée romaine en Maurétanie Césarienne sous le Haut Empire*. Alger: Société nationale d'édition et de diffusion.
556. Biernancka-Lubańska, M. 1982. *The Roman and Early-Byzantine Fortifications of Lower Moesia and Northern Thrace*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

557. Biernancki, A. B. 2003. The Ceramic Building Material of the 1st Italian Legion in Novae (Moesia Inferior). The Relationship between Form and Function. *Archaeologia Bulgarica*, 3, pp. 9-21.
558. Birley, A. R. 2013. The Emperor Marcus Aurelius and the Sarmatians. In: Eck, W., Fehér, B., Kovács, P. (eds.). *Studia Epigraphica in Memoriam Géza Alföldy*. Bonn: R. Habelt, pp. 39-50.
559. Birley, A. R., Sheehan-Finn, C. 2011. Vindolanda's Mortaria Stamps. Stroud.
560. Birley, E. 1981. Evocati Augusti: A Review. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 143, s. 25-29.
561. Birley, E. 1981 a. A Note on Hyginus and the First Cohort. *Britannia*, 12, pp. 51-60.
562. Birley, E. 1988. Septimius Severus and the Roman army. In: Birley, E. (ed.). *The Roman army. Papers 1929-1986*. Mavors Roman Army Researches, 4, Amsterdam: J. C. Gieben, pp. 21-40.
563. Birley, E. 1988 a. The Dating and Character of the Tract De munitionibus castrorum. In: Birley, E. (ed.). *The Roman army. Papers 1929-1986*. Mavors Roman Army Researches, 4, Amsterdam: J. C. Gieben, pp. 53-57.
564. Birley, E. 1988 b. The dating of Vegetius and the Historia Augusta. In: Birley, E. (ed.). *The Roman army. Papers 1929-1986*. Mavors Roman Army Researches, 4, Amsterdam: J. C. Gieben, pp. 58-68.
565. Birley, E. 1988 c. Alae and cohortes milliariae. In: Birley, E. (ed.). *The Roman army. Papers 1929-1986*. Mavors Roman Army Researches, 4, Amsterdam: J. C. Gieben, pp. 349-364.
566. Bishop, M. C. 1986. The Distribution of Military Equipment within Roman Forts of the First Century A.D. In: Mackensen, M. *Studien zu den Militärgrenzen Roms III*, 13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983 Vortrage. Stuttgart: Kommissionsverlag K. Theiss, pp. 717-723.
567. Bishop, M. C. 1988. Cavalry Equipment of the Roman Army in the First Century A.D. In: Coulston, J. C. (ed.). *Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers*. Proceedings of the Fourth Roman Military Equipment Conference. BAR International Series, 394. Oxford: BAR, pp. 67-195.
568. Bishop, M. C. 1991. Soldiers and Military Equipment in the Towns of Roman Britain. In: Maxfield, V. A., Dobson, M. J. (eds.). *Roman Frontier Studies*. Proceedings of the 15th International Congress of Roman Frontier Studies. Exeter: University of Exeter Press, pp. 21-27.
569. Bishop, M. C. 1992. The Early Imperial "apron". *The Journal of Roman Military Equipment Studies*, 3, pp. 81-104.

570. Bishop, M. C. 1999. Praesidium: Social, Military, and Logistical Aspects of the Roman army's Provincial Distribution During the Early Principate. *Journal of Roman Archaeology Supplementary Series*, 34, pp. 111-118.
571. Bishop, M. C. 2002. *Lorica Segmentata. Vol. I: A Handbook of Articulated Roman Plate Armour*. The Journal of Roman Military Equipment Studies, Monograph 1. Braemar: The ARMATVRA Press.
572. Bishop, M. C. 2007. The Military Fabrica and the Production of Arms in the Early Principate. In: Bishop, M. C. (ed.). *The Production and Distribution of Roman Military Equipment*. Proceedings of the Second Roman Military Equipment Research Seminar. BAR International Series, 275. Oxford: BAR, pp. 1-42.
573. Bishop, M. C. 2012. *Handbook to Roman Legionary Fortresses*. Barnsley: Penn & Sword Military.
574. Bishop, M. C., Coulston, J. C. N. 1989. *Roman Military Equipment*. London: Shire Publications Ltd.
575. Bishop, M. C., Coulston, J. C. N. 1993. *Roman Military Equipment*. London: B. T. Batsford.
576. Bishop, M. C., Coulston, J. C. N. 2006. *Roman Military Equipment*. From the Punic Wars to the Fall of Rome. Second Edition. Oxford: Oxbow.
577. Blom, E., Vos, W. K. 2008. *De opgravingen 2002-2004 in het Romeinse Castellum Laurium, de vicus en van schip de 'Woerden 7'*. Leiden: Amersfoort: ADC ArcheoProjecten.
578. Bondoc, D. 2000. O acvilă Romană la Perișor, Județul Dolj. *Thraco-Dacica*, XXI, 1-2, pp. 253-256.
579. Bondoc, D. 2000 a. *Bronzuri Figurate Romane*. Muzeul Olteniei Craiova, I. Craiova.
580. Bondoc, D. 2004. *Inscripții și piese sculpturale*. Muzeul Olteniei Craiova. Craiova.
581. Bondoc, D. 2005. *Tipare și Figurine Ceramice Romane. Muzeul Romana Țiului Caracal (Figurine Ceramice Romane de la Romula)*. Craiova: Editura Sitech.
582. Bondoc, D. 2005 a. *Figurine Ceramice Romane. Muzeul Oltenei Craiova*. Craiova: Editura Sitech.
583. Bondoc, D. 2006. Representation of Roman Gladiators from the Actual Territory of Romania. In: Димитрова-Милчева, А., Кацарова, В. (сост.). *Spartacus. II. 2075 години от въстанието на Спартак. Трако-римско наследство. 2000 години Християнство. Международен симпозиум, 1-4 октомври 2002 г. Велико Търново: Фабер*, pp. 29-42.
584. Bondoc, D. 2008. Roman Lamps from Cioroiul Nou, Cioroițași commune, Dolj county, Romania. In: Roman, C. A., Gudea, A. (eds.). *Lychnological Acts 2*.

- Trade and Local Production of Lamps from the Prehistory Until the Middle Age. Cluj-Napoca: Editura Mega, pp. 53-57.
585. Bondoc, D. 2009. *The Roman Rule to the North of the Lower Danube During the Late Roman and Early Byzantine Period*. Cluj-Napoca: Mega Publishing House.
586. Bondoc, D. 2011. A Roman Bronze Aquila from Sălcuța, Dolj County. *Apulum*, XLVIII, pp. 245-254.
587. Bondoc, D., Dinkã, D. R. 2003. *Bronzuri Figurate Romane. Muzeul Romanașiiului Caracal (Bronzuri Figurate Romane de la Romula)*. Craiova: Editura Sitech.
588. Bondoc, D., Gudea, N. 2009. *Castrul roman de la Răcari. Încercare de monografie*. Craiova: Mega Publishing House.
589. Boteva, D. 1996. Legati Augusti pro praetore Moesia Inferioris AD 193-217/218. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 110, s. 239-247.
590. Boteva, D. 2001. On the Chronology of the Gothic Invasions under Philippus and Decius (AD 248-251). *Archaeologica Bulgarica*, 2, pp. 37-44.
591. Boteva, D. 1996 a. The South Border of Lower Moesia from Hadrian to Septimius Severus. In: Petrović, P. (ed.). *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*. Belgrade: Archaeological Institute, pp. 173-176.
592. Boteva, D. 2005. Soldiers and Veterans Dedicating Votive Monuments with a Representation of the Thracian Horseman within The Provinces of Lower Moesia and Thrace. In: Mirković, M. (ed.). *Römische Städte und Festungen an der Donau*. Akten der Regionalen Konferenz, 16-19 Oktober 2003. Beograd: Fil. Fak., s. 199-210.
593. Boteva, D. 2010. Roman Emperors Visiting the Danube Province of Lower Moesia: July 193 – February 211. In: Zerbini, L. (ed.). *Roma e le province del Danubio: atti del I Convegno Internazionale*, 15-17 Ottobre 2009. Ferrara-Cento, 2010, s. 231-248.
594. Boteva, D. 2012. Über den Kulturaustausch, die kulturellen Einflüsse und den religiösen Synkretismus in Moesia Inferior und Thrakien (2. – 4. Jh. n. Chr.). In: Boteva-Bojanova, D. V., Mihăilescu-Bîrliba, L., Bounegru, O. (eds.). *Pax Romana: Kulturaustausch und Wirtschaftsbeziehungen in den Donauprovinzen des römischen Kaiserreichs*. Akten der Tagung in Varna und Tulcea, 1-7 September 2008. Kaiserlautern: Parthenon-Verlag, s. 33-52.
595. Bottez, V. 2018. Mithras in Moesia Inferior. New Data and New Perspectives. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58, pp. 243-262.
596. Boyanov, I. 2012. Veterans and Society in Lower Moesia and Thrace During the Principate. In: Vagalinski, L. F. (ed.). *The Lower Danube Limes (1st – 6th c. AD)*.

- Sofia: National Archaeological Institute and Museum, Bulgarian Academy of Sciences, pp. 251-269.
597. Bowersock, G. W. 1971. A Report on Arabia Provincia. *The Journal of Roman Studies*, XLI, pp. 219-242.
598. Bowman, A. K., Thomas, J. D. 1991. A Military Strength Report from Vindolanda. *The Journal of Roman Studies*, 81, pp. 62-73.
599. Braund, D. 1984. *Rome and the Friendly King*. London: Croom Helm; New York: St. Martin's Press.
600. Braund, D. 2015. Olbia in the Roman Empire: some observations on Neronian evidence. *Археологія і давня історія України*, 1 (14), с. 131-136.
601. Breeze, D. 1969. The Organization of the Legion: The First Cohort and the Equites Legionis. *The Journal of Roman Studies*, Vol. 59, 1/2, pp. 50-55.
602. Breeze, D., Dobson, B. 1993. *Roman Officers and Frontiers*. Stuttgart: Franz Steiner.
603. Breeze, D. 1994. *Roman Forts in Britain*. Shire: Shire Publications.
604. Breeze, D. 2011. *The Frontiers of Imperial Rome*. Barnsley: Pen & Sword Military.
605. Breeze, D. 2016. *The Roman Army*. London/New-York: Bloomsbury Academic, 2016.
606. Brillowski, W. 2017. The Principles of ars tactica: Roman Military Theory and Practice in Arrian's *Acies contra Alanos*. In: Rance, P., Sekunda, N. V. (eds.). *Greek Taktika: Ancient Military Writing and its Heritage*. Akanthina Monograph Series, 13. Gdańsk: Akanthina Press, pp. 195-216.
607. Brodrigg, G. 1987. *Roman Brick and Tile*. Gloucester: Alan Sutton.
608. Brown, W. E. 1941. The Oriental Auxiliaries of the Roman Imperial Army. Ph.D. Thesis. University of New Heaven.
609. Brunt, P. A. 1990. *Roman Imperial Themes*. Oxford: Clarendon Press.
610. Bujskikh, S. B. 1994. Limes Olbiopolitanus. In: Susini, G. C. (ed.). *Limes*. Studi di storia, 5. Bologna: Pàtron, pp. 193-199.
611. Bujskikh, S. B. 1994 a. Zum Limes im nördlichen Schwarzmeerraum. *Bonner Jahrbücher*, 194, s. 165-174.
612. Bujskikh, S. B. 1997. The Limes problem in the Northern Black Sea Region. In: Gudea, N. (ed.). *XVII International congress of Roman Frontier Studies: Resume Publication*. Zalău: The County Council of Sălaj, The County Museum of History and Art Zalău: "Porolissum", pp. 101-102.
613. Buonopane, A. 2019. Dura Europos, I Severi e la Documentazione Epigrafica: Due Casi di Studio. In: Prandi, L. (ed.). *EstOvest. Confini e Conflitti Fra Vicino Oriente e Mondo Greco-Romano*. Monografie del centro ricerche di

- documentazione sull'antichità classica, 46. Roma: L'Erma di Bretschneider, pp. 319-334.
614. Busch, A. W. 2011. *Militär in Rom. Militärische und paramilitärische Einheiten im kaiserzeitlichen Stadtbild*. Wiesbaden: Reichert Verlag.
615. Bussière, J., Wohl, B. L. 2017. *Ancient Lamps in the J. Paul Getty Museum*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
616. Cagnat, R. 1890. *Courps d'épigraphie latine*. Paris.
617. Campbell, B. 1978. The Marriage of Roman Soldier under the Empire. *The Journal of Roman Studies*, 18, pp. 153-166.
618. Campbell, D. 2009. *Roman Auxiliary Forts 27 BC – AD 378*. Oxford : Osprey Publishing Midland House.
619. Campbell, D. 2009 a. Eagles, Flags and Little Boars. The Cult of the Standarts in the Roman Army. *Ancient Warfare Magazine*, III, 6, pp. 34-39.
620. Campbell, D. 2010. Woman in Roman Forts. Residents, Visitors or Barred from Entry? *Ancient Warfare Magazine*, IV, 6, pp. 48-53.
621. Campbell, D. 2018. The Pay of the Auxiliaries. Poor Relations. *Ancient Warfare Magazine*, XII, 1, pp. 50-53.
622. Campbell, D. 2018 a. Trusted Men – The Evocati. *Ancient Warfare Magazine*, XII, 4, pp. 42-45.
623. Campbell, D. 2018 b. *Fortifying a Roman Camp: The Liber de munitionibus castrorum of Hyginus*. Glasgow: Independently published.
624. Campbell, J. B. 1984. *The Emperor and the Roman army 31 BC – AD 235*. Oxford: Oxford University Press.
625. Campbell, J. B. 1994. *The Roman Army 31 BC – AD 337*. London/New-York: Routledge, 1994.
626. Campbell, L. A. 1968. *Mithraic Iconography and Ideology*. Leiden: Brill.
627. Chalupa, A. 2008. Seven Mithraic Grades: An Initiatory or Priestly Hierarchy. *Religio: revue pro religionistiku*, 16 (2), pp. 177-201.
628. Chalupa, A. 2016. The Origins of the Roman Cult of Mithras in the Light of New Evidence and Interpretations: the Current State of Affairs. *Religio: revue pro religionistiku*, 24 (1), pp. 65-96.
629. Chapman, E. 2005. *A Catalogue of Roman Military Equipment in the National Museum of Wales*. British Archaeological Reports British Series, 388. Oxford: Archaeopress.
630. Chapot, V. 1967. *La Flotte de Misène. Son histoire, son Recrutement son Régime Administratif*. Studia Historica, 34. Roma: "L'Erma" di Bretschneider.
631. Cheesman, G. L. 1914. *The Auxilia of the Roman Imperial Army*. Oxford: The Clarendon press.

632. Cheesman, G. L. 1968. *The Auxilia of the Roman Imperial Army*. Roma: "L'Erma" di Bretschneider.
633. Chiriac, C., Dana, D., Matei-Popescu, Fl. 2014. Un vétéran d'un nvmervs dans une épitaphe latine tardoantique de Tomis. *Pontica*, XLVII, pp. 439-450.
634. Chorus, J. 2009. Auxiliaries and Their Forts: Expression of Identity. In: Hodgson, N., Bidwell, P., Schachtmann, J. (eds.). *Roman Frontier Studies 2009: proceedings of the 21st International Congress of Roman Frontier Studies*, August 2009. Oxford: Archaeopress Publishing Ltd, 2009, pp. 229-235.
635. Ciugudean, D. 2012. Another Roman Grave with Military Equipment from Apulum. *Apulum*, XLIX, pp. 109-130.
636. Ciupercă, B., Măgureanu, A., Anton, A. 2012. The Presence of Rome in Barbaricum: Archaeological Evidence of the Interaction between Romans and Barbarians in the Targșoru Vechi Area. In: Vagalinski, L. F., Sharankov, N. (eds.). *Limes XXII: Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies*, September 2012. Ruse: National Archaeological Institute with Museum Bulgarian Academy of Sciences, 2012, pp. 771-780.
637. Cuff, D. B. 2010. *The Auxilia in Roman Britain and the Two Germanies from Augustus to Caracalla: Family, Religion and "Romanization"*. Ph.D. Thesis. University of Toronto.
638. Cumont, F. 1925. Fragment de Bouclier portant une Liste d'étapes. *Syria*, 6, pp. 1-16.
639. Cumont, F. 1926. *Fouilles de Doura-Europos, 1922-1923*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
640. Cupcea, G. 2012. Professional Officers on the Northern Dacian Limes. In: Pop, H., Bejinariu, I., Băcuet-Crișan, S., Băcuet-Crișan, D. (eds.) *Identități culturale locale și regionale in context European. Studii de arheologie și antropologie istorică*. Cluj-Napoca, Zalău: Editura Mega, pp. 383-394.
641. Cupcea, G. 2008. Speculatores in Dacia. Missions and Careers. *Acta Musei Napocensis*, 43-44/1, pp. 263-279.
642. Cupcea, G. 2015. The Evolution of Roman Frontier Concept and Policy. *Journal of Ancient History and Archeology*, 2.1, pp. 12-22.
643. Cupcea, G., Marcu, F. 2006. The Size and Organization of the Roman Army and the Case of Dacia Under Trajan. *Dacia*, L, pp. 179-198.
644. Cohen, H. 1880. *Description Historique des Monnaies Frappées sous l'Empire Romain. T. I*. Paris; Londres: Rollin et Feuardent.
645. Connolly, P. 1975. *The Roman Army*. London: Macdonald Educational.
646. Conrad, S. 2004. *Die Grabstelen aus Moesia Inferior*. Leipzig: Casa Libri.
647. Cool, H. E. M., Philo, C. (ed.). 1998. *Roman Castleford. Excavations 1974-85. Vol. I. The Small Finds*. Wakefield: West Yorkshire Archaeology Service.

648. Coulston, J. C. N. 1989. The Value of Trajan's Column as a Source for Military Equipment. In: Driel-Murray, C. (ed.). *Roman Military Equipment: the Sources of Evidence*. BAR International Series, 476. Oxford: BAR, pp. 31-44.
649. Coulston, J. C. N. 2003. Tacitus, *Historiae* I. 79 and the Impact of Sarmatian Warfare on the Roman Empire. In: Carnap-Bornheim, C. (ed.). *Kontakt – Kooperation – Konflikt: Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus*. Neumünster: Wachholtz Verlag, 2003, pp. 415-433.
650. Coulston, J. C. N. 2014. Monumentalizing Military Service: Soldiers in Romano-British Sculpture. In: Collins, R., McIntosh, F. (eds.). *Life in the Limes: Studies of the people and objects of the Roman frontiers*. Oxford: Oxbow, pp. 65-78.
651. Croitoru, C. 2002. Sudul Moldovei în Cadrul Sistemului Defensiv Roman. Contribuții la Cunoașterea Valurilor de Pământ. *Acta Terrae Septemcastrensis*. Sibiu, pp. 107-120.
652. Croitoru, C. 2004. Despre Trupele Romane din Fortificațiile de la Bărboși (Galați). Note de Lectură (II). *Istros*, XI, pp. 159-172.
653. Croitoru, C. 2009. Despre Organizarea Limes-Ului La Dunărea de Jos. Note de Lectură (V). *Istros*, XV, pp. 385-430.
654. Czarnecka, K., Kontny, B. 2008. Simply Ornament or Something More? Marks of Undetermined Function Found on Barbarian Lance- and Spearheads. *The Enemies of Rome. The Journal of Roman Military Equipment Studies*, 16, pp. 31-56.
655. D'Amato, R. 2009. *Imperial Roman Naval Forces 31 BC – AD 500*. Oxford: Osprey Publishing.
656. D'Amato, R., Sumner, G. 2009. *Arms and Armor of the Imperial Roman Soldier. From Marius to Commodus, 112 BC – AD 192*. London: Greenhill Books, 2009.
657. Dana, M. 2016. Les Médecins dans les Provinces Danubiennes. *Revue des Etudes Anciennes*, 1, pp. 99-123.
658. Davies, R. W. 1971. The Roman Military Diet. *Britannia*, 2, pp. 122-142.
659. Davies, R. W. 1989. *Service in the Roman Army*. Edinburgh: University Press.
660. Davison, D. P. 1989. *The Barracks of the Roman Army from the 1st to 3rd Centuries A. D. A Comparative Study of the Barracks from Fortresses, Forts and Fortlets with an Analysis of Building Types and Constructions, Stabling and Garrisons*. Part I-III. BAR International Series, 472. Oxford: BAR, 1989.
661. Dean, L. R. 1916. *A Study of the Cognomina of Soldiers in the Roman Legions*. Princeton: Princeton University.
662. Dery, C. A. 1997. Food and the Roman Army: Travel, Transport, and Transmission (with Particular Reference to the Province of Britannia). In:

- Walker, H. (ed.). *Food on the Move*. Proceedings of the Oxford Symposium on Food and Cookery. Totnes: Prospect books, pp. 84-96.
663. Dieudonné-Glad, N., Feugère, M., Önal, M., Zeugma, V. 2013. *Les objets*. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux.
664. Derks, T., Roymans, N. 2006. Returning Auxiliary Veterans: Some Methodological Considerations. *The Journal of Roman Archaeology*, 16, pp. 121-135.
665. Dessau, H. 1926. Epigraphische Miscellen. *Klio*, XX, s. 223-230.
666. Deschler-Erb, E. 1991. Römische Militaria des 1. Jahrhunderts aus Kaiseraugst. Zur Frage des frühen Kastells. In: Markus, P., Deschler-Erb, E. (eds.). *Das frühkaiserzeitliche Militärlager in der Kaiseraugster Unterstadt (Forschungen in Augst)*. Augst: Römermuseum 1991, s. 10-81.
667. Deschler-Erb, E. 1999. *Ad Arma! Römisches Militär des 1. Jahrhunderts n.Chr. in Augusta Raurica*. Augst: Römerstadt Augusta Raurica.
668. Deschler-Erb, E. 2010. Armée Romaine et pouvoir dans les Alpes. L'apport des Militaria. *Bulletin des Etudes Préhistoriques et Archéologiques Alpines*, XXI, pp. 193-204.
669. Deschler-Erb, E. 2012. *Römische Militärausrüstung aus Kastell und Vicus von Asciburgium*. Duisburg: Verlag Dr. Faustus.
670. Deschler-Erb, E., Schwarz, P. E. 1993. A Bronze Spearhead from Insula 22, and Its Significance for the Urban History of Augusta Rauricorum (Augst BL, Switzerland). *The Journal of Roman Military Equipment Studies*, 4, pp. 9-22.
671. Dimitrova-Milčeva, A. 2006. *Die Bronzefunde aus Novae (Moesia Inferior)*. Warszawa: Ośrodek Badań nad Antykem Europy.
672. Domaszewski, A. 1887. *Hygini Gromatici. Liber De Munitioibus Castrorum*. Leipzig: S. Hirzel.
673. Domaszewski, A. 1895. Die Religion des römischen Heeres. *Westdeutsche der Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, XIV, s. 1-123.
674. Domaszewski, A. 1908. *Die Rangordnung des römischen Heeres*. Bonn: A. Marcus und E. Weber.
675. Domaszewski, A. 1972. Die Fahnen im römischen Heere. *Aufsätze zur römischen Heeresgeschichte*. Darmstadt, s. 1-82.
676. Domaszewski, A. 1972 a. Die Principia des römischen Lagers. *Aufsätze zur römischen Heeresgeschichte*. Darmstadt, s. 234-256.
677. Doruțiu-Boilă, E. 1985. Legaten von Moesia Inferior zwischen 190 und 198. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 58, s. 200-203.
678. Downey, S. B. 2003. *Terracotta Figurines and Plaques from Dura-Europos*. Ann Arbor: Ann Arbor Mich.

679. Dragomir, I. T. 1983. Vultur de bronz, o nouă emblemă militară romană descoperită în sudul roman al Moldovei. *Muzeul Național*, VII, pp. 63-68.
680. Drummond, S. K. 1981. *The Roman Army as a Frontier Institution in the First and Second Centuries A.D.* Ph.D. Thesis. University of Kansas.
681. Duch, M. 2015. The Impact of Roman Army on Trade and Production in Lower Moesia (Moesia Inferior). *Supplementum Epigraphicum Graecum*, 11, pp. 235-260.
682. Duch, M. 2017. The Integration Process of the Lower Moesian Areas. *Studia Europea Gnesnensia*, 16, pp. 371-397.
683. Duch, M. 2017. *Economic Role of the Roman Army in the Province of Lower Moesia (Moesia Inferior)*. Acta Humanistica Gnesnensia, XVI. Gniezno: Wydawnictwo Naukowe CONTACT.
684. Durham, E. 2013. Symbols of Power: The Silchester Bronze Eagle and Eagles in Roman Britain. *The Archaeological Journal*, 170, pp. 78-105.
685. Dyczek, P. 1999. *Amfory rzymskie z obszaru dolnego Dunaju: dystrybucja amfor i transportowanych w nich produktów w I-III w. po Chr.* Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
686. Dyczek, P. 2011. I Was Here! Intentional and Accidental Marks on Rooftiles, Bricks and Ceramic Tiles Based on Finds from Sector IV in Novae. In: Mrozewicz, L., Ruciński, S., Balbuza, K., Królczyk, K. (eds.). *Studia Lesco Mrozewicz ab amicis et discipulis dedicata*. Poznań: Instytut Historii UAM, s 105-117.
687. Dyczek, P. 2016. Image of the Castrum (sic!) of the I Italica on the Column of Trajan: Fiction or Archaeological Reality? In: Panaite, A., Cîrjan, R., Căpiță, C. (eds.). *Moesica et Christiana*. Studies in Honour of Professor Alexandru Barnea. Braila: Editura Istros, pp. 95-110.
688. Dyczek, P. 2016 a. Amphorae from the Barracks of Legio VIII Augusta and Legio I Italica in Novae. *Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta*, 44, s. 563-570.
689. Eck, W. 2013. Die Dedikation des Apollo Klarios unter Proculus, legatus Augusti pro praetore Lyciae-Pamphyliae unter Antioninus Pius. In: Poblome, J. (ed.). *Exempli Gratia. Sagalassos, Marc Waelkens and Interdisciplinary Archaeology*. Leuven: Leuven University Press, pp. 43-49.
690. Egbert, J. C. 1896. *Introduction to the study of Latin inscriptions*. New-York: American Book Company.
691. Eggers, H. Ju. 1951. *Der römische Import im freien Germanien. Atlas der Urgeschichte. Bd. I*. Hamburg: Vermessungsamt Hamburg.
692. Enplin, W. 1938. Zur den symmachiarii. *Klio*, 31, s. 365-370.

693. Erdkamp, P. 2002. The Corn Supply of the Roman Armies during the Principate (27 BC – 235 AD). In: Erdkamp, P. (ed.). *The Roman Army and the Economy*. Amsterdam: J.C. Gieben, pp. 47-69.
694. Erdkamp P. Polybius and Livy on the Allies in the Roman Army. In: Blois, L., Cascio, E. L., Hekster, O., Kleijn, G. (eds.). *The Impact of the Roman Army (200 BC – AD 476): economic, social, political, religious, and cultural aspects*. Proceedings of the Sixth Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, 200 B.C. – A.D. 476), Capri, March 29 – April 2. Leiden-Boston: Brill, 2007, pp. 47-74.
695. Fabricius, E. 1927. Limes. T.1. *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, 13, pp. 572-671.
696. Fabricius, E. 1932. Some notes on Polybius's Description of Roman Camps. *The Journal of Roman Studies*, 22, pp. 78-87.
697. Farkas, I. G. 2015. *The Dislocation of the Roman Army in Raetia*. BAR International Series, 2723. Oxford: BAR.
698. Farnum, J. H. 2005. *The Positioning of the Roman Imperial Legions*. BAR International Series, 1458. Oxford: BAR.
699. Faure, P. 2013. *L'aigle et le cep Les centurions légionnaires dans l'Empire des Sévères*. Vol. 1-2. Bordeaux: Ausonius; Paris: Diff. De Boccard.
700. Feugère, M. 1993. *Les armes des Romains: de la république à l'Antiquité tardive*. Paris: Editions Errance.
701. Feugère, M. 2002. Militaria de Gaule Méridionale, 19. Le Mobilier Militaire Romain dans le Département de L'hérault (F). *Gladius*, XXII, pp. 73-126.
702. Feugère, M. 2002 a. *Weapons of Romans*. Stroud: Tempus.
703. Ferencz, I. V., Roman, C. C., Căstăian, M. C. 2016. Craftsman and Gambler. Gaming Accessories Coming from a Dacian Workshop. In: Bărbat, O. T., Rîșcuța, N. C., Ferencz, I. V. (ed.). *Archaeological Small Finds and Their Significance*. Proceedings of the symposium on games and toys. Cluj-Napoca: Mega, pp. 59-72.
704. Fiebiger, E. 1909. Evocati. *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, 6, s. 1145-1152.
705. Fields, N. 2009. *The Roman Army of the Principate 27 BC-AD 117*. Oxford/New-York: Osprey Publishing.
706. Filip, G. 2018. Some Tesserae from Southern Dacia. In: Bărbat, O. T., Cristescu, C., Rîșcuța, N. C., Marc, A. T. (eds.). *Archaeological Small Finds and their Significance*. Proceedings of the International symposium from Deva – Geoagiu Băi, 23rd - 25th of March 2017. Cluj-Napoca: Mega, pp. 135-141.
707. Fink, R. O. 1971. *Roman Military Records on Papyrus*. Cleveland: Case Western Reserve University Press.

708. Florescu, F. B. 1965. *Das Siegesdenkmal von Adamklissi, Tropaeum Traiani*. Bukarest-Bonn: Bucuresti.
709. Forestier, A. 1928. *The Roman Soldier*. London: A. & C. Black.
710. Frere, S. S., Joseph, J. K. 1974. St. The Roman Fortress at Longthorpe. *Britannia*, 5, pp. 1-129.
711. Frere, S. S., Joseph, J. K. St. 1983. *Roman Britain from the Air*. Cambridge/New-York: Cambridge University Press.
712. Galili, E., Rosen, B., Sharvit, J. 2010. Artifacts Assemblages from Two Roman Shipwrecks off the Carmel Coast. *'Atiquot*, 63, pp. 61-110.
713. Gangloff, A. 2006. *Dion Chrysostome et les mythes. Hellénisme, communication et philosophie politique*. Grenoble: Jérôme Millon.
714. Garnsey, P., Saller, R. 1987. *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*. Berkeley: University of California Press.
715. Gawronski, R. A., Karasiewicz-Szczypiorski, R., Modzelewski, S. 2011-2012. The Early Empire Military Assemblages from the Crimean Peninsula as Traces of Activity of the Roman Army. *Archaeologia*, 62-63, s. 45-60.
716. Gawronski, R. A., Karasiewicz-Szczypiorski, R. 2015. The Role of Early Roman Cavalry in the Defence of Tauric Chersonesos. In: Tomas, A. (ed.). *Ad Fines Imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicate*. Warsaw: Institute of Archaeology Warsaw University, pp. 325-337.
717. Gencheva E. Roman Military Equipment from the Bulgarian Lands (1st-3rd c. AD). In: Vagalinski, L. F. (ed.). *The Lower Danube Limes (1st – 6th c. AD)*. Sofia: National Archaeological Institute and Museum, Bulgarian Academy of Sciences, pp. 83-120.
718. Gencheva, E. 2013. *The Everyday Life of the Roman Legionary on the Lower Danube: the Catalogue of the Exhibition*. Sofia: National Archaeological Institute with Museum – Bulgarian Academy of Sciences [etc.].
719. Gerassimova, V. 1970. Дислокация на римските помощни войски в провинции Мизия от 44 до 86 г. на н. е. *Archeologia*, 4, с. 22-33.
720. Gilliam, J. F. 1965. The Romanization of the Greek East: the Role of the Army. *Bulletin of the American Society of Papyrologists*, II, pp. 65-73.
721. Gilliver, C. M. 1993. The de Munitionibus Castrorum: Text and Translation. *The Journal of Roman Military Equipment Studies*, 4, pp. 33-48.
722. Gilliver, C. M. 1993. *The Roman Art of War: Theory and Practice. A Study of the Roman Military Writers*. Ph.D. Thesis. University of London.
723. Goodchild, R. G. 1953. The Roman and Byzantine Limes in Cyrenaica. *The Journal of Roman Studies*, 43, pp. 65-76.

724. Goodchild, R. G., Ward Perkins, J. B. 1949. The Limes Tripolitanus in the Light of Recent Discoveries. *The Journal of Roman Studies*, 39 (1-2), pp. 81-95.
725. Greaves, J. 1647. *A Discourse of the Romane Foot and Denarius: from Whence, as from Two Principles, the Measures, and Weights, Used by the Ancients, May be Deduced*. London: Printed by M. F. for William Lee.
726. Gregory, T., Gurney, D. 1986. Excavations at Thornham, Warham and Caistor St. Edmund, Norfolk. *East Anglian Archaeology*, 30, pp. 1-63.
727. Grummy, N. 1995. The Roman Small Finds from Excavations in Colchester 1971-9. In: Crummy, Ph. (ed.). *Colchester Archaeological report 2: The Roman small finds from excavations in Colchester, 1971-9*. Norfolk: Witley Press.
728. Gudea, N. 1989. *Porolissvm. Un complex archeologic daco-roman de la marginea de nord a Imperiului roman. I*. Acta Museum Porolissensis, XIII. Zalău.
729. Gudea, N. 2005. *Der untermoesische Donaulimes und die Verteidigung der moesischen Nord- und Westküste des Schwarzen Meeres. Limes et Litus Moesiae inferioris (86–275 n. Chr.)*. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 52. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
730. Gui, M. 2011. Evidence for Medical and Personal Care in the Case of the Roman Army in Dacia. *Ephemeris Napocensis*, XXI, pp. 115-130.
731. Gnoli, T. 2007. Some Considerations about the Roman Military Presence along the Euphrates and the Ḥābūr. *Mediterraneo Antico. Economie Società Culture. Anno X*, 1-2, pp. 71-84.
732. Grillone, A. 2012. *Gromaticca militare: lo ps. Iginio. Prefazione, testo, traduzione e comment*. Bruxelles: Éditions Latomus, 2012.
733. Halfmann, H. 1986. Die Alanen und die römische Ostpolitik unter Vespasian. *Epigraphica Anatolica*, 8, s. 39-51.
734. Halkin, L. 1934. Tiberius Plautius Aelianus, légat de Mésie sous Néron. *L'antiquité classique*, T. 3 (1), pp. 121-160.
735. Hălmagi, D. 2015. Notes on the Dura Europos Map. *Revista CICSA. Serie Nouă*, 1, pp. 41-51.
736. Hárshegyí, P. 2016. Supplying the Roman army on the Pannonian Limes. Amphorae on the territory of Budapest, Hungary (Aquincum and Albertfalva). *Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta*, 44, s. 619-632.
737. Hassall, M. 1983. The Internal Planning of Roman Auxiliary Forts. In: Hartley, B., Wachter, J. (eds.). *Rome and her Provinces*. Gloucester: Sutton, pp. 96-131.
738. Haynes, I. 1999. Military Service and Cultural Identity in the Auxilia. The Roman as community. *The Journal of Roman Archaeology*, 34, pp. 165-174.

739. Haynes, I. 2013. *Blood of the Provinces: The Roman Auxilia and the Making of Provincial Society from Augustus to the Severans*. Oxford: Oxford University Press.
740. Hekster, O. 2007. The Emperor as a Military Leader. In: De Blois, L., Lo Cascio, E. (eds.). *The Impact of the Roman army (200 BC – AD 476): Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*. Proceedings of the Sixth Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, 200 B.C. – A.D. 476), Capri, March 29 – April 2, 2005. Leiden-Boston: Brill, pp. 91-106.
741. Hekster, O. 2007. The Roman Army and Propaganda. In: Todd, M. (ed.). *A Companion to the Roman Army*. Oxford: John Wiley & Sons, pp. 339-358.
742. Hekster, O. 2008. *Rome and its Empire AD 193-284*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
743. Hensen, A. 2013. *Mithras. Der Mysterienkult an Limes, Rhein und Donau*. Aalen: Stuttgart Theiss, Konrad.
744. Hodgson, N. R. 1993. *The Military Limes. Aspects of the Comparative Development, Function and Significance of the Linear Frontier Systems of the Roman Empire up to AD 200*. Ph.D. Thesis. University of Newcastle upon Tyne.
745. Hofmann, H. 1905. *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*. Wien: Hölder.
746. Holder, P. A. 1980. *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*. BAR International Series, 70. London: BAR.
747. Holder, P. A. 1982. *The Roman Army in Britain*. London: B. T. Batsford.
748. Holliger, C., Holliger, C. 1985. *Bronzegefäße aus Vindonissa. T. 2*. Zürich.
749. Honcu, Ş. 2016. Roman Kitchenware Discovered in the Military Environment in Dobruja. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta*, 45, s. 573-579.
750. Honore, T. 1987. Scriptor Historiae Augustae. *The Journal of Roman Studies*, 77, pp. 156-176.
751. Hopkins, C., Rowell, H. T. 1934. The Praetorium. In: Rostovtzeff, M. I. (ed.). *The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of Fifth Season of Work. October 1931 – March 1932*. New Haven: Yale University Press; London: Humphrey Milford, Oxford University Press; Prague: Kondakov Institute, pp. 201-237.
752. Horn, H. G. 1994. Das Mainzer Mithrasgefäß. *Mainzer Archäologische Zeitschrift*, I, s. 21-66.
753. Horvat, J. 2015. Early Roman Military Finds from Prehistoric Settlements in the Gorenjska Region. In: Istenič, J., Laharnar, B., Horvat, J. (eds.). *Evidence of the Roman Army in Slovenia*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, pp. 171-208.

754. Hoss, S. 2012. The Roman Military Belt. In: Nosch, M.-L. (ed.). *Wearing the Cloak. Dressing the Soldier in Roman Times*. Oxford: Oxbow Books, pp. 29-44.
755. Hoss, S. 2014. *Cingulum Militare: Studien zum römischen Soldatengürtel des 1. bis 3. Jh. n. Chr.* Ph.D. Thesis. Leiden: Leiden University.
756. Hrnčiarik, E. 2017. *Bone and Antler Artefacts from the Roman Fort at Iža*. Nitra-Trnava-Komárom: Klapka Museum, Komárom/Institute of Archaeology of the SAV, Nitra/FF TU, Trnava.
757. Isaac, B. 1990. *The Limits of Empire. The Roman Army on the East*. Oxford: Oxford University Press.
758. Ivanišević, V., Bugarski, I. 2018. "Roman ditches" in Bačka and the outer limites of Pannonia. In: Nagy Márta, L., Szőlósi Katalin, L. (eds.). *"Vadrózsából tündérsípót csináltam" Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. Születésnapjára*. Nyíregyháza: Jósa András Múzeum, pp. 233-238.
759. Ivanov, R. 2012. The Roman Limes in Bulgaria (1st-6th c. AD). In: Vagalinski, L. F. (ed.). *The Lower Danube Limes (1st – 6th c. AD)*. Sofia: National Archaeological Institute and Museum, Bulgarian Academy of Sciences, pp. 23-42.
760. Ivantchik, A. I. 2007. Les Thraces dans l'armee romaine dans la region Nord-Pontique. Un nouveau document d'Olbia. In: Iakovidou, A. (ed.). *Η Θρακe στον ελληνο-ρωμαϊκο κοσμο*. Πρακτικα του 10ου διεθνους συνεδριου Θρακολογιας. Κομοτηνη, Αλεξανδρουπολε, 18-23 οκτωβριου 2005. – Αθήνα, 2007. – Σ. 231-237.
761. Ivantchik, A. I. 2017. A New Dedication from Olbia and the Problems of City Organization and of Greco-Barbarian Relations in the 1st Century AD. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 23, pp. 189-209.
762. Ivantchik, A. I., Krapivina, V. V. 2007. A Roman Military Diploma Issued to a Sailor of the Classis Flavia Moesica. *Chiron*, 37, pp. 219-242.
763. Ivantchik, A. I., Falileyev, A. I. 2012. A Celtic Dedication from Olbia? A Reassessment. In: Descat, R., Konuk, K. (eds.). *Stephanèphoros de L'économie Antique à L'asie Mineure. Hommages à Raymond Descat*. Bordeaux: Ausonius Éditions, pp. 335-340.
764. Ivleva, T. 2012. In Search of Veterans of the Roman Army on the Frontier: Material Culture Evidence. In: Vagalinski, L. F., Sharankov, N. (eds.). *Limes XXII: Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies, September 2012*. Ruse: National Archaeological Institute with Museum Bulgarian Academy of Sciences, 2012, pp. 437-445.
765. Ivleva, T. 2016. The Role of Brooches in Roman Military Dress of the Late 1st-3rd centuries AD in the Roman West. *The Journal of Roman Studies*, 17, pp. 121-127.

766. Ivčević, S. 2013. First-Century Military Gear from Salona. In: *XVII ROMEC Zagreb 2010: XVII Roman Military Equipment Conference*. Proceedings of the XVII Roman Military Equipment Conference: Weapons and military equipment in funerary context, 24 – 27 May. Zagreb: Filozofskog Fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, pp. 299-316.
767. James, S. 2004. *Excavations at Dura Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters 1928 to 1937 (Final Report VII: The Arms and Armour and other Military Equipment)*. London: The British Museum Press.
768. James, S. 2005. The Deposition of Military Equipment during the Final Siege at Dura–Europos, with Particular Regard to the Tower 19 Countermine. In: Jobst W. (ed.). *Carnuntum Jahrbuch, 2005*. Archäologie der Schlachtfelder - Militaria aus Zerstörungshorizonten Akten der 14. Internationalen Roman Military Equipment Conference (Romec), 27-31 August 2003. Wien: VÖAW, pp. 189-206.
769. Jarrett, M. G. 1969. Thracian Units in the Roman Army. *Israel Exploration Journal*, 19, pp. 215-224.
770. Janković, M. A. 2012. The Social Role of Roman Baths in the Province of Moesia Superior. In: Zuchowska, M. (ed.). *The Archaeology of Water Supply*. Oxford: Archaeopress, pp. 27-39.
771. Johnson, A. 1983. *Roman Forts of the 1st and 2nd Centuries A.D. in the Britain and the German Provinces*. London: A. & C. Black.
772. Jęczmienowski, E. 2012. The Fortifications of the Upper Moesian Limes. Topography, Forms, Garrisons Sizes. *Światowit*, X (LI)/A, pp. 31-57.
773. Jęczmienowski, E. 2015. The Fortifications of the Upper Moesian Limes on the Eve of Trajans Dacian Wars. In: Thomas, A. (ed.). *Ad Fines Imperii Romani*. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicate. Warsaw: Instytut Archeologii UW, pp. 117-133.
774. Junkelmann, M. 1991. *Die Legionen des Augustus: Mainz am Rhein: Philipp von Zabern*.
775. Junkelmann, M. 1997. *Panis militaris: die Ernährung des römischen Soldaten oder der Grundstoff der Macht*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
776. Kaczanowski, P. 1992. *Importy broni rzymskiej na obszarze europejskiego Barbaricum*. Krakow: Nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
777. Kaczmarek, Z. 2011. Romans and Barbarians – Enemies or Allies? The Origins of European Culture. In: Ruciński, S., Mrozewicz, L. (eds.). *Studia Lesco Mrozewicz ab amicis et discipulis dedicata*. Poznań: Instytut Historii UAM, 2011, s. 153-159.
778. Kajanto, I. 1965. *The Latin Cognomina*. Helsinki: Keskuskirjapaino.

779. Karasiewicz-Szczypiorski, R. 2015. *Forty i posterunki rzymskie w Scytii i Taurydzie w okresie pryncypatu*. Światowit Supplement Series A: Antiquity, XV. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
780. King, A. C. 1984. Animal Bones and the Dietary Identity of Military and Civilian Groups in Roman Britain, Germany and Gaul. In: Blagg, T. F. C. (ed.). *Military and Civilian in Roman Britain: Cultural Relationships in a Frontier Province*. BAR British Series, 136. Oxford: BAR, pp. 187-217.
781. King, A. C. 1999. Animals and the Roman army: the Evidence of Animal Bones. The Roman Army as a Community. *The Journal of Roman Archaeology*, Suppl. 34, pp. 139-149.
782. Kurzmann, R. 2006. *Roman Military Brick Stamps: A Comparison of Methodology*. BAR International Series, 1543. Oxford: Archaeopress.
783. Kuşseven, P. 2007. The Cult of Iupiter Dolichenus: Origins and Iconography. Ph.D. Thesis. Ankara: Bilkent University.
784. Kluczek, A. A. 2000. *Polityka dynastyczna w Cesarstwie Rzymskim w latach 235-284*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
785. Knight, D. J. 1991. The Movements of the Auxilia from Augustus to Hadrian. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 85, pp. 189-208.
786. Kolendo, J. 1990. Sur la date de la creation de la Legio I Italica. In: Boîadzhiev, D., Tacheva, M., Gerov, B. (eds.). *Studia in honorem Borisi Gerov*. Sofia: Sofia Press, s. 128-133.
787. Kolendo, J., Bozilova, V. 1997. *Inscriptions Grecques et Latines de Novae (Mesie Inferieure)*. Paris: De Boccard.
788. Kovács, P. 2008. Militaria from *Annamatia*. *The Enemies of Rome. The Journal of Roman Military Equipment Studies*, 16, pp. 273-278.
789. Kozlenko, R. O. 2016. Problem istnienia limesu na terenie Północnego Nadczarnomorza w świetle nowych badań. In: Zakościelna, A., Uładzimiravič Ašëjčyk, V. (eds.). *Badania archeologiczne w Polsce środkow o wschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2015: streszczenia referatów XXXII konferencji*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, s. 31-32.
790. Kozlenko, R. O. 2018. Olbia, the Sarmatians and the Roman Limes. In: Burgunder, P. (ed.). *Actualité archéologique ukrainienne: Olbia Pontique, le limes et les Barbares*. Lausanne: Etudes Bosporanes, pp. 79-90.
791. Krapivina, V. V. 1994. Olbia in the Roman period. In: Susini, G. C. (ed.). *Limes. Studi di storia*, 5. Bologna: Pàtron, pp. 177-191.
792. Krapivina, V. V. 1997. About the Cult of Tauroctonous Mithra in Olbia. In: Roman, P. I. (ed.). *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations*. I. Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology, Constanța,

- Mangalia, Tulcea, 20-26 May 1996. Bucharest: Institutul Român de Tracologie, pp. 80-90.
793. Krapivina, V. V. 1998. Olbia and Roman Troops in the 3rd – 4th Centuries A.D. In: Zahariade, M. (ed.). *The Roman Frontier at the Lower Danube, 4th – 6th Centuries*. Bucharest: Romanian Institute of Thracology, pp. 187-193.
794. Krapivina, V. V. 1999. Olbia, Tyras and Burebista. *Interacademia*. I. Bucuresti, pp. 43-46.
795. Krapivina, V. V. 2007. Olbia and the Barbarians from the First to the Fourth century A. D. In: Braund, B., Kryzhitskiy, S. D. (eds.). *Olbia and the Scythians. Classical Olbia and the Scythian World from the 6th c. BC to the 2nd c. AD*. Proceedings of the British Academy, 142. Oxford: Oxford University Press, pp. 161-172.
796. Krapivina, V. V. 2010. Amphorae of the 3rd– 4th Centuries A.D. in Olbia Pontica. In: Tezgör, D. K., Inaishvili, N. (eds.). *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*. *Varia Anatolica*, XXI. Istanbul-Paris: De Boccard, pp. 69-73.
797. Królczyk, K. 2009. *Veteranen in den Donauprovinzen der römischen Reiches (1.-3. Jh.n. Chr.)*. Poznań: Wydawnictwo Poznanskie.
798. Królczyk, K. 2014. *Propagatio Imperii. Cesarstwo Rzymskie a świat zewnętrzny w okresie rządów Septymiusza Sewera (193-211 r.)*. Poznań: Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
799. Królczyk, K. 2015. Rzymski garnizon w Tyras w II i III w. n. e. In: Kowalski, H. (ed.). *Armia, systemy obronne i ideologiczno-religijne aspekty wojny w imperium rzymskim*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 73-87.
800. Królczyk, K. 2017. Wurde Tyras in das Römische reich inkorporiert? Ein beitrag zur geschichte der Römischen anwesenheit an der Nordlichen Schwarzmeerküste. *Studia Europaea Gnesnensia*, 16, pp. 399-414.
801. Labrador, E. P. 2018. Los auxiliares cántabros del ejército romano y las maniobras de la caballería romana. *Hispania Antiqua. Revista de Historia Antigua*, XLII, pp. 123-198.
802. Lamprecht, H. O. 1987. *Opus caementitium. Bautechnik der Römer*. Düsseldorf: Beton-Verlag.
803. Laharnar, B. 2015. The Roman Army in the Notranjska Region. In: Istenič, J., Laharnar, B., Horvat, J. (eds.). *Evidence of the Roman Army in Slovenia*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, pp. 9-41.
804. Langford, J. 2013. *Maternal Megalomania. Julia Domna and the Imperial Politics of Motherhood*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
805. Le Bohec, Y. 1989. *L'armée romaine sous le Haut-Empire*. Paris: Picard.

806. Leisser, C. R. K. 2015. The Cult of Jupiter Dolichenus on the Outer Limits of the Roman Empire: A Comparison Study of Dolichena. Ph.D. Thesis. Concordia University.
807. Lenoir, M. 1979. *Pseudo-Hygin. Des Fortifications du Camp*. Paris: Les Belles Lettres.
808. Lemke, M. 2012. Towards a Military Geography of Moesia Inferior. In: Vagalinski, L. F., Sharankov, N. (eds.). *Limes XXII: Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies, September 2012*. Ruse: National Archaeological Institute with Museum Bulgarian Academy of Sciences, 2012, pp. 845-852.
809. Lemke, M. 2016. Danube, Limes and Logistic. Some Thoughts on Roman Army Supply in Moesia Inferior. *Novensia*, 27, pp. 9-38.
810. Lenz, K. H. 2006. Veteranen der römischen Armee im Siedlungsbild einer früh- und mittelkaiserzeitlichen Koloniestadt und deren Hinterland. *Germania*, 84, s. 61-91.
811. Lenz, K. H. 2006. *Römische Waffen, militärische Ausrüstung und militärische Befunde aus dem Stadtgebiet der Colonia Ulpia Traiana*. Bonn: Habelt.
812. Liddell, H. G., Scott, R. 1996. *A Greek-English lexicon*. Oxford: Clarendon Press.
813. Loeschcke, S. 1919. *Lampen aus Vindonissa*. Zürich: Beer.
814. Luttwak, E. N. 1976. *The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A.D. to the Third*. London: Weidenfeld and Nicolson.
815. MacGregor, A. 1978. Roman Finds from Skeldergate and Bishophill. In: MacGregor, A., Addyman, P. V. (eds.). *The Archaeology of York, 17: The Small Finds*. London: Council for British Archaeology for the York Archaeological Trust.
816. MacGregor, A. 1985. *Bone, Antler, Ivory and Horn. The Technology of Skeletal Materials Since the Roman Period*. London: Croom Helm; Totowa, New Jersey: Barnes & Noble.
817. Mackensen, M. 2012. New Fieldwork at the Severan Fort Myd(---)/Gheriat el-Garbia on the Limes Tripolitanus. *Libyan Studies*, 43, pp. 41-60.
818. Madgearu, A. 2012. Sudul Moldovei, componentă avansată a limes-ului roman dunărean. *Revista De Istorie Militară*, 3-4, pp. 1-8.
819. Magee, A. T. 2010. *Of Belts and Men: The Roman Military Belt of the 1st Century A. D.* Ph.D. Thesis. Emory University.
820. Manders, E. 2012. *Coining Images of Power. Patterns in the Representation of Roman Emperors of Imperial Coinage AD 193-284*. Leiden-Boston: Brill.
821. Mann, J. C. 1983. *Legionary recruitment and veteran settlement during the Principate*. London: Institute of Archaeology.

822. Marcu, F. 2009. *The Internal Planning of Roman Forts of Dacia*. Cluj-Napoca: Mega Publishing House.
823. Marcu, F. 2011. The Construction of the Roman Forts in Dacia. *Dacia*, LV, s. 123-135.
824. Marcu, F. 2012. Who Built the Roman Forts? *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 59.2, s. 513-543.
825. Marriot, I. 1979. The Authorship of the *Historia Augusta*: Two Computer Studies. *The Journal of Roman Studies*, 69, pp. 65-77.
826. Martin, L. H. 2016. *The Mind of Mithraists. Historical and Cognitive Studies in the Roman Cult of Mithras*. London: Bloomsbury.
827. Mason, H. J. 1974. *Greek Terms for Roman Institution: a Lexicon and Analysis*. Toronto: The Journal of Hellenic Studies.
828. Matei-Popescu, Fl. 2002. Discuții in jurul statutelor juridice ale orașelor vest-pontice de la Augustus la Vespasian. *Erasmus*, 13, pp. 8-30.
829. Matei-Popescu, Fl. 2010. *The Roman Army in Moesia Inferior*. Bucharest: Conphys Publishing House.
830. Matei-Popescu, F. 2010/2011. The Roman Auxiliary Units of Moesia. *Il Mar Nero*, VIII, pp. 207-230.
831. Matei-Popescu, Fl. 2012. The Auxiliary Units in Moesia Superior and Dacia. A Review and an Update. In: Vagalinski, L. F., Sharankov, N. (eds.). *Limes XXII: Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies*, September 2012. Ruse: National Archaeological Institute with Museum Bulgarian Academy of Sciences, 2012, pp. 407-418.
832. Mattingly, H., Sydenham, E. A. 1926. *The Roman Imperial Coinage. Vol. II. Vespasian to Hadrian*. London: The Classical Review.
833. Mattingly, H., Sydenham, E. A. 1930. *The Roman Imperial Coinage. Vol. III. Antoninus Pius to Commodus*. London: Spink & Son.
834. Maxfield, V. A. 1981. *The Military Decorations of the Roman Army*. London: B. T. Batsford.
835. Maxfield, V. A. 1986. Pre-Flavian Forts and Their Garrisons. *Britannia*, 17, pp. 59-72.
836. McComish, J. M. 2012. *An Analysis of Roman Ceramic Building Material from York and its Immediate Environs*. York.
837. McLaughlin, J. J. 2015. *The Transformation of the Roman Auxiliary Soldier in Thought and Practice*. Ph.D. Thesis. University of Michigan.
838. McLaughlin, J. J. 2018. King of Beers: Alcohol, Authority, and Identity Among Batavian Soldiers in the Roman Auxilia at Vindolanda. *Ancient Society*, 48, pp. 169-198.

839. Meier-Arendt, W. 1983. *Archäologische Reihe Römische Steindenkmäler aus Frankfurt am Main*. 1. Auswahlkatalog. Frankfurt am Main: Museum für Vor- und Frühgeschichte.
840. Merkelbach, R. 1995. Das Mainzer Mithrasgefäß. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 108, s. 1-6.
841. Meyer, A. 2013. Epigraphic Evidence for Auxiliary Veterans in Moesia: Settlement and Social Ties. *114th Annual Meeting Abstracts*, 36, January 3-6. Seattle/Washington: Archaeological Institute of America, pp. 140-146.
842. Miączewska, A. B. 2015. Roman Discus Lamps: Studies in the Significance and Meaning of Gladiators Images. *Acta Humanistica Gnesnensia*, 5. Gniezno: cop. Instytut Kultury Europejskiej.
843. Mielczarek, M. 1999. *The Army of the Bosporan Kingdom*. Łódź: Oficyna Naukowa Ms.
844. Mihailescu-Bîrliiba, V. 2016. Games and Gamers in Dacia, *Archeologia Moldovei*, 39, pp. 33-56.
845. Miletić, Ž. 2010. Burnum – Vojničko Središte Provincije Dalmacije. In: Radman-Livaja, I., Ilkić, M. (eds.). *Tomislav Bilić Nalazi Rimske Vojne Opreme u Hrvatskoj*. Zagreb: Arheološki Muzej, s. 113-178.
846. Miller, M. C. J., De Voto, J. G. 1994. *Polybius and Pseudo-Hyginus: The Fortification of the Roman Camp*. Chicago: Ares, 1994.
847. Minns, E. H. 1913. *Scythians and Greeks: a survey of ancient history and archaeology*. Cambridge: University Press.
848. Mircović, M. 1968. Die Auxiliareinheiten in Mösien unter den Flaviern, *Epigraphische Studien*, 5, s. 177-183.
849. Mititelu, I. 1943. Itineraria Romana. Le bouclier de Dura-Europos. *Buletinul Societății Numismatice Române*, 38 (91), pp. 79-91.
850. Moga, V. 1974. Noi monumente sculpturale descoperite la Apulum. *Apulum*, 12, pp. 591-599.
851. Mommsen, T. 1885. *Römische Geschichte. Band 5. Die Provinzen von Caesar bis Diocletian*. Berlin: Berlin Weidmannsche Buchhandlung.
852. Mommsen, T. 1913. Evocati Augusti. *Gesammelte Schriften*, 8. Berlin, s. 446-461.
853. Morales, J. R., Montoro, J. L. F., Sánchez, J. S., Enrich, L. B. 2012. Los Clavi Caligarii o Tachuelas de Cáliga. Elementos Identificadores de las Calzadas Romanas. *Lvcentvm*, 31, pp. 147-164.
854. Mordvinceva, V. I. 2013. Der Fund vom Kalmius. In: Müller, S., Schmauder, M. (eds.). *Die Krim. Goldene Insel im Schwarzen Meer: Griechen – Skythen – Goten: eine Ausstellung unter der Schirmherrschaft der Ministerpräsidentin des*

- Landes Nordrhein-Westfalen Hannelore Kraft und des Botschafters der Ukraine in der Bundesrepublik Deutschland Pavlo Klimkin. Bonn: Primus, s. 408-411.
855. Mráv, Z. 2010. Graves of Auxiliary Soldiers and Veterans from the First Century AD in the Northern Part of Pannonia. *ROMECA*, XVII, pp. 87-114.
856. Mráv, Z. 2010-2013. The Roman Army Along the Amber Road, *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2010-2013, pp. 49-100.
857. Mráv, Z. 2013. Septimius Severus and the Cities of the Middle Danubian Provinces. In: Eck, W., Fehér, B., Kovács, P., Alföld, G. (eds.). *Studia Epigraphica in memoriam Géza Alföldy*. Antiquitas Reihe, 1, 61. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt, pp. 205-240.
858. Mrozewicz, L. 1980. Inskrypcje łacińskie z Novae. *Archeologia*, 31, s. 157-166.
859. Mrozewicz, L. 1982. Roman Military Settlements in Lower Moesia (1st-3rd c.). *Archeologia*, 33, pp. 79-105.
860. Mrozewicz, L. 1984. ‘... non debuerit in me differri...’ Tiberius Plautius Silvanus Aelianus et Neron. *Eos*, 82, pp. 267-271.
861. Mrozewicz, L. 1995. *Legioniści mezyjscy w I wieku po Christusie*. Poznań: Wydawnictwo VIS.
862. Mrozewicz, L. 2010. Palaeographica Novensia. Litterae lapidariae aus einem römischen Legionslager. In: Dąbrowa, E., Dzielska, M., Salamon, M., Sprawski, S. (eds.). *Hortus historiae*. Studies in honour of prof. J. Wolski on the 100th anniversary of his birthday. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze "Historia Iagellonica", s. 426-437.
863. Najdenova, V. 1989. *Mithraism in Lower Moesia and Thrace*. In: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*. Berlin, New-York: W. de Gruyter, s. 1397-1422.
864. Neal, D. S. 1989. The Stanwick Villa, Northants: An Interim Report on the Excavations of 1984-88. *Britannia*, XX, pp. 149-168.
865. Negin, A., Kamisheva, M. 2018. Armour of the Cataphractarius from the “Roshava Dragana” Burial Mound. *Archeologia Bulgarica*, XXII, 1, pp. 45-70.
866. Neumann, A. 1958. Vexillatio. *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, VIII, 2, s. 2442-2444.
867. Oldenstein, J. 1976. Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 57, pp. 49-284.
868. Oltean, I. A. 2007. *Dacia: Landscape, Colonisation and Romanization*. Oxon-New-York: Routledge.
869. Oltean, I. A., Hanson, W. S. 2012. Defining the Roman Limes in Romania: the Contribution of Aerial and Satellite Remote Sensing. In: Vagalinski, L. F., Sharankov, N. (eds.). *Limes XXII: Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies*, September 2012. Ruse: National

- Archaeological Institute with Museum Bulgarian Academy of Sciences, 2012, pp. 437-445.
870. Opreanu, C. H. 2011. The Barbarians and Roman Dacia. War, Trade and Cultural Interaction. In: De Sena, E. C., Dobrzańska, H. (eds.). *The Roman Empire and Beyond: Archaeological and Historical Research on the Romans and Native Cultures in Central Europe*. Oxford: Oxford Archaeopress, pp. 125-136.
871. Opreanu, C. H., Lăzărescu, V. A. 2015. *A Roman Frontier Marketplace at Porolissum in the light of Numismatic Evidence*. Contribution to the Knowledge of the Roman Limes Economy. Cluj-Napoca-Zalău: Editura Mega, Editura Caiete Silvane.
872. Opreș, I. C. 2006. Fortificarea limesului dobrogean de la Dunărea de Jos în preajma războaielor daco-romane. In: Teodor, E. S., Țentea, O. (eds.). *Dacia Avgvsti Provincia. Crearea Provinciei*. București: Muzeul național de istorie a României; Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun, pp. 237-248.
873. Oța, L. 1999. Relations Between The Roman Empire and Sarmatians on the Lower Danubian Limes. In: Gudea, N. (ed). *Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies*. Zalău: County Council, pp. 885-894.
874. Oța, L. 2016. Beyond the Lower Danubian Limes – Sarmatians and Romans. In: Alexandrescu, C.-G. (ed.). *TROESMIS – A CHANGING LANDSCAPE. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC – Third Century AD*. Cluj-Napoca: Editura Mega, pp. 129-150.
875. Ovidiu, T., Matei-Popescu, F. 2004. Alae et cohortes Daciae et Moesiae. A review and updating of J. Spaul's Ala and Cohors. *Acta Musei Napocensis*, 39-40/1. Cluj-Napoca Editura Mega, pp. 259-296.
876. Panaite, A. 2016. A Changing Landscape: the Organization of the Roman Road Network in Moesia Inferior. In: Alexandrescu, C.-G. (ed.). *TROESMIS – A CHANGING LANDSCAPE. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC – Third Century AD*. Cluj-Napoca: Editura Mega, pp. 151-164.
877. Paraschiv-Grigore, E. 2017. Un sigiliu de plumb al legiunii a XI-a Claudia. *Cercetări Arheologice*, 24, pp. 187-190.
878. Parker, H. M. D. 1958. *The Roman Legions*. Cambridge: Heffer; New-York: Barnes and Noble.
879. Paunov E., Doncheva E. 2013. The Role and Military Significance of Moesia in the “Year of the Four Emperors” and under Vespasian. In: Frass, M., Nightingale, G. (eds.). *Diomedes*. Schriftenreihe des Fachbereiches Altertumswissenschaften, Alte Geschichte, Altertumskunde und Mykenologie der Universität Salzburg. Salzburg: Universität Salzburg, s. 43-55.

880. Paunov, E. I. 2015. A Portrait Glass phalera from Novae Reconsidered. In: Tomas, A. (ed.). *Ad Fines Imperii Romani*. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicate. Warsaw: Instytut Archeologii UW, pp. 195-199.
881. De Palol, P. 1967. Das Okeanos-Mosaik in der römischen Villa zu Dueñas, *MM*, 8, pp. 196-225.
882. Petolescu, C. C. 1984. Inscriptiile pe Mortaria din Moesia Inferior (I). *Pontica*, 17, pp. 67-75.
883. Petolescu, C. C. 2002. *Auxilia Daciae*. București: Ars Docendi.
884. Petolescu, C. C., Matei-Popescu, Fl. 2008. The Presence of the Roman Army from Moesia Inferior at the North of the Danube and the Making of the Dacia Inferior Province. In: Pso, I. (ed.). *Die Römischen Provinzen*. Begriff und Gründung, 8. Cluj-Napoca: Editura Mega, pp. 357-367.
885. Petculescu, L. 1994. Roman Military Equipment in the Dacian Hill-fort at Ocnița. In: Cranap-Bornheim, C. V. (ed.). *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten viernachchristlichen Jahrhunderten*. Lublin/Marburg: Vorgeschichtliches Seminar der Phillips-Universität Marburg 1994, s. 61-78.
886. Petculescu, L. 2006. The Roman Army as a Factor of Romanization in the North-Eastern Part of Moesia Inferior. In: Bekker-Nielsen, T. (ed.). *Black Sea Studies, V. Rome and the Black Sea Region*. Aarhus; Oakville, CT: Aarhus University Press, pp. 31-42.
887. Petković, S. 2010. *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n. e.* Beograd: Arheološki institut.
888. Petrikovits, H. V. 1975. *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit*. Abhandlungen der Rheinisch. Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 56. Opladen: Westdeutscher Verlag.
889. Petruț, D., Gui, M., Trîncă, H. 2014. Lighting Roman Military Barracks. An Interdisciplinary Approach Based on Evidence from Dacia. *Archaeologia Bulgarica*, 3, pp. 65-92.
890. Phang, S. E. 2001. *The Marriage of Roman Soldiers (13 BC – AD 235): Law and Family in the Roman Imperial Army*. Leiden/Boston: Brill.
891. Phang, S. E. 2008. *Roman Military Service. Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate*. Cambridge/New-York: Cambridge University Press.
892. Pharmakowsky, B. 1909. Olbia 1901-1908. Fouilles et trouvailles. *Известия императорской археологической комиссии*, 33, с. 103-136.
893. Pharmakowsky, B. 1910. Archäologische Funde im Jahre 1909. Russland. *Archäologischer Anzeiger*, 25, s. 195-244.

894. Pippidi, D. M. 1958. *Contribuții la Istoria Veche a României*. București: Editura Științifică.
895. Pippidi, D. M. 1967. Tiberius Plautius Aelianus și Frontiera Dunării de Jos în sec. I e. n. In: Pippidi, D. M. (ed.). *Contribuții la istoria veche a României*. București: Editura Științifică, pp. 287-328.
896. Podossinov, A. 2009. Barbarians and Greeks in the Northern Pontus in the Roman Period: Dio Chrysostom's Account of Olbia and Archaeology. *Ancient West and East*, 8, pp. 147-168.
897. Polak, M. 2009. The Roman Military Presence in the Rhine Delta in the Period C. AD 40-140. In: Cerdán, A. M., Hanel, N., Martín, E. (eds.). *Limes XX: Roman Frontier Studies*, II. Madrid: Ediciones Polifemo: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Histórico Hoffmeyer, Instituto de Arqueología de Mérida, pp. 945-953.
898. Pollard, N., Berry, J. 2012. *The Complete Roman Legions*. London; New-York: Thames & Hudson.
899. Popilian, G. 1997. Les centres de production ceramique d'Oltenie. In: Teodor, S., et al (ed.). *Études sur la ceramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mesie inferieure*. Timișoara: Tipografia Universității din Timișoara, pp. 7-20.
900. Popilian, G., Bondoc, D. 2016. A Ceramic Mould from Romula. In: Panaite, A., Cîrjan, R., Căpiță, C. (eds.). *Moesica et Christiana: studies in honour of professor Alexandru Barnea*. Brăila, 2016, pp. 367-378.
901. Press, L., Sarnowski, T. 1987. Novae, rzymska twierdza legionowa i miasto wczesnobizantyjskie nad dolnym Dunajem. *Novensia*, 1, pp. 289-322.
902. Rabold, B., Schallmayer, E., Theil, A. 2000. *Der Limes. Die Deutsche Limesstrasse vom Rhein bis zur Donau*. Stuttgart: Konrad Theiss.
903. Radman-Livaja, I. 2008. Roman belt-fittings from Burgenae, *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 16. p. 295-308.
904. Radman-Livaja, I. 2016. The Roman Army. In: Megotti, B. (ed.). *The Archaeology of Roman Southern Pannonia: The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*. BAR International Series, 2393. Oxford: BAR, pp. 159-189.
905. Raev, B. A. 1986. *Roman Imports in the Lower Don Basin*. BAR International Series, 278. Oxford: BAR.
906. Ramsay, W. M. 1928. Roman Garrisons and Soldiers in Asia Minor. *The Journal of Roman Studies*, 28, pp. 181-190.
907. Ramsay, W. M. 1929. Roman Garrisons and Soldiers in Asia Minor. *The Journal of Roman Studies*, 29, pp. 155-160.

908. Redžić, S. 2013. *Rimske pojasne garniture na tlu Srbije od I do IV veka. Doktorska Disertacija*. Univerzitet u Beogradu, Filozofski Fakultet: Beograd.
909. Regep-Vlascici, S., Muscalu, B. 2007. Opaitele dreptunghiulare cu Ansa în formă de vultur descoperite la Tibiscum. In: Benea, D. (ed.). *Meșteșuguri și artizani în Dacia romană*. Timișoara: Excelsior Art, pp. 159-170.
910. Riccardi, L. A. 2002. Military Standarts, Imagines, and the Gold and Silver Imperial Portraits from Aventicum, Plotinopolis, and the Marengo Treasure. *Antike Kunst*, 45, pp. 86-100.
911. Richardson, A. 2004. *Theoretical Aspects of Roman Camp and Fort Design*. BAR International Series, 1321. Oxford: BAR.
912. Richmond, I. A. 1945. The Sarmatae, Bremetennacum Veteranorum and the Regio Bremetennacensis. *The Journal of Roman Studies*, 35, pp. 15-29.
913. Ritterling, E. 1925. Legio. *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, XII. 2, s. 1329-1829.
914. Robertson, A., Scott, M., Keppie, L. 1975. *Bar Hill: A Roman Fort and its Finds*. BAR International Series, 16. Oxford: BAR.
915. Robinson, H. R. 1975. *The Armor of Imperial Rome*. London: Arms and Armour Press.
916. Robinson, H. S. 1959. *Pottery of the Roman Period*. The Athenian Agora, 5. Princeton: The American of Classical Studies at Athens.
917. Rostovzeff, M. I. 1902. Römische Besatzungen in der Krim und das Kastel Charax. *Klio*, 2, s. 80-95.
918. Rostovtzeff, M. I. 1926. *The Social and Economic History of the Roman Empire*. Oxford: Bell.
919. Rostowzew, M. I. 1931. *Skythien und der Bosphorus*. Berlin: Schoetz & Co., GMBH.
920. Rostovzeff, M. I. 1934. Das Militärarchiv von Dura. In: Otto, W. G. A., Wenger, L. (eds.). *Papyri und Altertumswissenschaft*. Münchener Beiträge zur Papyrusforschung 19. München: Beck, s. 351-378.
921. Rostovzeff, M. I. 1934 a. Das Mithraeum von Dura. *Mitteilungen des Deutschen Arcäologischen Instituts*, 49, s. 180-207.
922. Rostovtzeff, M. I. 1936. The Sarmatae and Parthians. *The Cambridge Ancient History*, XI, pp. 90-130.
923. Rostovtzeff, M. I. 1942. Vexillum and Victory. *The Journal of Roman Studies*, 32, pp. 92-106.
924. Rostovtzeff, M. I., Baur, P. V. C. 1929. *The Excavations at Dura-Europos. Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters. Preliminary Report of the First Seasons of Work. Spring 1928*. New Haven, Conn.: Yale University Press; London: Oxford University Press.

925. Rostovtzeff, M. I., Bellinger, A. R., Brown, F. E., Welles, C. B. 1952. *The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the Ninth Season of Work, 1935-1936*. Part III. The Palace of the Dux Ripae and the Dolichenum. New Haven: Yale University Press.
926. Roth, J. P. 1999. *The Logistic of the Roman Army at War (264 B.C. – A.D. 235)*. Leiden: Brill.
927. Rothenhoefer, P. 2018. Zwei Belege für Numeri Legionis. *Epigraphica*, LXXX, 1-2, pp. 209-222.
928. Rowel, H. T. 1937. Numerus. *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, 17, s. 1327-1342.
929. Saddington, D. B. 1970. The Roman Auxilia in Tacitus, Josephus and other Early Imperial Writers. *Acta Classica*, 13, pp. 89-124.
930. Saddington, D. B. 1982. *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian (49 B.C. – 79 A.D.)*. Harare: University of Zimbabwe.
931. Saller, R. P., Shaw, B. D. 1984. Tombstones and Roman Family Relations in the Principate: Civilians, Soldiers and Slaves. *The Journal of Roman Studies*, 74, pp. 124-156.
932. Sanader, M., Tončinić, D. 2010. Gardun – Antički Tilurium. In: Radman-Livaja, I. (ed.). *Nalazi Rimske Vojne Opreme u Hrvatskoj*. Zagreb: Arheoloski muzej u Zagrebu, s. 33-112.
933. Sandys, J. E. 1919. *Latin Epigraphy. An Introduction to the Study of Latin Inscriptions*. Cambridge: University Press.
934. Saprykin, S. Y. 1995. A Head of Mithras from the Tauric Chersonesus. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 1 (3), pp. 324-333.
935. Sarnowski, T. 1987. Das römische Heer im Norden des Schwarzen Meeres. *Archeologia*, XXXVIII, s. 61-98.
936. Sarnowski, T. 1988. *Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Polnocnym wybrzeżu morza Czarnego*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
937. Sarnowski, T. 1991. Barbaricum und ein bellum Bosporanum in einer Inschrift aus Preslav. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 87, s. 137-144.
938. Sarnowski, T. 1993. Primi ordines et centuriones legionis I Italicae und eine Dedikation an Septimius Severus aus Novae in Niedermoesien. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 95, s. 205-219.
939. Sarnowski, T. 1995. L'organisation hierarchique des vexillationes Ponticae au miror des trouvailles epigraphiques recentes. In: Bohec, Y. L. (ed.). *La hierarchie (Rangordnung) de l'armee romaine sous le Haut-Empire*. Actes du Congres de Lyon, 15-18 septembre, 1994. Paris: De Boccard, pp. 323-328.
940. Sarnowski, T. 2006. Ti. Plautius Silvanus, Tauric Chersonesos and Classic Moesica. *Dacia*, L, pp. 85-92.

941. Sarnowski, T. 2006 a. The Phantom Squadron of the Ravennate Fleet on the Black Sea in the 1st Century AD. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 157, pp. 256-260.
942. Sarnowski, T. 2015. Iuppiter und die Legio I Italica. In: Zerbini, L. (ed.). *Culti e Religiosità. Nelle Province Danubiane*. Bologna: I libri di Emil, pp. 507-524.
943. Sarnowski, T. 2016. Legionary Fortresses at Novae in Lower Moesia. Old and New Observations Made During the Recent Work per Lineam Munitionum. In: Alexandrescu, C.-G. (ed.). *Troesmis – a Changing Landscape: Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC – Third Century AD*. Proceedings of an international colloquium: Tulcea, 7th-10th of October 2015. Cluj-Napoca: Editura Mega, pp. 177-190.
944. Sarnowski, T. 2016-2017. Novae und die Legio I Italica unter Trajan und Hadrian. *Archaeologia*, 67, s. 57-71.
945. Sarnowski, T., Savelja, O. Ja. 2000. *Balaklava. Römische Militärstation und Heiligtum des Jupiter Dolichenus*. Warschau: Światowit.
946. Šašel Kos, M. 1978. A Latin Epitaph of a Roman Legionary from Corinth. *The Journal of Roman Studies*, 68, pp. 22-25.
947. Schleiermacher, W. 1961. *Der Römische Limes in Deutschland*. Berlin: Gebr. Mann.
948. Schmöger, M. E. V. 2004. The Roman Vexillum. In: Engene, J. O. (ed.). *Proceedings of the XXth International Congress of Vexillology, Stockholm, 27th July to 1st August 2003*. Bergen, Norway: Nordic Flag Society, pp. 511-542.
949. Scorpan, C. 1981. Cohors I Cilicum at Sacidava and Scythia Minor. *The Journal of Roman Studies*, 71, pp. 98-102.
950. Scorpan, C. 1980. *Limes Scythiae. Topographical and Stratigraphical Research on the Roman Fortifications on the Lower Danube*. Oxford: BAR.
951. Scott, I. R. 1980. Spearheads of the British Limes. In: Hanson, W. S. (ed.). *Roman Frontier Studies XII*. Oxford: BAR, pp. 333-343.
952. Sheiko, I. M., Puklina, O. O. 2019. Roman Lamps from the National Museum of History of Ukraine. *Археологія*, 2, с. 74-94.
953. Shchukin, M. B. 1989. *Rome and the Barbarians in Central and Eastern Europe (1st Century B.C. – 1st Century A.D.)*. BAR International Series, 542. Oxford: BAR.
954. Schulze-Dörlamm, M. 1986. Romanisch oder Germanisch? Untersuchungen zu den Armbrust – und Bügelknopffibeln des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr. aus den Gebieten Westlich des Rheins und Südlich der Donau. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 33. 2, s. 593-697.
955. Sear, D. R. 2000. *Roman Coins and their Values. Vol. I*. London: Spink.
956. Sear, D. R. 2002. *Roman Coins and their Values. Vol. II*. London: Spink.

957. Sheehan-Finn, C. *Vindolanda's Amphora Stamps 2007-2012 (with a catalogue of 96 previously published stamps)*: The Vindolanda Trust.
958. Sim, D., Kaminski, J. 2012. *Roman Imperial Armour. The Production of Early Imperial Military Armour*. Oxford: Oxbow.
959. Simonenko, A. V. 1997. Eine sarmatische Bestattung von südlichen Bug. *Eurasia Antiqua*, 3, s. 389-408.
960. Simonenko, A. V. 2004. Eine sarmatische Bestattung mit Tamga-Zeichen im Gebiet Olbias. *Eurasia Antiqua*, 10, s. 199-227.
961. Simonenko, A. V. 2008. Römische Importe in sarmatischen Denkmäler des nördlichen Schwarzmeergebietes. In: Simonenko, A. V., Marchenko, I. I. (eds.). *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*. Archäologie in Eurasien, 25. Mainz: Philipp von Zabern, s. 3-264.
962. Symonenko, O. V. 2018. Beyond the Limes: the Sarmatians in North Pontic Region. In: N. e. *Actualité archéologique ukrainienne: Olbia Pontique, le limes et les Barbares*. Lausanne: Etudes Bosphoranes, pp. 53-59.
963. Soproni, S. 1969. Limes Sarmatial. *Archaeologiai értesítő*, 96, s. 43-52.
964. Southern, P. 1989. The Numeri of the Roman Imperial Army. *Britannia*, XX, pp. 81-140.
965. Southern, P. 2007. *The Roman Army. A Social and Institutional History*. Oxford, New-York: Oxford University Press.
966. Spaul, J. 2000. Cohors 2. *The Evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army*. Oxford: Archaeopress.
967. Speidel, M. A. 1974. The Pay of the Auxilia. *The Journal of Roman Studies*, LXIII, pp. 141-147.
968. Speidel, M. A. 2009. Roman Army Pay Scales. In: Speidel, M. A. (ed.). *Heer und Herrschaft im Römischen Reich der Hohen Kaiserzeit*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, s. 349-380.
969. Speidel, M. A. 2012. Dressed for the Occasion. Clothes and Context in the Roman Army. In: Nosch, M.-L. (ed.). *Wearing the Cloak. Dressing the Soldier in Roman Times*. Oxford: Oxbow Books, pp. 1-12.
970. Speidel, M. A. 2014. Roman Army Pay Scales Revisited. In: Reddé, M. (ed.). *De l'or pour les Braves! Soldes, armées et circulation monétaire dans le monde romain*. Scripta antiqua, 69. Bordeaux: Ausonius, pp. 53-62.
971. Speidel, M. P. 1976. Eagle-Bearer and Trumpeter. The Eagle Standarts and Trumpets of the Roman Legions Illustrated by Three Tombstones Recently Found at Byzantion. *Bonner Jahrbücher*, 176, s. 123-163.
972. Speidel, M. P. 1978. *The Religion of Jupiter Dolichenus in the Roman Army*. EPRO, 63. Leiden: Brill.

973. Speidel, M. P. 1981. Princeps as a Title for ad hoc Commanders. *Britannia*, 12, pp. 7-13.
974. Speidel, M. P. 1984. Regionarii in Lower Moesia. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 57, pp. 185-188.
975. Speidel, M. P. 1984 a. *Roman Army Studies. Vol. 1*. Amsterdam: Gieben.
976. Speidel, M. P. 1986. The Caucasus Frontier. Second Century Garrisons at Apsarus, Petra and Phasis. In: Baden-Württemberg, L. (ed.). *Studien zu den Militärgrenzen Rome. III*. Stuttgart: K. Theiss, pp. 657-660.
977. Speidel, M. P. 2016. Actium, Allies and the Augustan Auxilia: Reconsidering the Transformation of Military Structures and Foreign Relations in the Reign of Augustus. In: Wolff, C., Faure, P. (eds.). *Les auxiliaires de l'armée romaine Des allies aux fédérés*. Actes du Sixième Congrès de Lyon, 23 - 25 Octobre 2014. Collection Études et Recherches sur l' Occident Roman, 51. Lyon: De Boccard, pp. 79-95.
978. Speidel, M. P. 2012. Being a Soldier in the Roman Imperial Army – Expectations and Responses. In: Wolff, C. (ed.). *Le métier de soldat dans le monde romain*. Actes du cinquième Congrès de Lyon, 23-25 Septembre, 2010. Lyon: CEROR; Paris: Diff. de Boccard, pp. 175-191.
979. Starr, C. G. 1960. *The Roman Imperial Navy. 31 B.C. – A.D. 324*. Cambridge: W. Heffer & Sons.
980. Start, D. 1985. Survey and conservation work at Castleshaw Roman Forts 1984-5. *The Greater Manchester Archaeological Journal*, 1, pp. 13-18.
981. Ştefan, G. 1938. Nouvelles découvertes dans le “castellum” Romain de Barboşi. *Dacia*, 1935-1936, V-VI, pp. 341-349.
982. Stein, N. 1940. *Die Legaten von Moesien*. Budapest: Institut der P. Pázmány - Universität für Münzkunde und Archéaologie.
983. Stetkiewicz, S. S. 2010. *Metallurgy in the Roman Forts of Scotland: An Archaeological Analysis*: Rhode Island College.
984. Stiebel, D. G. 2014. Military Equipment. In: Syon, D., Guţman, S., Amoraï-Stark, S. (eds.). *Gamla III. The Shmarya Gutmann Excavations 1976-1989. Finds and Studies. Part I*. IAA Reports, 56. Jerusalem: Israel Antiquities Authority, pp. 57-107.
985. Stobbe, A., Bujskikh, A., Rühl, L., Seuffert, L. 2019. An Amphorae With Millet from the Roman Citadel at Olbia Pontica. *Archäologische Berichte*, 30, s. 251-258.
986. Stout, S. E. 1911. *The Governors of Moesia*. Princeton: The Falcon Press.
987. Sumner, G. 1970. The Legion and the Centuriate Organization. *The Journal of Roman Studies*, 60, pp. 67-78.

988. Sumner, G. 2002. *Roman Military Clothing (1). From Caesar to Commodus, 100 B.C. – A.D. 200*. Oxford: Osprey.
989. Sumner, G. 2009. *Roman Military Dress*. Stroud: History Press.
990. Syme, R. 1936. Flavian Wars and Frontiers. *The Cambridge Ancient History*, XI, pp. 131-187.
991. Syme, R. 1959. The Lower Danube under Trajan. *The Journal of Roman Studies*, 49, pp. 26-33.
992. Syme, R. 1968. Legates of Moesia. *Dacia*, 12, pp. 331-340.
993. Syme, R. 1968 a. *Ammianus and the Historia Augusta*. Oxford: Oxford University Press.
994. Szabó, A. 2014. Notes on the Mithraic Small Finds from Sarmizegetusa. *Ziridava. Studia Archaeologica*, 28, pp. 135-147.
995. Szabó, A. 2018. *Domna et Domnus. Contributions to the Cult-History of the “Danubian Riders” Religion*. Wien: Phoibos Verlag.
996. Taylor, D. J. A. 1999. *The Forts on Hadrian’s Wall: A Comparative Analysis of the Form and Construction of Some Buildings*. Ph.D. Thesis. University of Durham.
997. Taylor, S. J. 2015. *Frontiers of Food: Identity and Food Preparation in Roman Britain*. Ph.D. Thesis. University of Western Ontario.
998. Le Bohec, Y. (ed.). 2015. *The Encyclopedia of the Roman Army. Vol. I-III*. Chicester: John Wiley and Sons Ltd.
999. Țentea, O. 2013. Despre Frontiera Dunării de jos în Timpul Principatului. *Cercetări Arheologice*, XX, pp. 143-154.
1000. Țentea, O. 2016. About the Roman Frontier on the Lower Danube under Trajan. In: Panaite, A., Cîrjan, R., Căpiță, C. (ed.). *Moesica et Christiana: studies in honour of professor Alexandru Barnea*. Brăila: Istros, pp. 85-93.
1001. Țentea, O. 2016 a. Un fort Roman descoperit în zona Galați. *Cercetări arheologice*, XXIII, pp. 40-46.
1002. Țentea, O. 2016 b. On the Alleged “Roman Road from Lower Moldavia”. *Journal of Ancient History and Archaeology*, 3.1, pp. 12-19.
1003. Țentea, O., Cleșiu, S. 2006. Fortificația și necropola romană de la Galați, cartier “Dunărea”. Raport arheologic. *Cercetări Arheologice*, XIII, pp. 39-88.
1004. Țentea, O., Oltean, I. A. 2009. The Lower Danube Roman Limes at Galați (Romania). Recent results from excavation and aerial photographic interpretation. In: Cerdán, A. M., Hanel, N., Martín, E. (eds.). *Limes XX: Roman Frontier Studies*, III. Madrid: Ediciones Polifemo: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Histórico Hoffmeyer, Instituto de Arqueología de Merida, pp. 1515-1523.

1005. Țentea, O., Matei-Popescu, Fl. 2015. Why There? The Preliminaries of Constructing the Roman Frontier in South-East Dacia. *Acta Musei Napocensis*, 52/1, pp. 109-130.
1006. Țentea, O., Matei-Popescu, Fl. 2016. *Between Dacia and Moesia Inferior. The Roman Forts in Muntenia under Trajan*. Bucharest: Mega.
1007. Țentea, O., Burkhardt, B. 2017. *Baths on the Frontiers of Roman Dacia*. Bucharest: Mega.
1008. Teodor, E., Nicolae, M. 2013. Civilians in the Fort. Răcari Case. *Acta Musei Napocensis*, 50/1, pp. 157-180.
1009. Todisco, E. 1999. *I veterani in Italia in età imperiale*. Bari: Edipuglia.
1010. Tomas, A. 2007. Inter Moesos et Thraces. A Contribution to the Studies on the Rural Hinterland of Novae in Lower Moesia. *Archeologia*, LVIII, s. 31-47.
1011. Tomas, A. 2013. A New Dedicatory Inscription from Novae (Moesia Inferior). *Światowit*, XI (LII), s. 79-86.
1012. Tomas, A. 2015. Female Family Members of the Legio I Italica Soldiers and Officers. A Case Study. In: Mihailescu-Bîrliba, L. (ed.). *Colonisation and Romanization in Moesia Inferior. Premises of a contrastive approach*. Kaiserslautern-Mehlingen: Parthenon-Verlag, pp. 93-124.
1013. Tomas, A. 2017. Life on the Frontier: Roman Military Families in Lower Moesia. *Studia Europaea Gnesnensia*, 16, pp. 225-257.
1014. Tomas, A. 2017 a. *Living with the Army I. Civil Settlements near Roman Legionary Fortresses in Lower Moesia*. Warszawa: Archeobooks.
1015. Tomas, A. 2018. Canabae Legionis in Lower Moesia. Some Observations. In: Klenina, E. Ju. (ed.). *Novae. Studies and Materials VI. Sacrum et profanum*. Poznan: Instytut Historii UAM, pp. 67-76.
1016. Tomas, A., Lemke, M. 2015. The Mithraeum at Novae Revisited. In: Tomas, A. (ed.). *Ad Fines Imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicate*. Warsaw: Institute of Archaeology Warsaw University, pp. 227-247.
1017. Thomas, M. D. 2003. *Lorica Segmentata. Vol. II: A Catalogue of Finds*. Braemar: The Armatura Press.
1018. Treister, M. 1994. Roman Military Equipment in the Kingdom of Bosphorus. In: Carnap-Bornheim, C. (ed.). *Beitrage zu romischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten: Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a.d. Lahn, 20-24 Februar 1994*. Lublin-Marburg: Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej; Marburg: Vorgeschichtliches Seminar der Philipps-Universita□t, pp. 91-102.

1019. Treister, M. 1995. The Romans in Pantikapaion. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 2 (2), pp. 157-181.
1020. Trumm, J. 2017. *Ausgrabungen in Vindonissa im Jahr 2017. Gesellschaft Pro Vindonnisa. Jahresbericht 2017*. Brugg: Vindonissa-Museum, pp. 59-78.
1021. Tudor, D., Popilian, G., Bondoc, D., Gudea, N. 2011. *Castrul Roman de la Slăveni*. Cluj-Napoca: Editura Mega.
1022. Tunkina, I. V. 2007. New Data on the Panhellenic Achilles' Sanctuary on the Tendra Spit (Excavations of 1824). In: Bresson, A., Ivanchik, A. I., Ferrary, J.-L. (eds.). *Une koinè Pontique: Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la mer Noire (VIIe s. a. C. – IIIe s. p. C.)*. Bordeaux: Ausonius, 2007. – P. 225-240.
1023. Uebel, K., Buri, P. 2017. *Römische Spiele. So spielten die alten Römer*. Rheinbach: Regionalia.
1024. Ulbert, G. 1959. *Die Römischen Donau-Kastelle Aislingen und Burghöfe*. Berlin: Mann.
1025. Uden, R. 1932. Bemerkungen zu dem romanischen Kartenfragment from Dura Europos. *Hermes*, LXVII, s. 117-123.
1026. Unz, C., Deschler-Erb, E. 1997. *Katalog der Militaria aus Vindonissa. Veröffentlichungen der gessellschaft pro Vindonissa. Band XIV*. Brugg: Vindonissa-Museum, s. 5-96.
1027. Ursulescu, N., Cotiugă, V. 2014. On the Dating and Use of the Linear Fortifications from Southern Moldavia (Stoicani-Ploscuțeni). In: Sîrbu, V., Croitoru, C. (eds.). *Ancient Linear Fortifications of the Lower Danube*. Proceedings of the National colloquium "Ancient linear fortifications on the left bank of the Lower Danube", Brăila, 14-16 June 2013. Cluj-Napoca: Mega, pp. 143-161.
1028. Varbanov, V. 2012. Barbarian Invasions in the Roman Provinces of Lower Moesia and Thrace in the mid-3rd c. AD and the Coin Hoards from that Period. In: Vagalinski, L. F. (ed.). *The Lower Danube Limes (1st – 6th c. AD)*. Sofia: National Archaeological Institute and Museum, Bulgarian Academy of Sciences, pp. 289-309.
1029. Varbanov, V. 2013. Roman Sanctuary in Sexaginta Prista. In: Alexandrescu, C.-G. (ed.). *Jupiter on Your Side. Gods and Humans in Antiquity in the Lower Danube Area*. Bucharest: Institutul de Arheologie, pp. 55-61.
1030. Vass, L. 2010. Bone-Working in Roman Dacia. In: Legrand-Pineau, A. (ed.). *Ancient and Modern Bone Artefacts from America to Russia: cultural, technological and functional signature; contributions from 6th international conference Worked Bone Research Group, ICAZ, Paris 26-31 August 2007;*

- 10th international conference ICAZ; Mexico City, 23-28 August 2006. Oxford: Archaeopress, pp. 55-63.
1031. Vass, L. 2010 a. Women in a Man's World? Female Related Artefacts from the Camps of Dacia. Marisia. *Studii și Materiale, XXX, Archeologie*, pp. 127-152.
1032. Vega, A. T. 2007. Estandares militares (signa militaria) de época imperial procedentes de Hispania. *Sautuola*, 13, s. 465-492.
1033. Vermaseren, M. J. 1956. *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*. Hagae: M. Nijhoff.
1034. Vinogradov, J. G., Nazarov, V. V. 1994. Römische Besatzungstruppen in Olbia Pontica im 1. bis 3. Jh. und ihre Bewaffnung. In: Carnap-Bornheim, C. (ed.). *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten: Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a.d. Lahn, 20-24 Februar 1994*. Lublin-Marburg: Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej; Marburg: Vorgeschichtliches Seminar der Philipps-Universität, pp. 101-108.
1035. Vinogradov, Ju. G., Zubar, V. M. 1995/1996. Die Schola Principalium in Chersonesos. *Il Mar Nero*, II, s. 129-141.
1036. Vladkova, P. 2018. The Mithraeum at Novae: Ceramic Vessels and Lamps from the Sanctuary Novae. In: Klenina, E. Ju. (ed.). *Novae. Studies and Materials VI. Sacrum et profanum*. Poznan: Instytut Historii UAM, pp. 41-66.
1037. Vladkova, P. 2009. About the Roman Standarts and Standart Berers (According to Date from the Province Moesia Inferior). In: Vladimirova-Aladžova, D. (ed.). *Gedenkschrift für Velizar Velkov*. Sofia: Nacionalen Arheologičeski Institut i Muzej - BAN, 2009, s. 334-339.
1038. Vujović, M. B. 2013. Roman Weapons and Military Equipment from Singidunum. *Journal for History, Museology and Art*, 40, pp. 29-48.
1039. Vulpe, R. 1950. La date du vallum romain de la Bessarabie Inferieure. *Serdicae*, 16, pp. 89-98.
1040. Vulpe, R. 2002. *Columna lui Traian*. București: CIMEC.
1041. Wagner, W. 1938. *Die Dislokation der römischen Auxiliaformationen in der Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien vob Augustus bis Gallienus*. Berlin: Junner and Dunnhaupt.
1042. Walters, V. J. 1974. *The Cult of Mithras in the Roman Provinces of Gaul*. Boston: Brill.
1043. Ward, G. A. 2012. *Centurions: The Practice of Roman Officership*. Ph.D. Thesis. University of North Carolina at Chapel Hill.
1044. Watson, G. R. 1969. *The Roman Soldier*. Ithaca (N.Y.): Cornell University Press.

1045. Warry, P. 2006. *Tegulae: Manufacture, Typology and Use in Roman Britain*. Oxford: Archaeopress.
1046. Webster, G. 1969. *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A. D.* London: Adam & Charles Black.
1047. Weeber, K. W. 1997. *Alltag im Alten Rom: ein Lexikon*. Düsseldorf; Zürich: Artemis.
1048. Wheller, E. L. 2007. The Army and the Limes in the East. In: Erdkamp, P. (ed.). *A Companion to the Roman Army*. Oxford: Wiley-Blackwell, pp. 234-266.
1049. Wheller, E. L. 2010. Rome's Dacian Wars: Domitian, Trajan, and Strategy on the Danube, Part I. *The Journal of Military History*, 74, pp. 1185-1227.
1050. Wheller, E. L. 2011. Rome's Dacian Wars: Domitian, Trajan, and Strategy on the Danube, Part II. *The Journal of Military History*, 75, pp. 191-219.
1051. Wheller, E. L. 2011. Roman Fleets in the Black Sea: Mysteries of the Classis Pontica. *Acta Classica*, LV, pp. 119-154.
1052. Whately, C. 2005. *The Movement and Emplacement of the Legions and Auxiliary units of the Roman Army in Moesia from 29 BC to AD 235*. M.A. Thesis. McMaster University.
1053. Whately, C. 2016. *Exercitus Moesiae. The Roman Army in Moesia from Augustus to Severus Alexander*. BAR International Series, 2825. Oxford: BAR.
1054. White, P. 1967. The Authorship of the Historia Augusta. *The Journal of Roman Studies*, 57 (1/2), pp. 115-133.
1055. Whittaker, C. R. 2004. *Rome and its Frontiers: the Dynamics of Empire*. London: Routledge.
1056. Wilkes, J. J. 2005. The Roman Danube: An Archaeological Survey. *The Journal of Roman Studies*, 95, pp. 124-225.
1057. Wilson, D. R. 1984. Defensive Outworks of Roman Forts in Britain. *Britannia*, XV, pp. 51-61.
1058. Wright, G. R. H. 2005. *Ancient Building Technology. Vol. 2*. Leiden: Brill; Boston: Brill USA.
1059. Wróbel, M., Piątkowska-Małecka, J., Karasiewicz-Szczypiorski, R. 2006-2008. Meat Eaten by Roman Soldiers at the Sentry Post on Kazackaya Hill near Inkerman (Sevastopol, Ukraine). *Światowit*, VII (XLVIII), s. 101-115.
1060. Zahariade, M. M. 1977. The Structure and Functioning of the Lower Danube Limes in the 1st – 3rd centuries A.D. A Few Problems. In: Fitz, J. (ed.). *Limes. Akten des 11 Internationalen Limeskongresses, Szekesfehervar, 30 Auguste – 6 Septembre 1976*. Budapest: Akadémiai Kiadó, pp. 385-398.
1061. Zahariade, M. M. 1986. Vexillation in the Northern Dobrugia. *Dacia*, 30 (1-2), pp. 173-176.

1062. Zahariade, M. M. 2009. Veterans of Thracian Origin in the Auxilia of Roman Imperial Army and their Social Mobility. *Thraco-Dacica, I* (XXIV). 1-2, pp. 87-106.
1063. Zahariade, M. M. 2009 a. *The Thracians in the Roman Imperial Army from the First to the Third Centuries A. D. I. Auxilia*. Cluj-Napoca: Mega Publishing House.
1064. Zahariade, M. M., Gudea, N. 1997. *The Fortifications of Lower Moesia (AD 86-275)*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert.
1065. Zakrzewski, P. 2015. The Gates of the Legionary Fortress at Novae (Lower Moesia). *Archeologia*, LXVI, s. 7-26.
1066. Zakrzewski, P. 2015. Architectural Order of the Portico in the Courtyard of the Legionary Headquarters at Novae (Lower Moesia) in Light of Recent Discoveries. In; Tomas, A. (ed.). *Ad Fines Imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicate*. Warsaw: Institute of Archaeology Warsaw University, pp. 201-208.
1067. Zubar, V. M. 1995. The North Pontic Area and Septimius Severus. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 2 (2), pp. 182-195.
1068. Zubar, V. M. 2007. Roman Military Units in Olbia: from the sixth century BC to the second century AD. In: Braund, D. (ed.). *Classical Olbia and the Scythian World*. Oxford: Oxford University Press, pp. 173-178.
1069. Zubar, V. M., Kozub, Yu. I. 2002. A New Tombstone with Latin Epitaph from Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 8 (3-4), pp. 199-210.
1070. Zuckerman, C. 1994. Le camp de Ψῶβθις/Sosteos et les catafractarii. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 100, s. 199-202.
1071. Zhuravlev, D. V. 2003. New Data on Details of Roman Military Equipment and Horse's Harness from Chersonesos and its Environs. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 9 (1-2), pp. 87-115.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- КБН – Корпус боспорских надписей
 НО – Надписи Ольвии
 ОАК – Отчеты археологической комиссии
 АЕ – L'Annee Epigraphique. Revue des publications epigraphiques relatives a l'antiquite romaine
 CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum
 IGLN – Inscriptions grecques et latines de Novae
 ILS – Inscriptiones Latinae selectae
 IOSPE – Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae
 ISM – Inscriptiile din Scythia Minor
 PIR – Prosopographia Imperii Romani
 RIB – Roman Inscriptions of Britain
 RMD – Roman Military Diplomas
 SEG – Supplementum Epigraphicum Graecum